

Берасцейскія кнігазборы

БРЭСЦКІ АБЛАСНЫ ВЫКАНАЎЧЫ КАМІТЭТ
БРЭСЦКАЯ АБЛАСНАЯ БІБЛІЯТЭКА імя М. ГОРКАГА

Берасцейскія кнігазборы

Брэсцкая Біблія—
унікальны помнік
культуры XVI стагоддзя:
да 450-годдзя выдання

Матэрыялы і даклады
міжнароднага круглага стала

Брэст, 29–31 мая 2013 года

Пад агульнай рэдакцыяй
доктара філалагічных навук
М. В. Нікалаева

Брэст
2014

УДК 002.2(476.7)(061.3)

ББК 76.103(4Бел)я431

Б 48

Пад агульнай рэдакцыяй доктара філалагічных навук М. В. Нікалаева

Складальнікі:

А. М. Мяснянкіна — намеснік дырэктара па навуковай рабоце

УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага»,

Т. С. Кавенька — загадчык аддзела краязнаўчай літаратуры і бібліяграфіі

УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага»

Рэдакцыйная калегія:

А. Н. Вабішчэвіч — доктар гістарычных навук, загадчык кафедры гісторыі славянскіх народаў УА «БрДУ імя А. С. Пушкіна»,

Т. П. Данілюк — дырэктар УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага»,

А. І. Мысык — Генеральны консул Украіны ў г. Брэст,

А. М. Мяснянкіна — намеснік дырэктара па навуковай рабоце

УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага»,

М. В. Нікалаев — доктар філалагічных навук, загадчык аддзела рэдкай кнігі

Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі

Б48 Берасцейскія кнігазборы. Брэсцкая Біблія — унікальны помнік культуры XVI стагоддзя: да 450-годдзя выдання : матэрыялы і даклады міжнароднага круглага стала, Брэст, 29–31 мая 2013 г. / Брэсцкі абласны выканаўчы камітэт, УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага» ; [склад. А. М. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька] ; пад агул. рэд. М. В. Нікалаева. — Брэст : Паліграфіка, 2014. — 248 с. : іл.

ISBN 978-985-.

Зборнік працягвае традыцыю публікацыі дакладаў кнігазнаўчых канферэнцый «Берасцейскія кнігазборы». Наступны, трэці выпуск — вынік працы міжнароднага круглага стала «Брэсцкая Біблія — унікальны помнік культуры XVI стагоддзя: да 450-годдзя выдання» (Брэст, 29–31 мая 2013 г.). Аўтары з Беларусі, Латвіі, Літвы, Польшчы, Расіі і Украіны прадстаўляюць вынікі даследаванняў гісторыі і існавання Берасцейскай Бібліі ў прыватнасці і гісторыі культуры рэгіёна ўвогуле. Выданне адрасавана шырокаму колу карыстальнікаў: гісторыкам, культурологам, кнігазнаўцам, бібліёграфам. Можа быць карысным для ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй і духоўнай спадчынай Беларусі.

УДК 002.2(476.7)(061.3)

ББК 76.103(4Бел)я431

ISBN 978-985-

© Складальнікі А. М. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька, 2014

© Дызайн і макет Г. І. Мацур, 2014

© Афармленне. ТАА «Паліграфіка», 2014

Гэта выданне прысвечана Берасцейшчыне, якой яна была 450 год таму. Далёкі 1563 год застаўся ў гісторыі важнай падзеяй для ўсяго насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага: рашэннем Віленскага сойма праваслаў'е і пратэстантызм атрымалі роўныя правы з пануючым каталіцызмам, што забяспечыла мір у дзяржаве і значыла, паводле слоў нашага летапісца, «злучэнне народу рускага і літоўскага». У верасні таго ж года на свет з'явілася кніга, якая асабліва вылучаецца сярод першых старадрукаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Самае вялікае і па аб'ёме і па фармаце выданне XVI ст., яно было багата аздоблена, якасна перакладзена на польскую мову вялікім калектывам тэолагаў і забяспечана невядомымі папярэдняй кніжнасці паказальнікамі, выгаду якіх чытачы яшчэ павінны былі ацаніць. Гэта кніга — Біблія, выданне якой фінансаваў брэсцкі стараста і канцлер Вялікага Княства Літоўскага Мікалай Радзівіл Чорны. Ад яго імя яна атрымала назву Радзівілаўскай Бібліі; не менш распаўсюджана і другая назва, у якой замацавана месца з'яўлення гэтага шэдэўра на свет, — Брэсцкая Біблія.

То быў час, калі ў Вялікае Княства Літоўскае ўжо даходзілі павевы Адраджэння. Сам кароль Жыгімонт Аўгуст быў рэнесансава адукаваным чалавекам. Яму прысвячалі і пасылалі свае сачыненні і Жан Кальвін (Calvin Z. Commentarii in Epistolam ad Hebraeos. Genevae, 1549), і вядомыя польскія публіцысты Станіслаў Ажахоўскі (1513–1566 гг.) і Анджэй Фрыч-Маджэўскі (каля 1503–1572 гг.). Ажахоўскі прысвяціў каралю ў 1549 г. сваю працу «Добры падданы альбо дзве кнігі Пра каралеўскую ўладу да Жыгімонта Аўгуста» (Orichovius [Orzechowski] S. Fidelis subditus, sive De institutione regia

ad Sigismundum Augustum libri duo. Cracoviae, 1584.). У ёй аўтар заклікаў караля абাপірацца не на магнатаў, а на шляхту, паважаць каталіцкую царкву, арганізаваць абарону дзяржавы ад татарскіх нападаў. А ў сачыненні 1564 г. «Quincunx» загаварыў пра інкарпарацыю Вялікага Княства Літоўскага ў Польшчу. Такія настроі польскіх публіцыстаў не заставаліся без увагі ў Вялікім Княстве. На Брэсцкім сойме 1559 г. беларуска-літоўская шляхта на чале з Мікалаем Радзівілам Чорным патрабавала, каб кароль абараніў Літву ад няслушных нападак, паклёпу і прэтэнзій. Яшчэ адным своеасаблівым зваротам, падрыхтаваным разам з польскімі кальвіністамі, стаў друкаваны пераклад Бібліі з прысвячэннем каралю ад Радзівіла.

У 2013 г. міжнародная грамадскасць шырока адзначыла 450-гадовы юбілей слаўтага старадрука. Кульмінацыяй святкавання на Беларусі стаў міжнародны круглы стол «Брэсцкая Біблія — унікальны помнік культуры XVI стагоддзя: да 450-годдзя выдання» ў Брэсце. Неўзабаве пасля яго галоўная бібліятэка Брэстчыны нарэшце ўпрыгожыла свае фонды, набыўшы на антыкварным рынку фрагмент гэтай кнігі.

Трэці выпуск «Берасцейскіх кнігазбораў» менавіта і прысвечаны вынікам круглага стала. Ён пачынаецца публікацыяй факсімільнага арыгінала *Прадмовы* Мікалая Радзівіла да Брэсцкай Бібліі ў перакладзе на беларускую мову Мікалая Нікалаева. Зварот брэсцкага старасты да караля Жыгімонта Аўгуста датаваны 19 верасня 1563 г., а значыць на некалькі тыдняў пазней, чым дата, названая на апошняй старонцы кнігі — 4 верасня. Але Мікалай Радзівіл тут не арыгінальны: у еўрапейскіх выданнях XVI ст. такая практыка была распаўсюджана.

Матэрыялы зборніка падзелены на два раздзелы. У першым «Друкавана ў Берасці...» змяшчаюцца артыкулы, датычныя Брэсцкай Бібліі; у другім раздзеле «Брэст—Берасце—Берасцейшчына» — публікацыі па гісторыі культуры Беларусі і Брэстчыны ад часоў заснавання горада.

Рабочымі мовамі мерапрыемства былі беларуская, польская, руская і ўкраінская; адпаведна матэрыялы зборніка друкуюцца на гэтых мовах. Да польскамоўных артыкулаў М. В. Нікалаевым зроблены іх скарачаныя пераклады па-беларуску. Пры рэдагаванні былі па-магчымасці ўніфікаваны напісанні імёнаў гістарычных дзеячаў. Багаты матэрыял зборніка паказвае, што яшчэ шмат важных для гісторыі культуры Берасцейшчыны тэм не закранута, не вывучана, не асэнсавана. Таму члены рэдкалегіі лічаць лагічным і патрэбным на будучыню падоўжыць практыку правядзення канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы» з пашырэннем яе тэматыкі і праграмы.

Własniemu Panu / Panu Zygmuntowi Augustowi / z Bożej łaski Krolowi Polskiemu / Wielkiemu Książciu Litewskiemu / Ruskiemu / Pruskiemu / Zmordziickiemu / Adamiwieckiemu / Inflanckiemu / etc. Panu a Dziedzicowi etc. Panu a Panu / Panu memu miłościwemu etc.

Najśniedzielszy Miłościwy Krolu etc.

Ad Pan Bog wszystko dobre sprawiue / czyni / y da-
je ludziam na świecie: Abowiem on iest wszęgo dobra doskona-
łego poczatkem / o czym gdyż tak każdy Krześciańskiemu stannu a za-
wołania ciałowiel powinien wierzyć / thedy daleko więcej Waszą
Krolewską Miłość iako Krol Krześciański / także też o nim wie-
rzysz / y za tho v siebie racysz rozumieć / iż to od wieków za prze-
rzeniem Bożym / y zaczął sie / y do they doby trwa / żeś Waszą Krolewską Miłość po-
zancem / y wielkim mozym Pánem / a wodzem ludu Bożego postawion / a za wola ięgo
świecicha przez tak wiele lat Waszą Krolewską Miłość sławnie nad narody nasze
mi pánnięsz. Miedzy kłhorem bedac ia jeden z obywatelów tych krajów cšuię sie w
tym / że iest naprzod a nadewszystko Pánu Bogu powinien. Gdyż on z dawna pod
panowaniem świątobliwym przodków W. K. M. Krolów Polskich / y Wielkich Książat Li-
tewskich / Dom a Rodzice moje začna rzeczywistością stannu Ślacheckiego odchodził / y kłhemu
sprawowi / y łaskawe serce W. K. M. tu mnie / dobrodzieystwem W. K. M. znacznym raczył
mi okraśić: Za co ia ięgo świątey Bostkiey miłości / acz niedostojnie / dale cześ y chwale / A
W. K. M. iako ięgo ziemskiemu namiastkowi / bedac wdzięcznym pamiętnikiem na dobro-
dzieystwa W. K. M. z vprzemy mey chuci zawsze dšięci czynię. A chcąc nieiakię tę takowę
mey wdzięczności świadectwo przed oczyma ludzkiem przeciw W. K. M. Pánu swemu przy-
rodzonemu pokazać / vmyśliłem co v siebie mam za najwyższą pocztę ofiarować W. K. M.
sprawiać sie w tym wedle woley Bożey / ktorey rozkazawszy posłuszeństwo tu sobie / y wyplacę
nie danielę Bogu powinney / też drugie posłuszeństwo z cšynszem przykazał oddawać wrzędom
przełożonym / ktore on na tym tho świecie postawić wedle wiec ięgo swęgo rozsadku raczył.
A gdyżem w piśmich history / acz mało w nich cšytaiac / iako świątekiego stannu cłowiek na-
lazł o tym zmiętanie / iż za cšasu Prolomea Egipskiego Krola Demetrius Falerens začny Mę-
drzec / acz Boga prawdziwego nie znal / radził mu / aby w Greci ięzyk zakon Boży był
przełożon łostem a łkarbem krolewskim. Ia thedy wdawšy sie tym śludem z pobożney zawiści
swoiey / z mey miętności / ktorey z woley Bożey a z pocziwego nabycia przodków mych / y z łas-
ki W. K. M. tu mnie vzywam / tymże swym własnym dobrem a nakładem moim ręczyłem
rzecz takową / o ktorey mam te nadšięcie / od wszech Krześciańskich ludzi być godną podchwały /
miedzy narod Słowieńskiego ięzyka pod Tytułem a imieniem W. K. M. sławnym Krolew-
skim / kazalem wydać / To iest / te świąta łekcy / Księgi Biblij / zakon pierwszy przykazania Bo-
żęgo / także y Testament nowy Ewangelia Pana Krystusowe / na Polska mowę dawšy przeło-
życ / do cšęgo Pan Bog podobnoć a poszczęścić mi w tę sprawię raczył / ktora nie łkwapniem
zaczynał / anim tego przedšewzięcia swęgo tylko swym własnym zdanien cšynił / Ale za spo-
cznię a zezwoleniem wszytkich Kościółow a Zborów Krześciańskich / w państwach W. K. M.
tak w Koronie iako y w Księstwie wedle ścizyregu słowa Bożęgo rozmnożonych / ktorey z po-
srzód siebie zgodnie obravšy łudzi takowe / iakie nalepię a nauważnię do thego vmiętnę /

Найяснейшаму Пану, Пану Жыгімонту Аўгусту, з Божай ласкі Каралю Польскаму, Вялікаму Князю Літоўскаму, Рускаму, Прускаму, Жмудскаму, Мазавецкаму, Інфлянцкаму, etc.

Пану і спадчынніку etc. Пану а Пану майму міласціваму etc.

Найяснейшы і міласцівы кароль etc.

Сам Пан Бог усё добра судзіць, творыць і дае ўсім людзям на свеце. Бо ён ёсць дасканалы пачатак усякага добра, у што кожны чалавек хрысціянскага стану і веры павінен верыць, а тым больш Ваша Каралеўская Вялікасць як кароль хрысціянскі, таксама ў тое верыш і разумееш, што промыслам Гасподнім шмат стагоддзяў таму пачалося і дасення працягваецца, што Ваша Каралеўская Вялікасць па Яго волі пасля славутых продкаў сваіх над гэтымі слаўнымі дзяржавамі каралём, памазанікам і велькім можным панам і правадыром народу Божага пастаўлены; і па Яго святой волі праз так шмат гадоў Ваша Каралеўская Вялікасць слаўна над народамі нашымі пануеш. Між якімі я, адзін з грамадзян гэтых краін, адчуваю, што найперш і больш за ўсё за гэта я Пану Богу павінен. Бо ж Ён здаўна, пад панаваннем дабрачынных продкаў Вашай Каралеўскай Вялікасці Каралёў Польскіх і Вялікіх Князёў Літоўскіх, дому і бацькам маім дабрадзейнае званне шляхецкага стану надаў і промыслам сваім ласкавае сэрца Вашай Каралеўскай Вялікасці і дабрадзейства Вашай Каралеўскай Вялікасці схацеў да мяне павярнуць.

За што я, недастойны, яго святой Боскай міласці даю хвалу і славу. А Вашай Каралеўскай Вялікасці, як яго намесніку на зямлі, захоўваючы ўдзячную памяць пра дабрадзействы Вашай Каралеўскай Вялікасці, я заўсёды па шчырай сваёй волі даю падзяку. І жадаючы прадставіць людзям навочы сціплае сведчанне гэтай маёй удзячнасці Вашай Каралеўскай Вялікасці свайму Пану на гэтым свеце, задумаў я тое, што шаную як найвышэйшую святыню, ахвяраваць Вашай Каралеўскай Вялікасці, робячы тое па волі Божай, які наказаў паслушэнства Яму і плаціць Богу тое, што Яму належыць, а таксама наказаў слухацца вышэйстаячых, якіх Ён на гэтым свеце схацеў паставіць па свайму вечнаму разуменню.

І вось, у гістарычных пісаннях, хаця я і мала іх чытаў як чалавек свецкага стану, знайшоў я ўспамін пра тое, што ў часы Пталемея, цара егіпецкага, Дземетрый Фалерскі, дабрадзеіны мудрэц, хаця і не ведаў сапраўднага бога, параіў яму перакласці на грэчаскую мову закон Божы коштам і загадам цара. І я пайшоў гэтым шляхам з набожнай зайздрасці сваёй, і з маёнтку свайго, якім я карыстаюся па волі Божай, дзякуючы чэсным набыткам сваіх продкаў і па міласці Вашай Каралеўскай Вялікасці, з гэтага свайго добра і на свае сродкі зрабіў я такую ж рэч, праз якую, маю надзею, варта пахвалы ўсіх хрысціян, і паміж народамі, якія гавораць на славянскай мове, пад тытулам і слаўным імем Вашай Каралеўскай Вялікасці казаў выдаць. Значыць святую навуку, кнігі Бібліі, Першы завет Божы, а таксама і Новы завет, Евангелле Госпада нашага Ісуса Хрыста, я на польскую мову даў перакласці, у якой справе Гасподзь Бог мне дапамагаць і блаславіць зволіў, і рабіў я тое дбайна, але не лічыў гэта сваё прадпрыемства толькі сваёй асабістай справай. Але па агульнаму рашэнню ўсіх цэркваў і сабораў хрысціянскіх, у дзяржавах Вашай Каралеўскай Вялікасці, як у Кароне Польскай, так і ў Княстве паводле шчырага слова Божага размножаных, яны паміж сябе згодна абралі такіх людзей, якія найлепш і ўважліва за гэту справу ўзяцца могуць, бо яны навучаны, разумеюць і ведаюць. Так, па майму жаданню, ім даручылі тое, што я, і Бог таму сведка, здаўна з вялікім жаданнем хацеў бачыць. І ў гэтай нялёгкай справе гэтыя добрыя і дабрадзеіныя людзі праявілі ўсё сваё ўмельства, веру і пільнасць, але іх набожную працу я не буду апісваць доўгімі словамі, значна лепш у вачах кожнага хрысціяніна іх рэкамендуе іхняя стараннасць, а тым больш у Вашай Каралеўскай Вялікасці, якога Гасподзь Бог узнагародзіць зволіў розумам і вялікай разважлівасцю. І, як я ўжо ўспамінаў вышэй, гэту працу, якую я загадаў надрукаваць пад хвалёным імем Вашай Каралеўскай Вялікасці, я дарую ў бібліятэку свайго прыроджанага Пана, Вашай Каралеўскай Вялікасці, якая, як ведаю, вялікая. Аднак жа я не для таго дарую гэту кнігу, каб павялічыць славу і колькасць кніг у бібліятэцы Вашай Каралеўскай Вялікасці, і каб яна пасля мелася там ляжаць. Але каб Ваша Каралеўская Вялікасць і ўвесь люд народаў хрысціянскіх, якіх Гасподзь Бог аддаў у рукі Вашай Каралеўскай Вялікасці, заўсёдна

і часта чыталі яе як дзяянне Госпада, што вышэй за ўсё на свеце. Бо ў ёй найперш кожны ўбачыць тую мяжу, да якой мы праз наша вечнае збавенне павінны весці сябе і свае жыцці. А потым таксама ў гэтым святым пісанні кожнае саслоўе знайдзе, і ўбачыць, і навучыцца, пачынаючы ад пана, як ён мае Рэччу Паспалітай пажондна кіраваць; знайдуць таксама і падданыя, якіх звычайў і ўчынкаў належыць ім трымацца перад Богам і сваімі старэйшымі. І тут, я ад сваёй веры асабліва прашу Вашу Каралеўскую Вялікасць не схіляць свае каралеўскія вушы да такіх людзей, якія адно толькі сваю асалоду пільнуюць, і найлепшага таго шчасця ўсім увогуле праз сваю ўпартасць не жадаюць. Каб і Ваша Каралеўская Вялікасць і іншыя маглі чытаць і таму навучацца, што ўсім неабходна для спазнання вечнага царства. Бо калі мы хочам верыць запаветам Божым, паколькі мы сапраўды павінны ім верыць, тады прыдатна ўсім на зямлі, каб ніхто не забараняў спазнаваць тое, што раніцай і вечарам кожны павінен паўтараць. Бо для ўсіх адзін гасцінец да правіцы Божай, і ўратуй нас, Госпадзе Божа, адхіліцца ўлева. Таму ва ўсёй сваёй падданай пакорлівасці ў імя Божае прашу і нагадваю Вашай Каралеўскай Вялікасці каб маімі тымі словамі і тым вялікім стараннем не пагардзіў, помнячы што напісаў мудрэц: падабаюцца каралям вусны справядлівыя і любяць яны тых, хто гаворыць праўду. А хто ведае, можа і зараз Гасподзь Бог робіць так, як некалі, калі караючы народ свой за злобу і няўдзячнасць, забраўшы быў ад іх свой закон і вярнуў яго толькі за часы добрага караля Іосіі, аддаўшы ў рукі першасвятара Хелкіі і яго канцлера Сафана. Так і сёння, сам Гасподзь Бог, пабудзіўшы да таго маё старанне, зволіў перадаць свой завет у рукі Вашай Каралеўскай Вялікасці. І я ад усяго свайго сэрца жадаю Вашай Вялікасці каб па прыкладу гэтага святога караля зволіў весці, настаўляць і навучаць нас, сваіх падданных, каб мы няспынна гэтым слаўным запаветам Бога, што так доўгі час быў сярод нас занябаны, цяпер, маючы яго перад вачыма, ім кіраваліся, суцяшаліся і сцвярджаліся. Ад гэтага не толькі Вашай Вялікасці будзе шчасціць, але і нам усім пад тваім загадам, калі гледзячы на Вашу Вялікасць, ад памылак, што ўнесеныя ў царкву, да Бога і Айца нашага Ісуса Хрыста ўсёй душой нашай павернемся, захоўваючы святое Евангелле яго Сына, як

мы і абавязаны. А паводле таго Евангелля, што праз нашага Збавіцеля нам дадзенае, і таксама навук апосталаў, мы такіх цырымоній будзем ужываць, якім гэтыя абодва пісанія вучаць. На што ўсім належыць звярнуць пільную ўвагу, але яшчэ больш Вашай Каралеўскай Вялікасці, паколькі да вас усіх, сваіх братоў набожных каралёў, бласлаўлены кароль Давід, прарок і паэт Божы, гаворыць такія словы: Урымсціцеся, цары; навучыцеся, суддзі зямныя.

Але ж калі, чаго не дай Божа, вядучыся на мірскае, не бачачы яго памылковасці, баючыся яшчэ якой аблуды і ценю, мы пойдзем далей у тую памылку, якую па прароцтву Данііла, гэты неўстрыманы пастыр, ідал рымскіх капішчаў, цяпер яўны разбуральнік хрысціянскага спакою, сеяцель кукалю, які ў сваім зарослым вінаградніку шчодро распладзіў гэта зерне як уласны і праўдзівы антыхрыст, і калі б за гэтым сляпым павадыром з роду ехіднаў Ваша Вялікасць бы пайшоў і нас, верны божы народ за сабой бы хацеў павесці, каб Гасподзь Бог за адмову ад праўды сваёй, якую некаторыя хочуць бачыць вывернутай і знішчанай, як і святую славу Божую, за гэта нас усіх разам з Вашай Вялікасцю на срамоту, упадак і подласць і на вечнае зламанне, якое ўжо часткова, на жаль, паміж намі пачынаецца, на вачах другіх народаў, як раней Ён ужо зрабіў з Грэцыяй з-за яе бахвальства, не прыняў удзелу ў нашых справах паспалітых, а потым і ад вечнай сваёй несмяротнай радасці, якую праз Сына свайго адзінага абяцаў нам даць, не адмовіў бы нам і не закрыў бы вароты да вечных даброт сваіх, як перад тымі глупымі дзеўкамі зачыніў цвярдзіню, не жадаючы больш нас ведаць, як тых каханкаў, перасычаных прысмакамі і напоймі з кубка блудніцы вавілонскай, з тым сваім справядлівым, але вельмі страшным прыгаворам, апеляцыя да якога нідзе не пойдзе. Бо перад ім дрыжыць усялякі земскі ўрад і кожны наймацнейшы і наймагутнейшы ў гэтым свеце ма-ястат. Ад чаго абы Вашу Каралеўскую Вялікасць і нас усіх Гасподзь Бог засцерагчы, захаваць і шчытом міласці сваёй абараніць схачеў, а ўсё да збавення за тым шчытом сваім захаваў: да якога Ваша Каралеўская Вялікасць на ўзор малітваў і пакорлівасці цара Манасіі, у дзень і ў ночы, упаўшы на калені, усім сэрцам сваім каралеўскім гарачыя просьбы чыні, молячы ў Яго ўсялякага зямнога і вечнага добра.

А Гасподзь Бог, міласэрнасць якога немагчыма апісаць чалавечай мовай, такім Вашу Каралеўскую Вялікасць на ўрадзе і сталіцы тваёй асвечанай будзе мець, як тых добрых у Жыдоўстве і ў Хрысціянстве каралёў меў: ён дасць ва ўсім разумны сэнс і запіша закон свой у сэрца Вашай Каралеўскай Вялікасці, даючы кожную хвіліну суд свой і справядлівасць сваю Вашай Вялікасці як сыну каралеўскаму. І каб Ваша Вялікасць доўгія гады і няўхільна апраўдваў ускладзеныя на яго чаканні, тады Гасподзь і добрым здароўем Вашу Вялікасць узмоцніць, і перамогу над непрыяцельмі захоча даць, і размножыць з каралевай — супругай Вашай Вялікасці, дачкой так славутага Хрысціянскага народу, і не пакіне нас сіротамі, бо ўсё ў яго руках. Бо ён сам ёсць Бог і Гасподзь вечнай мудрасці, сілы і дабрыні, разам з Сынам сваім і з Духам Святым, і ўсё, што да добрай справы каралеўскай належыць, як заўсёды звык даваць тым, хто палюбіў яго, так і Вашай Вялікасці надаць схоча. Што я Вашай Вялікасці, гаспадзіну свайму міласціваму, заўсёды аддана жадаў, бо тое, што ў маім сэрцы вядома яму, і пра гэта ў Высокага маестату, я, нягодны, як грэшны чалавек і нікчэмны чарвяк, прашу, каб то ўсё споўніў і потым доўга апекаваўся Вашай Вялікасцю, памазанікам сваім etc.

Пісана ў Вільні, месяца верасня, дзевятнаццатага дня. Лета Гасподня тысяча пяцьсот шэсцьдзесят трэцяга.

Вашай Каралеўскай Вялікасці жычлівы слуга, паслушны падданы і верная рада

Мікалай Радзівіл etc. etc.

Пераклад М. Нікалаева

Друкавана
ў Берасці...

Радзівілаўская (Берасцейская) Біблія ў еўрапейскай прасторы культурнага і духоўнага ўзаемадзеяння

У 1525–1599 гг. з друкарскіх варштатаў Вялікага Княства Літоўскага на лацінскай мове выйшла 150 кніг, на польскай — 114, на беларускай — 50, на грэчаскай — 1, на італьянскай — 1, на латышскай – 1, на літоўскай – 1¹. З увагі на гэта польскамоўнасць выдрукаванага ў 1563 г. у Брэсце фаліянта «Biblia święta, to est księgi Starego i Nowego zakonu właśnie z żydowskiego, greckiego i łacińskiego novo na polski język z pilnością i wiernie wyłożone» (далей — Радзівілаўская Біблія) нельга лічыць нейкім асаблівым фактам ў гісторыі шматмоўнай беларускай культуры², дзе ў той жа час квітнелі царкоўнаславянская, яўрэйская і татарская мовы.

Рэнесансны шэдэўр з’явіўся на еўрапейскай перыферыі, культура якой, як і культура Польшчы, у параўнанні з італьянскай, нямецкай, французскай і іншымі захоўвала пэўны пурызм, але адрозна ад іх мела найважнейшую ўстойлівую рысу — шматнацыянальную і поліканфесійную разнастайнасць.

Гістарычнае існаванне Беларусі на мяжы ўсходняй праваслаўнай і заходняй каталіцкай цывілізацый, цеснае суседства розных, у т. л. пер-

1 Анушкін А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970. С. 13.

2 У працэсе функцыянальнага ўзаемадзеяння з мясцовымі мовамі адбывалася мадыфікацыя польскай мовы, у выніку чаго ўзнік яе мясцовы варыянт, які ў навуковай літаратуры атрымаў назву «polszczyzna kresowa» — «ускраінная польская мова».

шапачаткова некарэнных этнасаў (татары, караімы, немцы, цыганы і яўрэі, якія эмігравалі ў Вялікае Княства Літоўскае і прынеслі сюды элементы культур і традыцый пакінутых імі краін), стала прысутнасць грамадзян замежнага паходжання (італьянцы, палякі, французы і інш.), працяглае суіснаванне розных рэлігій, іх канфесій і намінацый стварылі не толькі спрыяльныя грамадскія варункі для суіснавання розных рэлігійна-дагматычных і філасофскіх плыняў, але і выпрацавалі спецыфічныя (неканфліктныя) формы захавання супярэчнасцей.

Пашырэнне кантактаў Вялікага Княства Літоўскага з Еўропай каталізавалі Крэўская унія (1385) і каралеўская інтранізацыя (1386) у Польшчы вялікага князя літоўскага Ягайлы (1352?–1434), еўрапейскі выбар і адпаведная палітыка Вітаўта Вялікага (1350–1430), прынцыпы праўлення якога сваёй дзяржавай садзейнічалі яе ўнутранаму спакою. Эканамічныя, культурныя і рэлігійныя кантакты з Захадам, вучоба моладзі з Вялікага Княства Літоўскага ў замежных універсітэтах і іншыя фактары пашыралі межы еўрапейскага ўплыву, уздзейнічалі на светапогляд грамадства, стваралі прыдатныя ўмовы для перадавых культурных запазычанняў, пашыралі асяродкі іншамоўя. Гэта даводзіла да стварэння асобага тыпу культуры, у якой да XVI ст. ўключна захоўваліся магутныя візантыйскія і старажытнарускія традыцыі. Развіваючыся, айчыннае не цуралася замежнага, што стварала грунт для ўспрыняцця еўрапейскіх ідэй.

З увагі на ўнутраную стабільнасць у сярэдзіне XVI ст. Беларусь стала прыцягальнай для замежных пратэстантаў, у т. л. пісьменнікаў і мысліўцаў. Едучы сюды, яны спадзяваліся ў больш бяспечных умовах развіць свае ідэі дзеля іх укаранення ў сацыяльную практыку еўрапейскага грамадства. На беларускіх землях пачалі ўтварацца літаратурныя згуртаванні паводле канфесійнага прынцыпу, асноўнымі мовамі ў якіх былі лацінская і польская. У гэтых асяродках культуры польская мова нараджалася як адна з літаратурных моў Беларусі. Адначасова яна стала міжнароднай мовай усходнеславянскіх кальвіністаў з самага пачатку гэтага руху, у адрозненне ад нямецкай, літоўскай і часткова лацінскай, якімі абыходзіліся ўсходнееўрапейскія лютэране³.

Адрозна ад Польшчы і іншых краін Каталіцкая Царква мела значна меншы ўплыў у Вялікім Княстве Літоўскім, па якім Рэфармацыя пранеслася як завіруха. Пратэстантызм «спушташаў» рымска-каталіцкую царкву. Манастыры хутка пусцелі, ксяндзы спяшаліся жаніцца. Спакуса

3 Лабынцаў Ю. Пачатае Скарынам. Мінск, 1990. С. 166, 167.

новага вучэння была такая вялікая, што пратэстанства прынялі нават каталіцкія біскупы — жмудскі Ян Пяткевіч і кіеўскі Мікалай Пац⁴. Сярод магнатаў рэфармацыйных захапленні апанавалі Глябовічаў, Валовічаў, Вішнявецкіх, Войнаў, Кішкаў, Пацаў, Сапегаў, Хадкевічаў і інш. Далучэнне да пратэстантызму выдаляла розніцу паміж праваслаўнымі і каталікамі. Большасць з гэтых родаў мела праваслаўнае паходжанне. У спецыфічных умовах Вялікага Княства Літоўскага, акрамя каталіцкай, Рэфармацыя аднолькава нішчыла і праваслаўную царкву. Апошняя не здолела ні супрацьстаяць Рэфармацыі, ні скарыстацца вынікамі барацьбы з ёю. З гэтай прычыны рэфармацыйны рух меў розныя вынікі для праваслаўя і каталіцызму. Контррэфармацыя ўмацавала ранейшы празелітызм былых праваслаўных, якія канчаткова забыліся на праваслаўную веру бацькоў і прыступілі да каталіцтва.

Шчырым патронам для еўрапейскіх аднадумцаў быў найбагацейшы ў Еўропе і найбольш уплывовы ў Вялікім Княстве Літоўскім дзяржаўны і ваенны дзеяч, канцлер (1550), віленскі ваявода (1551), князь Мікалай Радзівіл Чорны (1515–1565), які на пачатку 1550-х гг. далучыўся да лютэранскай царквы, а праз 2 гады перайшоў у больш радыкальную плынь — кальвінізм.

За яго часам Берасце і Нясвіж сталі цэнтрамі пратэстанцтва на Беларусі і Літве⁵, тут адкрыліся друкарні — другая па часе заснавання пасля віленскай Ф. Скарыны берасцейская (1553–1554; 1558–1570) і нясвіжская (1562). Не лічачы сталіцы Прускага герцагства Караляўца (Кёнігсберга), асноўныя друкарні пратэстантаў ва Усходняй Еўропе знаходзіліся менавіта на тэрыторыі Беларусі⁶.

Ушчуваючы Каталіцкай Царкве за злоўжыванні, невыносныя ўсім, без выключэння сацыяльным сляям, народжаная Рэнесансам Рэфармацыя мацавала ў Еўропе антырымскія настроі і неадменнае жаданне царкоўных рэформ. Цэнтрам распаўсюджання рэфармацыйных ідэй былі Парыжскі ўніверсітэт і яго вучоныя – канцлер універсітэта Іаан Жэрсон (†1429), рэктар Мікалай фон Клеманж (†1440) і інш. Асобы высокага маральнага кшталту ў іншых краінах: доктар багаслоўя, прафесар Оксфарда Джон Віклеф (1323–1384) у Англіі, прафесар багаслоўя Празскага ўніверсітэта Ян Гус (1369–1415) з Багеміі, дамініканскі ма-

4 Беларуссия и Литва : ист. судьбы Северо-Зап. края / изд. при М-ве внутр. дел П. Н. Батюшковым. СПб., 1890. С. 166.

5 Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. Мінск, 2009. Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. С. 176.

6 Лабынцаў Ю. Пачатак Скарынам. С. 63.

нах Джыралама – у свеце вядомы як Іеранім Саванарола (1425–1498) — у Італіі, доктар багаслоўя Вітэнбергскага ўніверсітэта Марцін Лютэр (1483–1546) у Германіі і інш. патрабавалі ў рымскага папы адмаўлення ад свецкай улады, карыстання духоўнай уладай без злоўжыванняў, злачынстваў і гвалту, увядзення суровай дысцыпліны ў жыццё іерархаў і кліра, паляпшэння іх маралі, знішчэння індальгенцый, аднаўлення дабрапрыстойнасці ў Царкве, распаўсюджання ў народзе рэлігійнай адукацыі і інш. Недасягальнасць біблейскіх тэкстаў праз няведанне латыні, забарона на карыстанне біблейскімі перакладамі, царкоўная манаполія на духоўную асвету і тлумачэнне Святога Пісьма сталі значнымі пунктамі непераадольных разыходжанняў з Каталіцкай Царквой. Пераклады Бібліі рабілі магчымым знаёмства са старажытнай Апостальскай царквой, якое было разбуральным для аўтарытэта рымскай курыі. Гэта выразна выявілася яшчэ ў XI–XII стст., калі на поўдні Францыі аб'яднанні кафараў і вальдэнсаў адмовіліся ад падначалення Рыму і ад любых царкоўных інстытутаў, не прызнавалі пасрэднікаў паміж сабою і Богам, за што бязлітасна знішчаліся рыцарамі царквы па загадзе папскай сталіцы.

У рэлігіі кожнага народа пераклад Бібліі мае значэнне гістарычнай з'явы. І кожным разам гэта — найвялікшы крок у развіцці культуры, асветы і маралі. Патрэба разумець Святое Пісьмо ўзыходзіць да біблейскай старажытнасці. Сведчанне гэтаму знаходзім у кнізе Неэміі. Кніжнік Ездра прынёс з Вавілона ў Ерусалім кнігі закона Майсеева. Для знаёмства з імі на плошчу сышоўся народ: «І чыталі з кнігі, з закона Богага, выразна, і далучалі тлумачэнне, і народ разумеў прачытанае» (VIII : 8)⁷.

Вядомы як Септуагінта⁸, грэчаскі пераклад з'явіўся да н. э. і доўгі час дамінаваў. Да I ст. н. э. узыходзіць лацінскі тэкст Бібліі – т. зв. *Vetus Latina*. Існавалі старажытныя пераклады на семітскія мовы — арамейскую (Таргум), сірыйскую (Пешытта). У IV ст. Ульфіл зрабіў пераклад на готскую мову. У 390–405 гг. сакратар папы Дамаса I Іеранім спецыяльна выправіўся ў Палестыну, дзе давёў да заканчэння лацінская пераклады Святога Пісьма (і, як лічаць, крытычна перапрацаваў раней зробленыя), вядомыя як *Vulgata Latina* (Вульгата). У 432 г. пабачыў

7 Тут і далей урыўкі з кананічнага Святога Пісьма падаюцца паводле выдання: Біблія. Кнігі Святога пісання Старога і Новага Запавету : кананічны тэкст / пер. В. Сёмухі. Duncanville : Wold Wide Printing, 2002.

8 Назва *Септуагінта* паходзіць ад лацінскага лічэбніка «семдзсят». Паводле падання, над перакладам працавалі 70 вучоных мужоў, ад чаго і ўтварылася яго назва.

свет пераклад Бібліі на армянскую мову, у V ст. — на грузінскую і на геэз (старажытнаэфіопскую). Славянскаму свету зразумелай мовай Біблія вядома з X ст., дзякуючы асветнікам Кірылу і Мяфодзію. У XIII ст. французскі пераклад Бібліі выканалі вучоныя Парыжскага ўніверсітэта. Каля 1280 г. па-іспанску былі выкладзены біблейскія тэксты ад кніг Быцця да Новага Запавету, вядомыя як *Biblia Alfonsina* (чарговыя іспанскія варыянты з'явіліся ў 1417 г., у XVI ст.). У 1380 г. Джон Віклеф зрабіў рукапісны пераклад на англійскую мову. Па-італьянску Святое Пісьмо загучала ў XV ст. у перакладзе Нікола дэ Малербі. У 1450 г. з друкарскага стана Іагана Гутэнберга выйшла Вульгата. У 1453–1455 гг. па замове жонкі караля Уладзіслава II Соф'і Гальшанскай здзейснены польскі пераклад, вядомы як Біблія каралевы Соф'і або Шарашпатакская Біблія па месцы яе знаходжання ў Венгрыі. Адны з найранейшых краёвых перакладаў Святога Пісьма належаць чэхам, антырымскія настроі якіх мацаваліся гусіцкім рухам. У 1475 г. пабачыў свет чэшскі пераклад «Новага запавету», у 1488 — пражская, а ў 1489 г. — кутнагорская Бібліі. Эпоха пратэстанцкіх перакладаў Бібліі была добра падрыхтавана⁹.

Дзеячы Рэфармацыі генералі ідэі аб стварэнні нацыянальных цэркваў, чым зрабілі вялікія паслугі развіццю нацыянальных моў. Барацьба за іх укараненне ў хрысціянскае жыццё таксама засноўвалася на ўзмацненні нацыянальнай свядомасці еўрапейскіх народаў. Веданне латыні было абавязковым для кожнай адукаванай асобы, патрабаванне народнай мовы выходзіла за межы такой рэпутацыі. Аднак вельмі хутка яно стала разглядацца як прыкмета сучаснага гуманістычнага і прагрэсіўнага мыслення ў той ступені, як у адукаваным асяроддзі стала абавязковым высвятленне адносін да каталіцызму і пратэстантызму. З гэтай прычыны значным пунктам рэфармацыйных праграм быў пераклад Бібліі на народныя мовы дзеля магчымасці маральнага самаўдасканалення вернікаў. Неабходнасць гэтага ў прадмове да «Катэхізіса» (1562, Нясвіж) патлумачыў антытрынітарый Сымон Будны (1530–1593): «Дакуль чалавек трымаецца слова божага, датуль зблуканні не можа, нібыта свечку, якой сабе свеціць, мае. Па гэтым слове свяцільнік нагам маім — закон твой, і святло пуцявінам маім. Але калі гэтую свечку згубіць, мусіць кожны заблуканні і, як сляпец, дарогі рукою мацаці... Пра тое прарок кажа: “Каб гасподзь Саваоф не пакінуў нам

9 Вядома таксама значная колькасць іншых старажытных перакладаў асобных кніг Бібліі на еўрапейскія мовы.

семені, як Садом ужо былі б. ...Такім жа звычайем д'ябал прываблівае. Бо ведае, калі людзі адступяцца слова божага, ужо ўсё, што ён схоча, учыняць. Для таго і часы гэткія быў прывёў, калі слова божага настаўнікі не казалі. Нашто ўсялякія злыя размовы ў царкве сілу ўзялі? Урэшце цяпер бог міласцівы, шкадуючы нас, адкрыў нам грэшным слова сваё праўдзівае і штодзень ўсё болей адкрывае...»¹⁰.

Тое ж чытаем у Прадмове да Радзівілаўскай Бібліі: скарбы Святога Пісьма «...ёсць нам святлом, свечкай і яркай паходняй між розных цямносцяў гэтага света нам свецяць...», «...ёсць амаль роўнай і вернай дарогай, той, што нас добра вядзе, каб, туляючысь, мы не блукалі, нібыта вочы не маючы, на гэтых вялікіх завалах, многа якіх ёсць вакол, каб не схібіліся і не зваліліся на іх пры кожным наступным памкненні...»¹¹.

Паводле У. Пічэты, захоплены рэфармацыйнымі плынямі Ф. Скарына¹² ў 1517–1519 гг. выдаў Кнігі Бібліі, у якіх ужыванне граматычных форм і лексічных сродкаў жывой беларускай мовы мела велізарнае значэнне для развіцця беларускага пісьменства. Найважнейшай крыніцай для падрыхтоўкі Ф. Скарынам тэкстаў Святога Пісьма была «Біблія чэшская ў Венецыі друкаваная» (1506).

Утварэнню агульнанямецкай мовы спрыяў пераклад Бібліі, зроблены ў 1522–1546 гг. М. Лютэрам.

У 1523 г. у чарговы раз на французскую мову Біблію выклаў філосаф і гуманіст, прыхільнік пратэстантызму Жак Лефэўр д'Этапль (каля 1450 — каля 1537), якая па месцы выдання ў 1530 г. атрымала назву Антверпэнскай.

Пратэстанцкі пераклад Бібліі на галандскую мову ў 1526 г. апублікаваў Якаб Лісфельдт.

Лютэранскі пераклад Бібліі на шведскую мову здзейсніў архіепіскап Упсалы Лаўрэнціс Петры ў 1541 г.

Выданне Радзівілаўскай Бібліі паслужыла ўдасканаленню польскай літаратурнай мовы, з'яўляючыся найпрыгажэйшым перакладам эпохі, стваральнікі якога добра ўяўлялі сабе літаратурную вартасць першакрыніцы і паэтычную каштоўнасць псалмаў¹³.

10 Старажытная беларуская літаратура : зб. / уклад.: Л. С. Курбека, У. А. Марук. Мінск, 2002. С. 289.

11 Biblia Brzeska. 1563. Clifton ; Kraków, 2003. S. IX., XI–XIV. Пераклады са старапольскай мовы зроблены аўтарам.

12 Пічэта У. Чатырохсотлеце беларускага друку. 1525–1595. Мінск, 1926. С. 140.

13 Ziomek Jerzy. Renesans. Warszawa, 2001. S. 64.

У моцна талераваным¹⁴ Вялікім Княстве Літоўскім з багатымі кніжнымі традыцыямі¹⁵, беларускія друкарні якога ў XVI ст. экспартавалі не толькі кніжную прадукцыю, але і друкарскае абсталяванне, і дапамагалі ў стварэнні выдавецтваў¹⁶, грамадска-культурныя ўмовы былі найбольш спрыяльнымі дзеля рэалізацыі праектаў, немагчымых у Польскай Кароне праз нецярпімасць да пратэстанцкіх іншаверцаў.

Працы над пратэстанцкай Бібліяй пачаліся ў Піньчуве (Малая Польшча). Пераклад, рэдагаванне і падрыхтоўку каментарыяў выконвала вялікая група італьянскіх, польскіх і французскіх тэолагаў, літаратараў, педагогаў. Вялікі ўнёсак у гэтую працу зрабілі рэктары мясцовай пратэстанцкай школы Рыгор Оршак (каля 1520 – каля 1560) і асіміляваны француз Пётр Статорыус Стаенскі (?–1591, у 1568 г. у Кракаве выдаў польскую граматыку), паэт Якуб Любельчык (? – 2-я пал. XVI ст.) і арлеанскі француз Ян Тэнаўдус. Пазней праца над падрыхтоўкай выдання працягнулася ў Берасці. Суспол знаных асоб — вучань Эразма Ратэрдамскага (1466–1536) Бярнард Ваяводка (?–1554; каля 1545 г. спрычыніўся да спальшчэння лютэранскай Пастылы¹⁷ Антоніюша Карвінуса і, па меркаваннях даследчыкаў, меў дачыненне да падрыхтоўкі Радзівілаўскай Бібліі), Ян Ласкі, італьянец Францыск Станкар (1501–1574), Андрэй Тшацескі-малодшы (перад 1530–1584?), паэт, перакладчык і кампазітар Цыпрыян Базылік (1535? – пасля 1600), Пётр Статорыус, паэт Якуб Любельчык, антытрынітарый італьянец Бярнард Ахіна (1487–1564), Сымон Зацыус, Марцін Кравіцкі (?–1573), спаланізаваны грэк Францішак Лісманін (1504–1566), найбуйнейшы з арыянскіх пісьменнікаў Павел з Бжэсін (каля 1525–1591) і інш. — старанна падрыхтаваў да друку Радзівілаўскую Біблію¹⁸. Яна ўвабрала ў сябе асобныя рысы папярэдніх выданняў і інтэлектуальныя набыткі іх стваральнікаў. У прадмове перакладчыкі тлумачаць прынцыпы і асаблівасці перакладу з лацінскай, грэчаскай і яўрэйскай моў, паведамляюць, што за ўзор узялі вядомы ў

14 Лац. *tolerantia* — цярпенне, ад яго *талеранцыя*, *талерантнасць* — цярплівасць да чужога ладу жыцця, паводзін, чужых звычаяў, пачуццяў, вераванняў, думак, ідэй.

15 Гісторыя беларускай кнігі. У 2 т. Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. Мінск, 2009. 424 с. : іл.

16 Лабінцаў Ю. Пачатае Скарынам. С. 261.

17 Назва «Пастыла» паходзіць ад скарачанага лацінскага *post illa verba* — *пасля тых слоў* або *пасля слоў прачытанага Евангелля*. Пастылы з'яўляюцца зборамі казанняў з тлумачэннямі евангельскіх тэкстаў.

18 *Kossowska M. Biblia w języku polskim. Poznań, 1968. С. 226* ; Гісторыя беларускай кнігі. Т. 1. С. 179.

Еўропе французскі пратэстанцкі пераклад Бібліі Лефэўра д'Этапля¹⁹. Пры падрыхтоўцы таксама звярталіся да выдання Новага Запавету Эразма Ратэрдамскага (Базэль, 1516, 1519, 1522)²⁰.

Берасцейскім стваральнікам Радзівілаўскай Бібліі былі вядомы скарынаўскія першадрукі. Доказам гэтага ёсць сюжэтнае падабенства добрай паловы берасцейскіх гравюр да кніжных ілюстрацый Ф. Скарыны, асобныя з іх вельмі блізкія да скарынаўскіх і па кампазіцыі. На поўны памер тытульнага аркуша Радзівілаўскую Біблію ўпрыгожвае гравюра, у кампазіцыі якой ёсць запазычанні з твораў майстра Паўночнага Рэнесансу нямецкага мастака Альбрэхта Альтдорфера (1480–1538). Нямецкае ўздзеянне адчуваецца і ў трактоўцы ініцыялаў²¹. Над іншымі гравюрамі працаваў фаховы майстра, стыль якога адчуў уплыў нямецкай школы графікі, заснаванай Альбрэхтам Дзюрэрам (1471–1528)²².

Выдавецкая прадукцыя брэсцкіх друкарняў XVI ст. — неад'емная частка кніжнай культуры Беларусі²³. Радзівілаўская Біблія — найбольш славутая з берасцейскіх кніг — стала найвялікшым і найкаштоўнейшым дарункам Вялікага Княства Літоўскага для польскага народа і для самой Польшчы, клір якой трымаўся лацінска-рымскага «касмапалітызму», цягам доўгіх часоў ахоўваў і бараніў «каталіцкую лаціну», не дапускаючы або замаруджваючы ўкараненне польскай мовы ў набажэнства.

На сейміку ў Шродзе (1543) дэпутаты наракалі, што іншыя народы маюць друкаваныя кнігі ў сваёй мове, а «нам ксяндзы кажуць неразумнымі быць». Нават асобы з вышэйшага каталіцкага святарства, прыхільныя да палішчызны і стварэння нацыянальнага касцёла, трывалі непрыемнасці. Сталася, што біскуп перамышльскі, пазней вроцлаўскі, а ўрэшце прымас Якуб Уханьскі напісаў ліст па-польску да Станіслава Годзіюша — аднаго са старшынь шматгадовага контррэфар-

19 Сустракаюцца недакладныя звесткі, што берасцейскія друкары звярталіся да Бібліі, выдадзенай гугенотамі (*Грыцкевіч А.* Берасцейская Біблія // Вялікае княства Літоўскае : энцыкл. : у 2 т. Мінск, 2005. Т. 1 : Абаленскі – Кадэнцыя. С. 315.). Яе пераклад на французскую мову належыць стрыечнаму брату Жана Кальвіна Роберту Алівентану, выйшаў з друку ў 1535 г. у в. Сэр'і ля Нэўшатэля і, нягледзячы на пазнейшае рэдагаванне, па сваіх навуковых і мастацкіх вартасцях застаўся звычайным царкоўным тэкстам і не мог уяўляць цікавасці для берасцейскіх друкароў.

20 *Евженко И. Е.* Книга в реформационном движении Белоруссии и Литвы второй половины XVI века // Книга в Белоруссии : материалы науч. конф. Минск, 1988. С. 82.

21 *Шматаў В. Ф.* Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII стагоддзяў. Мінск, 1984. С. 63.

22 *Нікалаеў М. В.* Шэдэўр брэсцкай друкарні // Помнікі мастацкай культуры Беларусі : новыя даслед. Мінск, 1989. С. 147.

23 *Верас Н. Я.* Бібліяметрычны аналіз брэсцкага друкавання ў XVI ст. // Берасцейскія кнігазборы. Брэст, 2010. С. 246.

мацыйнага Трыдэнцкага сабора (1545–1563). Гэта абурыла прышлага кардынала, які лічыў, што біскуп да біскупа мае звяртацца толькі на лаціне, і быў радыкальным супраціўнікам перакладу Святога Пісьма на польскую мову²⁴.

Робіцца зразумелым, з якіх істотных прычын значныя для культуры і духоўнага жыцця Польшчы падзеі мелі адбывацца за яе межамі. У 1543 г. Ян Секлюцыян (каля 1510–1578) пакінуў Познань і знайшоў сховішча ў Караляўцу. Праз год тут выдаў «Вызнанне веры хрысціянскай», чым зрабіў немагчымым вяртанне на радзіму. Вучань каралявіцкай гімназіі Станіслаў Мужыноўскі (каля 1528–1553) прыгатаваў пераклад Новага Запавету з грэчаскай і яўрэйскай моў, выдадзены ў 1551–1552 гг. У 1556 г. у гэтым жа горадзе з друкарскага варштата выйшаў перакладзены яшчэ ў XV ст. Новы Запавет, верагодна, адрэдагаваны Марцінам Бельскім (1495–1575). У 1556 г. у Караляўцы пабачыла свет «Пастыла польская хатняя» Рыгора Оршака. Тут жа ў 1564 г. з’явіўся лацінска-польскі слоўнік. Выданне не было крамолай, але зневажала «святую» лаціну спробай знайсці ёй тоеснасць у польскай мове, на думку дзеячаў каталіцкай царквы і іх свецкіх прыхільнікаў, недасканалай для дакладнай перадачы сэнсу біблейскіх тэкстаў. Аўтарам слоўніка быў Ян Мэнчыньскі (каля 1520 – каля 1587), які вучыўся ў Вітэнбергу, Страсбургу, ездзіў па Еўропе, па вяртанні адтуль працаваў у канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага, потым стаў сакратаром Мікалая Радзівіла Чорнага.

Рухаючы Контррэфармацыю, езуіты шукалі альтэрнатыву Радзівілаўскай, польскамоўнай Нясвіжскай Бібліі (1570–1572), іншым перакладам тэкстаў Старога і Новага Запаветаў і, паводле свайго імплэту, упарта змагаліся за прэрагатыву разумець і тлумачыць Слова Божае.

З ініцыятывы Таварыства Ісуса польскамоўнаму перакладу з Вульгаты прысвяціў апошнія гады свайго жыцця езуіцкі палеміст і пастылограф Якуб Вуек (1541–1597). У 1593 г. з’явіўся Новы Запавет, праз год — другое выпраўленае выданне, у 1594 г. — Псальмы Давіда. Пазней Я. Вуек працаваў над поўным тэкстам, які выйшаў у Кракаве ў 1599 г. ужо пасля яго смерці. Выданне правяралася і дапрацоўвалася асобнай камісіяй, якая падрыхтавала яго канчатковую рэдакцыю, дзеля дасціпнасці перакладу зглуміўшы шмат якія эстэтычныя вартасці тэксту выразным лацінізмам і празмерным выкарыстаннем калек з яўрэйскай мовы²⁵. Гэтая праца была знамянальнай для схілу позняга Рэнесансу і засведчыла,

24 Ziomek Jerzy. Renesans. S. 61.

25 Ziomek Jerzy. Renesans. S. 65, 66.

што Рэнесанс такім своеасаблівым чынам закрануў нават езуіцкую Контррэфармацыю.

Высокая вартасць рэнесанснага перакладу Радзівілаўскай Бібліі ў розных яго аспектах, дапоўненага каментарыямі, мастацкая дасканаласць 2 гравіраваных тытульных аркушаў для Старога і Новага Запаветаў, 14 гравюр-ілюстрацый і аздаблення (высокая якасць чытальных гатычных друк, багатыя ініцыялы, застаўкі, віньетки, рэнесансны арнамент), манументальнасць фармата (in folio, 738 стар.) і найлепшая якасць друку забяспечылі выданню асаблівае месца ў гісторыі еўрапейскага кнігадрукавання.

Нямецкі выдавец Эліас Гуттэр запазычыў з яе тэкст Новага Запавету для 12-моўнага збору біблейскіх тэкстаў, які пабачыў свет у Нюрнбергу ў 1599 г.²⁶ Італьянскі паэт Габрыэль Сімеонэ перадрукаваў гравюры з Радзівілаўскай Бібліі ў кнізе «Figure de la Biblia» (Ліён, 1565)²⁷. Новы Запавет з Радзівілаўскай Бібліі неаднаразова перадрукоўваўся ў Нясвіжы (1563, 1568), Берасці (1566), Торуні (1585), Вільні (1593)²⁸. Берасцейская Біблія была шырока распаўсюджана ў Расіі XVI–XVII стст.²⁹. У XVII ст. славы гісторык А. Венгерскі пісаў пра масавы вываз Радзівілаўскай Бібліі і іншых беларускіх пратэстанцкіх кніг карэннымі жыхарамі Расіі да сябе на радзіму³⁰. Вялікую папулярнасць Радзівілаўскай Бібліі сведчыць зварот да яе пры падрыхтоўцы да друку Астрожскай Бібліі (1581)³¹ — першай поўнай славянскай Бібліі кірылічнага шрыфту.

Радзівілаўская Біблія выкарыстоўвалася ў праваслаўным набажэнстве. Пра гэта нам вядома з экзэмпляра, які захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы ў Пецярбургу. У ім на мяжы XVI–XVII стст. невядомая асоба кірылічнымі літарамі выканала на палях разметку біблейскіх тэкстаў у адпаведнасці з праваслаўнай службай, пазначыла ў тэксце месцы (напрыклад, у нумарацыі псалмоў) з канфесійнымі адрозненнямі. У канцы Старога Запавету зроблены паказальнік

26 Круминг А. А. Элиас Гуттер и Острожская Библия // Фёдоровские чтения 1981. М., 1985. С. 156.

27 Гісторыя беларускай кнігі. Т. 1. С. 175, 177.

28 Лабынцаў Ю. Пачатае Скарынам. С. 171.

29 Березкина Н. Ю. Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии (1553–1570) // Берасцейскія кнігазборы. Брэст, 2010. С. 234.

30 Лабынцаў Ю. Пачатае Скарынам. С. 170.

31 Верас Н. Я. Бібліяметрычны аналіз брэсцкага друкавання ў XVI ст. С. 248.

чытанняў³². Верагодна, такіх прыкладаў было шмат. Але і адзіны гэты факт – яскравае сведчанне талерантнасці і адсутнасці моўнай адчужанасці на беларускіх землях XVI ст.³³

У якасці гістарычнага і інтэлектуальнага помніка эпохі Радзівілаўскай Біблія ўяўляе значную каштоўнасць як выніковы аб'ект працы вучоных некалькіх краін. У розных аспектах яна далёка пераўзыходзіць іншыя падобныя працы, у т. л. польскамоўныя «царкоўныя» пераклады, якія з'явіліся да і пасля берасцейскага выдання (напрыклад, пераклад 1561 г., зроблены прафесарам тэалогіі Янам Леапалітам (1523–1572) у Львове, працы Я. Вуека).

Каментарыі Радзівілаўскай Бібліі ўтрымлівалі і кальвінісцкія, і антытрынітарныя ідэі³⁴. Наяўнасць апошніх можна лічыць нечаканым фактам ідэйнага плюралізма з увагі на тое, што ў 1553 г. Ж. Кальвін данёс французскай інквізіцыі на М. Сервета, перадаў ёй лісты, якімі той пераконваў у памылковасці дагмата Тройцы, наладзіў супрацьсудовы працэс і давеў яго да спалення іспанскага вучонага³⁵. Несумненна, плюралізм берасцейскіх выдаўцоў быў абумоўлены спецыфічнымі ўмовамі Вялікага Княства Літоўскага, а таксама прыхільнасцю дапытлівага ў пошуках духоўнай праўды Мікалая Радзівіла Чорнага да арыянаў і антытрынітарыяў³⁶, што таксама было магчымым толькі ў моцна талераваным грамадстве.

Аўтарамі каментарыяў, якія ўтрымлівалі ідэі антытрынітарызма, верагодна, былі ўнітарыі Бернард Ахіна і вучань Ж. Кальвіна — італьянскі доктар Джорджа Бландрата (1515–1564), які прыбыў у Польшчу, а пазней патрапіў у Вялікае княства Літоўскае да двара Мікалая Радзівіла Чорнага. Праз два гады пасля выдання Радзівілаўскай Бібліі — у 1565 г. — ідэйныя разыходжанні ў Польшчы паміж трынітарыямі (прыхільнікамі дагмата аб Тройцы) і ўнітарыямі (антытрынітарыямі) абвастрыліся настолькі, што апошнія былі выключаны з польскай Рэфармацкай царквы і ў гэтым жа годзе ўтварылі Малую рэфармацкую царкву. Падзеі знаходзілі водгук і ў Вялікім Княстве Літоўскім. Каментарыі Радзівілаўскай Бібліі

32 Аднак жа нельга выключыць, што разметка зроблена пасля Берасцейскай уніі (1596) уніяцкім святаром дзеля выкарыстання Радзівілаўскай Бібліі ва ўніяцкім набажэнстве, у якое паступова ўваходзіла польская мова.

33 Нікалаеў М. В. Шэдэўр брэсцкай друкарні. С. 148.

34 Верас Н. Я. Бібліяметрычны аналіз брэсцкага друкавання ў XVI ст. С. 247.

35 Уцякаючы ў Італію, М. Сервет неасцярожна заехаў у Жэневу, дзе панавалі Ж. Кальвін, і адразу быў арыштаваны. Ж. Кальвін не цяпеў ніякіх пярэчанняў сваім ідэям, цэнзуры поглядаў або нораваў і бязлігасна знішчаў нязгодных і апанентаў.

36 Верас Н. Я. Бібліяметрычны аналіз брэсцкага друкавання ў XVI ст. С. 247.

даследаваны мала. Пакуль няма адказу, у якой ступені яны валодаюць рысамі феноменалагічнасці³⁷ — спробамі суаднесці рэлігійную свядомасць з сацыяльна-маральным зместам жыцця, вызначыць ролю царквы ў сацыяльным існаванні вернікаў, сувымераць межы індыўдуальнай свабоды з царкоўным інстытуцыялізмам, узалежніць неабходнасць царкоўных змен ад інтэрпрэтацый сучаснай свядомасці і інш. І гэта не дазваляе вызначыць яе абсалютную гістарычную вартасць.

Каталіцкая іерархія ўважліва дапільноўвала выкананне рашэнняў Трыдэнцкага сабора, які зацвердзіў кананічную годнасць лацінскага пераклада Бібліі (Вульгаты) і пад страхам суролага пакарання забараніў чытаць і мець у доме Святое Пісьмо ў іншым перакладзе³⁸. Гэта тычылася і берасцейскага выдання. Радзівілаўскую Біблію, выдадзеную Мікалаем Радзівілам Чорным, пасля празелітычнага павяртання ў каталіцызм быццам бы заўзята знішчаў яго сын — стваральнік квітнеючага Нясвіжа Мікалай Радзівіл Сіротка (1549–1616), які ахвяраваў грошы на скупку бацькоўскага выдання. Другі сын — віленскі біскуп, будучы кардынал Юры Радзівіл (1556–1600) у сваёй дыяцэзіі ўвёў цензуру друку і актыўна змагаўся з Рэфармацыяй.

Нягледзячы на ўсё гэта, з увагі на прыцягальную дасканаласць, Радзівілаўская Біблія заставалася ў шляхецкіх палацыках. Увесну 2013 г. у навуковай бібліятэцы Адэскага нацыянальнага ўніверсітэта імя І. Мечнікава было зроблена апісанне фаліянту Радзівілаўскай Бібліі, у выніку чаго быў выяўлены экзэмпляр з уладальніцкім знакам папличніка Т. Касцюшкі пісьменніка Юльяна Урсын Нямцэвіча (1758–1841) — гаспадара блізкіх да Брэста Скокаў (артыкул гл. у гэтым зборніку). Ягоны дзед Аляксандр — шляхетны галава каталіцкага роду — жыў у Клейніках (Брэсцкі раён), дзе ксяндзоў было значна болей, чым на некаторых катэдрах, а дзеці мелі кідацца ім у ногі і ў знак пашаны цалаваць абутак. Бацька Юльяна – Марцэль разам з жонкай Ядвігай з Сухадольскіх вызначаліся надзвычайнай, нават празмернай набожнасцю³⁹. Усё гэта аднак не стала прычынай для адмаўлення Нямцэвічаў ад берасцейскага выдання Бібліі або для яго знішчэння.

37 Аўтар разумее ўмоўнасць ужывання гэтай дэфініцыі адносна працэсаў XVI ст., але лічыць магчымым гэта ў сувязі з наяўнасцю выразных сацыяльных аспектаў у пратэстантызме, якія, напрыклад, у вучэнні Т. Мюнцэра (1490–1525), нават набывалі радыкальны характар аж да спроб гвалтоўнай змены сацыяльнага парадку, што мела месца ў час Сялянскай вайны (1525) у Германіі.

38 *Тальберг Н. Д.* История христианской церкви. Киев, 2004. С. 746

39 *Zbyszewski K.* Niemcewicz od przodu i tyłu. Warszawa, 1991.

Патранат Мікалая Радзівіла Чорнага ў выданні пратэстанцкай Бібліі дэманструецца змешчанай перад пачатковым вершам урачыстай эмблемай з яго родавым рыцарскім гербам — арлом з геральдычнымі знакамі (ражкамі або трубамі). У верхняй частцы эмблемы ёсць выява каралеўскага арла дзеля выказу найвялікшай пашаны польскаму каралю і вялікаму князю літоўскаму Жыгімонту Аўгусту II — «...Пану а Пану, Пану майму міласціваму ест.», як напісана князем у тытуле да Прадмовы.

У справе выдання Берасцейскай Бібліі бясспрэчна прызнаецца роля Мікалая Радзівіла Чорнага найперш як фундатора. Гэта не раскрывае сапраўднага значэння яго ўдзелу. Мікалай Радзівіл Чорны *быў ініцыятарам і ідэйным натхняльнікам праекта* — прыіншых абставінах друк пратэстанцкай Бібліі быў немагчымы. «Як ў час Пталамея, цара егіпецкага, знаны мудрэц Дэметрыус Фалерэус радзіў яму, які не ведаў праўдзівага Бога, каб на грэчаскую мову яго царскім коштам Закон Божы быў перакладзены, — піша Радзівіл у Прадмове, прысвячаючы працу Жыгімонту Аўгусту II, і тлумачыць сваю ініцыятыву ў выданні Бібліі. — ...Ідучы тым самым следам з пабожнай сваёй зайздрасці, з маёй маёмасці, якой воляй Божай і з пачцівага набытку продкаў маіх і з ласкі W.K.M.⁴⁰ карыстаюся, тым самым сваім ўласным дабром і коштам маім учыніў такую рэч, якая з волі Божай, маю тое надзеяй, ад усіх хрысціянскіх людзей будзе годнай ухвалай паміж народаў славянскіх моў...»⁴¹.

З увагі на папулярнасць пратэстантызму ва Усходняй Еўропе і свой палітычны ўплыў не толькі ў Вялікім княстве Літоўскім, але праз блізкасць з Жыгімонтам Аўгустам II і ў Польшчы, князь шырокімі межамі мераў значнасць пратэстанцкай Бібліі. Пра гэта паведамляе аўтар верша, змешчанага перад падпісаным Мікалаем Радзівілам Чорным прысвячэннем каралю:

«У такі спосаб, як святары людз ізраільскага,
Усім, калі меў хто хадзіць да збору святога,
Да ўдзелу ў святых урачыстых на трубах трубілі,
Да набажэнства ўсіх найхутчэй прасілі,

40 W.K.M. — скарачэнне выразу «Вялікая Каралеўская Мосць» у значэнні «Яго Вялікасць Кароль».

41 Biblia Brzeska. 1563. Clifton ; Kraków, 2003. S. XI–XII.

Так цяпер тры трубы⁴² князя вельмі паважнага
 Мікалая Радзівіла з Княства Літоўскага,
 Трубяць да ўсіх людзей мовы славянскай,
 Каб хутчэй паспяшалі да Божага слова⁴³».

Біблія «да ўсіх людзей мовы славянскай» — толькі гэты і не меншы маштаб быў прымальны для магутнай асобы Мікалая Радзівіла Чорнага. «Пан Бог дапамогай і шчаслівым спрыяннем рачыў» князю, каб «з агульнага дазвалення ўсіх цэркваў і збораў хрысціянскіх ... так у Кароне, як і ў Вялікім Княстве, ... у згодзе паміж сабой» былі абраны такія людзі, «якія найлепш і наўважлівей годныя, да таго здольныя і навучаныя, разумелі і ведалі...» як пераклад Святога Пісьма зрабіць. Па жаданні і запрашэнні князя яны прыбылі ў Берасце. Як бачым, у выкананні задумы Мікалай Радзівіл Чорны атрымаў падтрымку і дапамогу ад Рэфармацкіх цэркваў Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага — берасцейскае выданне мела стаць дактрынальным у кальвінісцкай царкве Усходняй Еўропы. Гэта значна шырэй ахінае разуменне ролі Мікалая Радзівіла Чорнага і ўзвышае яе да гістарычнай місіі.

Адлюстроўваючы свае духоўныя перакананні, берасцейскі шматнацыянальны выдавецкі суспол у сваёй працы дасягнуў рэнесанснай дасканаласці і выйшаў за межы асобных культур. Радзівілаўская Біблія — агульнаеўрапейскі духоўны набытак, у якім знайшлі працяг традыцыі Ф. Скарыны. Змяшчаючы ў пражскай Бібліі свой гравюрны партрэт з указаннем імя і прозвішча, беларускі першадрукар засведчыў і абараніў права свецкай асобы «прасякаць» у сэнс біблейскіх паданняў. Да яго смеласць паказаць сваю асобу шырокай публіцы і ў сваіх творах назваць уласнае імя сабе дазволілі святар і мастак-разьбяр з Лешчанскага манастыра пад Пінскам Ананія — аўтар сусветна вядомага двухбаковага абразка «Мудрасць ствары сабе храм» (канец XV – пачатак XVI стст.) і малады Альбрэхт Дзюрэр на славытым аўтапартрэце з музея Прада⁴⁴. Такім чынам творцы сцвярджалі каштоўнасць чалавечай асобы, асабістую годнасць і свае правы.

42 Тры трубы — адзін з геральдычных знакаў Радзівілаў, які ўяўляе сабой тры ражкі, злучаныя ў адной кропцы вузкімі канцамі падобна да трохпялёсткавай кветкі.

43 Biblia Brzeska. 1563. S. IX.

44 На адным з бакоў абразка напісана: «Робил попь Ананиа». На аўтапартрэце (1497) А. Дзюрэр змясціў паведамленне: «Я напісаў гэта з сябе. Мне было 26 гадоў. Альбрэхт Дзюрэр.»

Асабістае адлюстраванне Ф. Скарыны ў Бібліі мела гістарычны характар і стала заклікам шырокаму свету да самастойнага дапытлівага пошуку «Боскай сафійнасці», нават калі дзеля гэтага трэба пераступіць праз аўтарытэт Царквы. Як і іх знакаміты папярэднік, берасцейскія выдаўцы падрыхтавалі да чытачоў зварот, сэнс якога ўтвараецца сукупным зместам сюжэтаў на тытульнай гравюры.

У цэнтры кампазіцыі адлюстравана велізарнае Вечнае Дрэва (Сусветнае Дрэва або Дрэва Жыцця). Гэты вобраз ёсць у старажытных культурах і міфах розных народаў, адкуль і перайшоў у Кнігу кнігаў: «Дрэва жыцця, якое дванаццаць разоў родзіць плады, дае на кожны месяц плод свой; і лісьце дрэва — на ацаленьне народаў» (Адкрыццё Яна Багаслова, XXII : 2). Вечнае Дрэва суадносіць дол з Вышынямі, кароткае зямное жыццё — з бясконцай Вечнасцю, сэнс існага — з безданню неіснавання, мудрасць — з магчымасцю дасканаласці.

Палова кроны Вечнага Дрэва — бязлістая і сухая — ёсць вобразам дахрысціянскіх старазапаветных часоў. Пад ёй паказаны малітва Майсея на Сінайскай гары і атрыманне ім скрыжалляў Запавету з дзесяццю заповедзямі (Зыход, XIX, XX), грэхападзенне Адама і Евы (Быццё, III : 1–7), выгнанне грэшнікаў у пекла. Другая палова Вечнага Дрэва шуміць і буяе густой гаманлівай лістотай, бо мёртвае ўжо ажыўляецца Духам. Тут бачым малітву другога найгалоўнейшага біблейскага персанажа — ахопленнага Духам Святым Яна Прадвесніка (Лк., III : 2) — не проста папярэдніка і хрысціцеля Ісуса Хрыста, але прарока, які перадае Гасподнюю волю (Лк., I : 15). Вобразы Майсея і Яна Прадвесніка спалучаюць Стары Завет з Новым, чым перадаюць думку пра іх непадзельнае адзінства і вынікаючую адсюль хрысталагічнасць гістарычнага працэса. Гэтая тэза знаходзіць працяг у наступных сюжэтах. Ніжэй змешчана буйная сцэна пакут укрываванага Збавіцеля з сімвалам выкупіцельнай ахвяры — баранкам Божым ля ўзножжа Крыжа. Апавед завершаны сцэнай Уваскрэсення Гасподняга і Яго сашэсця ў пекла. У цэнтральнай ніжняй частцы гравюры пад тытульным надпісам адлюстравана спрэчка аб праўдзівасці веры паміж кніжнікамі і апосталам, які тлумачыць аголенаму (значыць, пазбаўленаму духоўнасці і маральнасці) грэшніку магчымасць выбаўлення, паказваючы на Хрыста. Яе сэнс — у свабодзе выбара паміж жыццём у тлуме паганства і вечным несмяротным існаваннем, дараваным добрым хрысціянам па заканчэнні імі зямнога шляху. Спецыяльна адносна да злоўжыванняў Царквы, якая зневажае Бога, папушаючы Яго волю і заповеты, злева на заднім плане малюнка змеш-

чана сцэна пра насланне гадаў на ізраільцянаў і стварэнне меднага змея (Лічбы, XXI : 5–8). На шляху ў Ханаан Майсей вёў народ у абыход зямлі нядобразычлівага цара Эдома. Пакутуючы ад смагі і нястачы ежы, людзі пачалі моцна ўшчуваць Майсею. Гэтым яны саграшылі і супраць Бога, які кіраваў ім, і былі пакараны. Зразумеўшы свае правіны, сталі прасіць паратунку. Па малітве прарока Бог навучыў яго зладзіць меднага змея. «І зрабіў Майсей меднага змея і выставіў яго на сьцяг, і калі зьмяя кусала чалавека, ён, зірнуўшы на меднага змея, заставаўся жывы» (Лічбы, XXI : 9). У якасці павучальнай антытэзы побач з гэтым фрагментам з правага боку змешчана алегарычнае, амаль пастаральнае адлюстраванне дабрадзейных пастухоў з кіямі, якія ў ясны, лагодны дзень пасвяць авечак. Над імі з выказам Божай ласкі лунае анёл. У вобразе пастухоў выдаўцы паказалі прыналежных да праўдзівай Божай царквы высокамаральных святароў, якія старанна пільнуюць свой стат.

Сцэны нясуць эсхаталагічнае і маральна-этычнае пасланне ад берасцейскіх кніжнікаў і іх вялікага завадатара Мікалая Радзівіла Чорнага. Згодна з традыцыямі Рэнэсансу сваёй тытанічнай працай яны звярталіся да шырокага свету, шчодро ахвяравалі яму свае веды, інтэлектуальныя набыткі, напружанае спазнанне духоўных запаветаў. «Міласнікі навукі і мудрасці», у перавагу дабротам жыцця яны абралі за лепшае «...оставити в науце и в книгах вечную славу и память...»⁴⁵. У сцвярдженні евангельскай праўды атрымалі пракляцце царквы, але засталіся ў вечнасці, бо сваёй дзейснай верай шчыра імкнуліся ўдасканаліць свет і былі перакананы: будуць выратаваны «душы забітых за слова Божае і за сьведчанне, якое мелі яны» (Адкрыццё Яна Багаслова, VI : 9).

45 З прадмовы Ф. Скарыны да Кнігі Ісуса Сірахова.

История одной книги: Брестская Библия 1563 г.

Первой типографией, которая действовала в Бресте следует считать типографию, инициатором создания которой был один из самых богатых людей Европы, канцлер Великого Княжества Литовского и брестский староста Николай Радзивилл Чёрный (1515–1565). В 1563 г. на его средства была издана Библия, которую часто называют «Радзивилловской».

Брестская Библия была первым протестантским изданием Библии на польском языке. Радзивилл пригласил известнейших учёных реформационного направления и поручил им перевести на польский язык всю Библию: Ветхий Завет с еврейского языка, а Новый Завет — с греческого языка¹. Над переводом Радзивилловской Библии трудились польские и иностранные учёные: Иван Лаский, Симон Зациус, Георгий Орсациус, Франциск Станкар, Петр Статрой, Андрей Тжический и др.²

Большая по размеру (около 750 листов), Брестская Библия была богато украшена. Каждая глава Библии начинается инициалами, выполненными шрифтами готической плетёнки, которые, как отмечает В. Ф. Шматов, являются одним из важнейших компонентов оформле-

1 Плисс В. Исторический очерк проникновения и распространения реформации в Литве и Западной Руси // Христианское чтение. 1914. Т. CCXLI, № 2. С. 222.

2 Там же. С. 223.

ния и удачно оживляют текст, набранный в две колонки готическим шрифтом³.

На титульном листе с одной стороны находится гравюра, изображающая Адама и Еву под яблоней (по мнению исследователей, она является копией ксилографии немецкого художника А. Альтдорфера), а с другой — гравюра, воссоздающая распятого Христа. В органичной связи с ренессансной архитектурой отображены ветхозаветные сюжеты: «Грехопадение», «Скрижали Моисея», «Появление медного змея» и др. После Скорины это первые библейские изображения в белорусском книгопечатании⁴. Особого внимания заслуживают иллюстрации Брестской Библии: «Всемирный потоп», «Лагерь иудеев», «Фонтан», «Стол с хлебами», «Киот». Все они выполнены в технике ксилографии. Оригинальная композиция, прекрасный рисунок, безупречная техника гравировки позволяют сделать вывод, что над иллюстрациями работал первоклассный мастер. Гравюры «Стол с хлебами», «Киот», «Жертвенник» по композиции и некоторым деталям напоминают ксилографии Франциска Скорины. По предположению В. Шматова, мастера и издателя Брестской Библии видели «Библию руску»⁵.

Николай Радзивилл Чёрный предпринимал усилия по широкому распространению Брестской Библии в Польше и Литве⁶. Чтобы его сын Николай Кристоф Радзивилл Сиротка не забывал «прирождённый язык», он послал ему в конце 1563 г. экземпляр Брестской Библии. Второй экземпляр Брестской Библии по поручению отца Сиротка передал в библиотеку князя Кристофа Виртембергского⁷. Ещё один экземпляр книги через Я. Манчинского он передал князю Альбрехту в Крулевец⁸.

Брестская Библия, несмотря на высокую стоимость, была очень популярна и востребована обществом. Об активном использовании Библии можно судить по владельческим записям, глоссам, подписям и другим пометам на её страницах. Пометы на одном из экземпляров из библиотеки Наполеона III (Париж) указывают, что книга использовалась несколькими польскими читателями в XVI и XVII вв., в том числе

3 Шматаў В. Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII стст. Мінск, 1984. С. 63.

4 Шматаў В. Ф. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст. Мінск, 2000. С. 98.

5 Там жа.

6 Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565): kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński. Warszawa, 1939. S. 367.

7 Polski słownik biograficzny. Wrocław [etc.], 1987. T. 30/2, z. 125. S. 349.

8 Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł ... S. 367.

двумя протестантами. По характеру записей польская исследовательница М. Топольска идентифицирует их как представителей мелкой шляхты, мещанства⁹. Читателями книги были сеньоры и министры разных уровней, представители школ и гимназий разных вероисповеданий, магнаты, шляхта, мещане. Её экземпляры можно было найти в XVIII в. в библиотеках Радзивиллов, Сапег, Тышкевичей¹⁰.

Виленский синод 1617 г. постановил, чтобы Брестская Библия была при каждом сборе (церкви) Великого Княжества Литовского¹¹.

Брестская Библия была распространена и почитаема среди кальвинистов Великого Княжества Литовского, о чём свидетельствуют инвентари сборов, протоколы евангелических синодов. Брестский земский судья кальвинист П. Кохлевский в 1646 г. подарил каждой из трёх своих дочерей по экземпляру Брестской Библии¹².

Распространение Брестской Библии в России XVI–XVII вв. оказало существенное влияние на развитие литературного процесса. Известный историк А. Венгерский в XVII в. писал о массовом вывозе Библии и других протестантских книг коренными жителями России. Как считает Ю. Лабынцев, его сведения не лишены основания¹³. О большой популярности Библии в восточнославянских литературных кругах можно судить по факту её использования при подготовке к изданию Острожской Библии. Новый Завет из Брестской Библии затем неоднократно переиздавался в Несвиже (1563, 1568), Бресте (1566), Торуне (1585), Вильне (1593) и даже в Нюрнберге (1599)¹⁴.

Сыновья Николая Радзивилла Чёрного перешли в католичество и «позаботились» об уничтожении протестантских изданий. «Особенной ревностью» в этом отношении отличались Юрий Радзивилл (1556–

9 Topolska M. B. Czytelnictwo książek wydanych na Litwie i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej. 1980. Z. 15. S. 208.

10 Там же. S. 208–209.

11 Иванова Л. С. Роля Берасцейскай друкарні ў распаўсюджванні Рэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даслед.», Брэст, 30–31 кастр. 2008 г. Брэст, 2010. С. 264.

12 Иванова Л. С. Берасцейскія старадрукі XVI ст. у кантэкście культурных сувязей ВКЛ і Еўропы // Silva rerum нова : штудыі ў гонар 70-годдзя Г. Я. Галенчанкі. Вільня ; Мінск, 2009. С. 131.

13 Лабынцаў Ю. Пачатак Скарынам : беларус. друкав. літ. эпохі Рэнесансу. Мінск, 1990. С. 170.

14 Лабынцев Ю. А. Белорусская печатная литература эпохи Ренессанса и межславянское культурное общение : автореф. дис. на соискание учёной степени доктора филологических наук. Минск, 1991. С. 25.

1600), виленский епископ, и его старший брат Николай Кристоф Радзивилл Сиротка (1549–1616). Они скупали книги, направленные против римской церкви, и предавали их сожжению. «Подобной участи, между прочим, подверглась и знаменитая протестантская Библия»¹⁵. Сиротка истратил более 5 000 червонцев на то, чтобы скупить экземпляры Библии, изданной отцом его, и предать пламени¹⁶.

Юрий Радзивилл, вступив после Протасевича в управление Виленской епархией, «начал свое служение торжественным сожжением запрещённых книг»¹⁷. Как писал А. Киркор, он «скупил все оставшиеся в обращении экземпляры и сжёг перед костелом св. Иоанна в Вильне, отчего теперь эта Библия составляет величайшую библиографическую редкость»¹⁸.

Своими впечатлениями о Брестской Библии, обнаруженной на алтаре церкви в Койданове в середине XIX в., делился в одном из своих путевых очерков Владислав Сырокомля: «На алтары, на вялікае маё здзіўленне, я знайшоў цудоўна захаваны экземпляр Брэсцкай Бібліі, той вялікай у нашы часы бібліяграфічнай рэдкасці, на друкаванне якой Мікалай Чорны Радзівіл выклаў значныя сумы, паслаўшы ў Брэст трыццаць славурых тады літаратараў»¹⁹.

В 2013 г. уникальному книжному памятнику XVI в. — Брестской Библии – исполняется 450 лет. В связи с тем, что многие экземпляры Библии были в своё время уничтожены рьяными католиками, она стала «поистине библиографической редкостью». По мнению М. Топольской, в мире сохранилось 40 экземпляров книги²⁰. В книгохранилищах России и Литвы находится около 20 экземпляров, в том числе три экземпляра – в Библиотеке Российской академии наук, два – в Российской национальной библиотеке²¹, пять – в Российской государственной би-

15 Голубев С. Т. Материалы для истории западнорусской православной церкви (XVI и XVII стол.) // Труды Киевской духовной академии. 1878. Т. 1, № 1–3. Прилож. С. 43.

16 Чистович И. Очерк истории западнорусской православной церкви. СПб., 1882. Ч. 1. С. 94; Карев Н. Реформация и католическая реакция в Польше. СПб., 1885. Т. 6, кн. 11. С. 156.

17 Чистович И. Очерк истории западнорусской ... Ч. 1. С. 94.

18 Живописная Россия. СПб., 1882. Т. 3. С. 101.

19 Сырокомля У. Вандроўкі па маіх былых ваколіцах. Мінск, 1992. С. 135.

20 Topolska M. B. Czytelnictwo książek wydanych na Litwie i Białorusi ... S. 208.

21 Нікалаеў М. Экземпляры Радзівілаўскай бібліі 1563 г. у пекарбургскіх сховішчах // Wydania księgozbiorów Radziwiłłów : materiały międzynarodowej sesji, Olsztyn, 6–7 paźdz. 1994 r. Warszawa, 1995. S. 97–98.

блиотеке²², пять – в Библиотеке Литовской академии наук²³, несколько экземпляров – в Национальной библиотеке Литвы²⁴. В Беларуси единственный (неполный) экземпляр Брестской Библии бережно хранится в Центральной научной библиотеке им. Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси. Многие из сохранившихся экземпляров сильно повреждены. Это связано с тем, что в период гонений со стороны католиков с целью сохранения книг от них отрывались титульные листы.

Чтобы сделать Брестскую Библию доступной современным исследователям, Центральной научной библиотекой НАН Беларуси совместно с Библиотекой им. Врублевских Литовской академии наук при финансовой поддержке Белагропромбанка предпринята попытка создания электронной копии знаменитой книги. В настоящее время Брестская Библия представляет интерес для общества не по своему содержанию, а прежде всего благодаря богатству художественного оформления, как книга, имеющая великолепные иллюстрации, многочисленные готические инициалы, и как книга сложной судьбы.

22 Нікалаеў М. В. Абразкі старажытнай культуры Берасцейшчыны (пераважна па матэрыялах Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу) // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даслед.», Брэст, 30–31 кастр. 2008 г. Брэст, 2010. С. 288.

23 XVI–XVII a. Lietuvos mokslu akademijos bibliotekoje : katalogas. Vilnius, 2007. S. 20–21.

24 Нарбутене Д. Издания Брестской Радзивилловской типографии в фондах Библиотеки Литовской академии наук // Берасцейскія кнігазборы : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф. «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даслед.», Брэст, 30–31 кастр. 2008 г. Брэст, 2010. С. 240.

Z Brześcia do New-Jersey i z powrotem (przez Kraków). Biblia Brzeska wiecznie żywa, czyli jak pracowałem nad jej nową edycją

Praefatio

Wystąpienie moje — jak na obrady plenarne przystało — pomyślane jest jako ogólne wprowadzenie do merytorycznej części naszej konferencji. Ma ono charakter generalny, natomiast kilka zagadnień szczegółowych przedstawione zostanie przez grupę moich młodszych współpracowników.

Kontynuując porównanie zasugerowane przed chwilą przez prof. Nikołajewa, powiedzieć można, iż ja zapalam świeczki na torcie urodzinowym naszej dzisiejszej sędziwej Jubilatki (w końcu 450-te urodziny to godna okazja) a moi asystenci będą z Państwem smakować poszczególne kawałki tego tortu. Na końcu zaś złożymy kwiaty pod trzema sosnami, domniemanym miejscem, w którym była drukarnia brzeska i gdzie się rodziła ta księga.

Descriptio

Kiedy jedenaście czy dwanaście lat temu przedstawiciel Kościoła kalwińskiego w Stanach Zjednoczonych, dokładnie z New Jersey, zwrócił się do mnie z prośbą o pomoc w wydaniu rzetelnej, naukowej transkrypcji Biblii Brzeskiej na potrzeby dzisiejszych jej użytkowników — wiedziałem, że idzie nie tylko o sprawę edytorską, ale także o poważną kwestię naukową i duchową. Znany bowiem powszechnie kult Biblii wśród tych wyznawców (najwięcej egzemplarzy zachowało się w europejskich zbiorach kalwińskich) kierował moje myśli w stronę również światopoglądową. Potwierdził to

zresztą pośrednio i sam mój przyjaciel, pisząc, że z chwilą, gdy w związku z podjętą pracą (wykonania mikrofilmów) wyniesiono ze zboru Pismo, miejsce to stało się dziwnie i przerażająco puste. Widać też z tego, jak dzieło, o którym mowa, mocno jest osadzone zarówno w dzisiejszej kulturze polskiej, jak i w kulturze dawnej Rzeczypospolitej, z której przecież wyrosło.

Pracę zorganizowaliśmy tak, że wybrani młodzi wyznawcy w Stanach Zjednoczonych pod kierunkiem owego inicjatora całego przedsięwzięcia przepisywali tekst według podanych przeze mnie ogólnych zasad naukowych obowiązujących w dzisiejszej transkrypcji dzieła dawnego — od księgi Genezis poczynając, a na Ewangeliach kończąc — sprowadzając go do postaci komputerowego zapisu cyfrowego. Tak przygotowany materiał miał posłużyć nam w wydawnictwie w Polsce do dalszego opracowania, to znaczy przede wszystkim skontrolowania poprawności zapisu i dokonania pewnych korektur oraz ujednolicień w oparciu o krakowski egzemplarz brzeskiej edycji z 1563 r.

Dla sprawniejszego prowadzenia prac, zakrojonych na szeroką przecieź skalę, powołałem seminarium magisterskie poświęcone zagadnieniom edycji Biblii Brzeskiej. Kilka osób prowadziło prace korektorskie, wszyscy natomiast skupiliśmy się na dyskusjach nad czasami, środowiskiem i w ogóle klimatem społecznym, które doprowadziły do opublikowania w 1563 r. tego jednego z najważniejszych dziś zabytków kultury dawnej Rzeczypospolitej i w ogóle przykładu najlepszej chyba polszczyzny biblijnej wszech czasów. Ani bowiem wcześniejszy przekład katolicki Jana Leopolity z 1561 r., ani późniejsze szesnastowieczne, wraz z zamykającą wspaniały ten pochód Biblią Wujka z 1599 r. (nb. obecną w życiu religijnym i kulturowym narodu polskiego aż do czasów ukazania się współczesnej nam Biblii Tysiąclecia), nie osiągnęły takiej wierności przekładu wobec oryginału przy jednoczesnym zachowaniu takiego piękna języka.

Referaty magistrantów otworzyły przed nami wszystkimi niezwykle panoramę zależności, powiązań i wzajemnych oddziaływań sytuacji politycznej, społecznej, wyznaniowej i kulturowej w ówczesnej Rzeczypospolitej i w jej relacjach z Europą Zachodnią. Wyznaczone granice chronologiczne zainteresowań naukowych studentów pracujących nad reedycją Biblii Brzeskiej (jak się potem okazało, trudne do restrykcyjnego przestrzegania) zamknięte zostały z grubsza pomiędzy wystąpieniem Lutra (1517) a zakończeniem Soboru Trydenckiego w roku 1563.

Najpierw zatem omówiliśmy główne kierunki polityki państwowej dwóch ostatnich Jagiellonów: Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, by uzmysłowić sobie sytuację państwa polskiego w jego relacjach ościennych. Z poli-

tycznego punktu widzenia długie lata panowania Zygmunta Starego (do roku 1548) w dużej części skupiały się na utrzymaniu pozycji tronu polsko-litewskiego w Europie Środkowej. Służyły temu m.in. walki w obronie granic Litwy (w tym pośrednio dzisiejszej Białorusi) przed państwem moskiewskim. Mimo zwycięstwa pod Orszą (1514) i pokoju z 1537 r., utrzymującego stabilizację przez kolejne 25 lat — pozycja Rzeczypospolitej w tym rejonie uległa osłabieniu, zwłaszcza w świetle skierowanego przeciw Jagiellonom przymierza Maksymiliana Habsburga z Moskwą (1514) i późniejsze koronowanie się (1547) na pierwszego cara Rosji Iwana IV Groźnego, stanowiących załączki dalszych niepokojów w kraju, choć z drugiej strony ostateczne rozstrzygnięcie sprawy krzyżackiej poprzez doprowadzenie do Hołdu Pruskiego (1525) i sekularyzacji zakonu (oraz działania w tym zakresie kontynuowane przez Zygmunta II Augusta), a także pokój z Turcją zapewniały w skali globalnej pewną stabilizację sytuacji politycznej, która zaowocowała rozkwitem kultury renesansowej w państwie jagiellońskim, w tym unikatowemu na skalę europejską współżyciu w jednym społeczeństwie różnych wyznań, stanowiąc w jakimś sensie załączek dzisiejszych ruchów ekumenicznych. Tak powstawały podwaliny pod późniejszą Konfederację Warszawską (1573), zapewniającą bezprecedensową w skali europejskiej swobodę wyznaniową dysydenckiej szlachcie.

Zagadnienia wyznaniowe, tworzące klimat społeczny i światopoglądowy Rzeczypospolitej czasów, w których drukowała się tu, w Brześciu, Biblia Radziwiłłowska, pochłonęły magistrantów z mojego zespołu prawie bez reszty. Te niespełna pięćdziesiąt lat (dokładnie lat 46), które upłynęły od pierwszego wystąpienia Lutra w roku 1517 do ukazania się Biblii Brzeskiej, były chyba najbardziej burzliwe w zakresie dyskusyj, a niekiedy niepokojów religijnych targających Europą Zachodnią i Środkową nie tylko w XVI wieku i nie tylko u nas, choć szczycimy się wówczas mianem państwa bez stosów. Działający obok Lutra reformatorowie (reprezentujący różne kierunki myśli reformacyjnej) wzbogacali systematycznie polemikę o coraz to nowe jej odcienie — Niemcy: Jan Eck, Filip Melanchton i Tomasz Münzer; Szwajcarzy: Ulryk Zwingli i Jan Kalwin doprowadzili do niezwykle głębokich przemian światopoglądowych, których nie ma potrzeby tutaj streszczać. Warto jednak wskazać, że to właśnie zmarły w roku 1564 Kalwin (27.05.1564) oraz zamknięty w roku 1563 Sobór Trydencki (4.12.1563) stają się niejako symbolami otwartego konfliktu (niesłusznie tak nazywanego) reformacji z kontrreformacją, albo raczej, jak się często mówi, z wewnętrzną reformacją w łonie Kościoła kato-

lickiego. Tzw. kontrreformacja była bowiem kolejną reformacją, korzystającą często z osiągnięć myśli reformatatorów przedtrydenckich¹.

Ale symboliczny tutaj rok 1563 (rok wydania Biblii Brzeskiej) zapisał się w dziejach kultury europejskiej, jak podkreślaliśmy w dyskusjach studenckich, właśnie zakończeniem Soboru (po 18 latach obrad), który sformułował dogmaty wiary rzymskokatolickiej, wymagając od wiernych bezwzględnego podporządkowania się nim. Zaś wyrosły na ruchach reformacyjnych kult słowa Księgi Ksiąg oraz praktyka jej przekładów na języki wernakularne prowadzą wprost do postaw ekumenicznych. Więcej na ten temat powie na naszej konferencji mój uczeń dr Tomasz Nastulczyk, referując program ideowy Biblii Brzeskiej. Ale pamiętajmy także, iż Biblię Radziwiłłowską czytać możemy albo jako tekst natchniony, albo (dziś) jako zwykły, ale za to jakże piękny tekst kultury (tu z kolei polecam Państwu zapowiedziany w dalszej części obrad pokazujący oba te aspekty referat mego podopiecznego, p. Michała Gołębiowskiego *«Nazacniejsza Piesń Salomonowa»*, czyli *«Pieśń nad Pieśniami» w przekładzie Biblii Brzeskiej*).

Moje i seminarzystów przygody z osadzaniem na nasze potrzeby Biblii Brzeskiej w korelacji z kulturą Europy musiały zakończyć się w sposób naturalny skojarzeniem paru faktów, których sobie tak na co dzień nie uświadamiamy, chociaż z drugiej strony ich zestawienia są czasem aż nader oczywiste. Największe wrażenie zrobiło oczywiście przypomnienie, że Biblia Brzeska wydana została drukiem niewiele później, bo tylko 20 lat po opublikowaniu przez Mikołaja Kopernika *De revolutionibus orbium coelestium*, a zaledwie czterdzieści jeden lat wcześniej Ferdynand Magellan odbył pierwszą podróż dookoła świata, dowodząc ostatecznie kulistości Ziemi, dwadzieścia jeden lat wcześniej zmarł wynalazca zegara w takiej postaci, jaką znamy dzisiaj — Peter Henlein, cztery lata wcześniej papież Paweł IV ogłosił *Index librorum prohibitorum*, ledwie trzy lata wcześniej w Moskwie zakończono budowę soboru Wasyla Błogosławionego, dopiero rok po wydaniu Biblii Radziwiłłowskiej zmarł Michał Anioł, twórca fresków w kaplicy Sykstyńskiej i «Piety», a trzy lata później zmarł Nostradamus. Rzeczpospolita zatem była ze swoją kulturą w centrum ówczesnego świata.

1 Na temat przeobrażeń kategorii wartości świata przedtrydenckiego i potrydenckiego w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej — por. badania w ramach projektu KULTURA PIERWSZEJ RZECZYPOSPOLITEJ W DIALOGU Z EUROPĄ. HERMENEUTYKA WARTOŚCI, szczególnie tom V: Dziedzictwo chrześcijaństwa średniowiecznego wobec wyzwań XV–XVI wieku. Między teologią a duszpasterstwem ludowym, redaktor naukowy tomu: Wacław Walecki, Uniwersytet Jagielloński (w przygotowaniu).

Jeśli chodzi o wysoką polską kulturę literacką: Jan Kochanowski jest już na dworze Zygmunta Augusta i wydał *Zuzannę* (1562) oraz pracuje nad *Satyrem* (1564), a Mikołaj Rej wkrótce umiera (1569), Łukasz Górnicki kończy pracę nad *Dworzaninem polskim* (wyd. 1566).

*

W sumie z pełnym spokojem mogliśmy więc zapisać wówczas w notce redakcyjnej naszej edycji w 440 rocznicę publikacji Biblii Brzeskiej tekst, który dziś w 450 rocznicę staje się zarazem podsumowaniem idei, jaka legła u podstaw zorganizowania obecnej naszej konferencji i streszczeniem też mego obecnego wystąpienia (Collegium Columbinum, Biblioteka Tradycji, seria I, nr 45, Biblia tzw. Brzeska (1563), opr. P. Krolikowski, W. Walecki, Clifton, NJ, Kraków 2003, ISBN 0-9743406-0-X); cytuję tamten tekst w całości:

Biblia tzw. Brzeska (albo Radziwiłłowska) jest jednym z najwspanialszych zabytków kultury i języka polskiego. Wyrosła na kanwie szesnastowiecznych ruchów religijnych jako polski-kalwiński pierwszy przekład Pisma Świętego, przygotowany z języków oryginałów: hebrajskiego i greckiego, niemal równoległy do tzw. Biblii Leopoldy, pierwszego polskiego-katolickiego (z 1561 r.) tłumaczenia całości Księgi Ksiąg. Przygotowana została w czołowym ośrodku reformacyjnym szesnastowiecznej Polski, w Pińczowie, przez zespół znakomitych teologów, m.in. Grzegorza Orszaka, Jana Łaskiego, Franciszka Stankara, Piotra Statoriusa, Andrzeja Trzecieckiego, Jakuba Lubelczyka, Marcina Krowickiego. Nakładcą edycji, drukowanej w Brześciu, był Mikołaj Radziwiłł Czarny. Następujące kilkadziesiąt lat później kolejne polskie przekłady całej Biblii pokazują m.in. rozległy charakter życia umysłowego i religijnego tamtych czasów. Poza oczywistym charakterem konfesyjnym, ważnym dla polskich Kalwinów, jest też Biblia Brzeska znakomitą przykładowo wielkością i różnorodnością kultury polskiej doby renesansu, a także niezwykle piękną ówczesnej polszczyzny. W ogólnej opinii uchodzi za tłumaczenie językowo najdoskonalsze, o nienaganej artystycznej formie słownej i dużym stopniu wierności wobec różnorodnych przecież językowo ksiąg oryginału. Jej wartości dla kultury polskiej są niekwestionowane, a wysoki poziom artyzmu językowego poświadczany jest od czasów jej współczesnych (nawet przez obcego tu ideowo Jakuba Wujka) po dwudziestowieczne badania prof. Ewy Ostrowskiej («Psałterz» Kochanowskiego a «Psałterz» z Biblii Brzeskiej). Obecna edycja, przygotowana w dzisiejszej transkrypcji, wprowadza dzięki nam, współczesnemu środowisku kalwińskiemu, Biblię brzeską niejako na nowo, po czterystu czterdziestu latach, do polskiego życia duchowego i ideowego dwudziestego pierwszego wieku jako

tekst kultury. Publikacja ogłoszona została wspólnie z Kalwin Publishing, Clifton, New Jersey.

Conclusio, na zakończenie Konferencji

Z przyjemnością, poproszony przez Organizatorów, podsumuję tę uroczystość 450-tych urodzin naszej jubilatki.

Niewątpliwie Konferencja pozwoliła nie tylko na uczczenie owej godnej rocznicy, ale także nakreśliła pilną potrzebę dalszych studiów wokół Biblii Brzeskiej, które ciążyć powinny nie tylko na badaczach polskich, lecz również, ze względu na specyfikę tematu, na dzisiejszych uczonych białoruskich, litewskich, ukraińskich w zakresach przynależnych im kompetencji. Jako zagadnienie pierwsze nasuwa się zapoczątkowana referatem dra Tomasza Nastulczyka potrzeba dalszej interpretacji całej ramy wydawniczej tego zabytku. A więc listu dedykacyjnego do polskiego króla Zygmunta Augusta, Przedmowy o pożytku czytania i przekładania Pisma św., gdzie śledzimy postawę ideową inicjatorów tej edycji, te same elementy widoczne są zresztą także w następującym swego rodzaju streszczeniu Starego i Nowego Testamentu, wreszcie także w tekście zatytułowanym *Ku pilnemu Pism świętych czytaniu...* Problemem stojącym na pograniczu interpretacji idei wydania Biblii Brzeskiej i związanych z tym zagadnień teologicznych jest niezbędne do opracowania zagadnienie drugie, czyli analiza marginaliów zawartych na wszystkich kartach tego starodruku; próbkę takiej analizy na przykładzie *Pieśni nad Pieśniami* pokazał referat Michała Gołębiowskiego. Badanie języka przekładu, jego piękna i umiejętności zachowania jednolitego charakteru przekładów z jakże odmiennych między sobą języków oryginału — to trzecie zagadnienie, które się tu nasuwa wśród tych najniezbędniejszych, zaraz za nim pojawia się jako czwarte — potrzeba pokazania i docenienia kunsztu drukarzy brzeskiej typografii widocznego w graficznym rozplanowaniu księgi; mamy tu bowiem do czynienia z najwyższym przejawem ówczesnego rzemiosła. Częściowo mówiła o tym mgr Klaudyna Szewczyk, ale sprawa pozostaje w dalszym ciągu jako ważny problem badawczy, choćby na przykład w konfrontacji z innymi drukami brzeskimi z tamtych czasów, wykonywali je bowiem z pewnością ci sami rzemieślnicy, projektanci grafiki, rytownicy itd. Niech wolno będzie także zasugerować poczynienie jakichś próbnych na początek prac archeologicznych na domniemanym miejscu lokalizacji drukarni. Może potwierdziłyby one nie tylko sam fakt istnienia tam jednego z najlepszych zakładów drukarskich tamtych czasów, ale również dałyby materialne świadectwo wyposażenia drukarni. Ubocznie badania nad układem graficznym i typograficznym

tego druku powinny też doprowadzić do rozwikłania tajemniczych różnic w łamach wersów i wersetów poszczególnych znanych nam dziś egzemplarzy, równie tajemniczych rozbieżności w wielkości czcionek, nieidentyczności w tych samych miejscach wielu egzemplarzy. Wreszcie ogromne pole badawcze otwiera się, gdy pomyślimy o kolejnym zagadnieniu, piątym już: próbie zgromadzenia w naukową bazę, najlepiej informatyczną bazę danych, opisów wszystkich zachowanych egzemplarzy ówczesnej edycji Biblii Brzeskiej. Baza taka pozwoliłaby rozwinąć dalsze kierunki badań: przede wszystkim studia z zakresu dziejów poszczególnych egzemplarzy, co dałoby kapitalny materiał do rozważań na temat recepcji Biblii Radziwiłłowskiej nie tylko w czasach jej powstania, lecz również później, z naszą epoką włącznie; mamy świadectwa jej obecności w licznych dawnych zbiorach prywatnych: szlacheckich, mieszczańskich i innych (pierwszy przykład z brzegu to egzemplarz Juliana Ursyna Niemcewicz z dziś w Bibliotece Uniwersytetu w Odessie). Ale mamy też świadectwa jej innej jeszcze niż kalwińska funkcji: wówczas, gdy pełniła ogólną rolę Pisma Świętego dla różnych wyznań. Jestem przekonany, że egzemplarz omawiany na naszej konferencji przez p. dr Irenę Ciborowską-Rymarowicz jest takim właśnie klasycznym przykładem «innego», tajemniczego życia tej księgi. Szczegółowa analiza takich egzemplarzy, do której szczególnie predysponowane jest środowisko intelektualne skupione wokół tutejszej biblioteki im. Gorkiego, otwarłaby przed nami niewyobrażalne dalsze dzieje i dalszą rolę Biblii Brzeskiej w kulturze europejskiej od XVI w. po dziś, zainspirowaną obecną brzeską konferencją.

З Брэста да Нью-Джэрсі і назад праз Кракаў. Брэсцкая Біблія вечна жывая, альбо як я працаваў над яе новым выданнем

42

Маё выступленне — паколькі яно вынесена на пленарнае пасяд-
жэнне — задумана як агульныя ўводзіны да мерытарычнай (сутнас-
най) часткі нашай канферэнцыі. Яно мае генерыруючы характар, у той
час, як некалькі паасобных пытанняў будзе прадстаўлена групай маіх
малодшых супрацоўнікаў.

Працягваючы параўнанне, якое толькі што падказаў прафесар
Нікалаеў¹, можна сказаць, што я запалю свечкі на юбілейным торце на-
шай сённяшняй шанюўнага ўзросту юбіляркі (у рэшце 450-я гадавіна —
варта для гэтага прычына), а мае асістэнты будуць разам з усімі каш-
таваць асобныя кавалкі таго тарту. У канцы ж мы пакладзем кветкі
пад трыма соснамі, — меркаваным месцам, на якім была брэсцкая дру-
карня і дзе нарадзілася гэта кніга.

Descriptio

Калі адзінаццаць ці дванаццаць гадоў таму прадстаўнікі кальвінскай
Царквы ў Злучаных Штатах, у Нью-Джэрсі, звярнуліся да мяне з прось-
бай пра дапамогу ў выданні дакладнай навуковай транскрыпцыі
Брэсцкай Бібліі для патрэбаў сённяшніх карыстальнікаў — я ведаў, што
гутарка тут не толькі пра выдавецкія справы, але і пра сур'ёзныя наву-
ковыя і духоўныя праблемы. Паўсюдна вядомы культ Бібліі сярод тых

1 У папярэднім выступленні М. В. Нікалаеў разважаў пра тое, які павінен быць дыяметр
святочнага торта ў гонар гадавіны Брэсцкай Бібліі, каб на ім змясціліся 450 юбілейных
свечак. (Заўвага перакладчыка).

вернікаў (найбольш экзэмпляраў захавалася ў еўрапейскіх кальвінскіх кнігазборах) таксама накіроўваў мае думкі ў бок светапогляду. Зрэшты гэта ж пацвердзіў і сам мой сябра, пішучы, што з моманту, калі ў сувязі з заканчэннем працы (стварэння мікрафільмаў) вынеслі са збору Пісанне, то месца тое стала дзіўна і ўражліва пустым. З гэтага таксама відаць, што твор, пра які ідзе гутарка, моцна ўкаранёны як у сённяшняй польскай культуры, так і ў культуры даўняй Рэчы Паспалітай, з якой ўрэшце і вырас.

Мы так арганізавалі працу, што выбраныя маладыя вернікі ў Злучаных Штатах пад кіраўніцтвам ініцыятара ўсяго прадпрыемства перапісвалі тэкст паводле дадзеных мной агульных навуковых прынцыпаў, абавязковых у сённяшняй транскрыпцыі старажытнага твора, якія пачынаюцца ад кнігі Генезіс (Быцця) і заканчваюцца на Евангеллі — прыводзяць яго ў стан камп'ютарнага лічбавага запісу. Падрыхтаваны такім чынам матэрыял мы меркавалі выкарыстаць у выдавецтве Польшчы для далейшага апрацавання, што перад усім значыць — для кантролю правільнасці запісу і выканання пэўных карэктур і ўніфікацый (*ujednoliceń*), абапіраючыся на кракаўскі экзэмпляр брэсцкага выдання 1563 г.

Каб праца, распчатая на шырокі замах, рабілася спраўней, я арганізаваў магістарскі семінар, прысвечаны праблемам выдання Брэсцкай Бібліі. Некалькі асоб рабілі карэктарскую працу, усе ж мы засяродзіліся ў дыскусіях над часам, асяроддзем і ўвогуле грамадскім кліматам, якія прывялі да апублікавання ў 1563 г. аднаго з важнейшых сёння здабыткаў культуры даўняй Рэчы Паспалітай і прыкладу найлепшай біблійнай пальшчызны ўсіх часоў. Бо ні ранейшы каталіцкі пераклад Яна Леапаліты 1561 г., ні пазнейшыя, шаснаццаціга стагоддзя, разам з замыкаючай той выдатны паход, Бібліяй Вуйка 1599 г. (NB ужываная ў рэлігійным і культавым жыцці польскага народу аж да з'яўлення сучаснай нам Бібліі Тысячагоддзя), не дасягнулі такой дакладнасці перакладу паводле арыгінала пры адначасовым захаванні такой прыгожай мовы.

Рэфераты магістрантаў адкрылі перад усімі намі нязвычайную панараму залежнасці, сувязяў і ўзаемных уплываў палітычнай, грамадскай, веравызнальнай і культурнай сітуацыі ў тагачаснай Рэчы Паспалітай і ў яе адносінах з Заходняй Еўропай. Вызначаныя храналагічныя межы навуковых інтарэсаў студэнтаў, якія працавалі над перавыданнем Брэсцкай Бібліі, закрытыя былі з большага паміж выступленнем Лютара (1517) і заканчэннем Трыдэнцкага сабору ў 1563 г.

Затым мы найперш абгаварылі галоўныя кірункі дзяржаўнай палітыкі двух апошніх Ягелонаў: Жыгімонта Старога і Жыгімонта Аўгуста, каб зразумець сітуацыю польскай дзяржавы ў яе ўнутраных рэаліях. З палітычнага пункту гледжання доўгія гады панавання Жыгімонта Старога (да 1548 году) у значнай меры скіраваныя былі на ўтрыманне пазіцый польска-літоўскага трона ў Цэнтральнай Еўропе. Гэтаму служылі між іншым войны для абароны граніц Літвы (а значыць, апасрэдавана, сённяшняй Беларусі) ад маскоўскай дзяржавы. Нягледзячы на перамогу пад Оршай (1514 г.) і заключэнне міру ў 1537 г., якія захаваў стабільнасць на наступныя 25 гадоў — пазіцыя Рэчы Паспалітай у гэтым рэгіёне была аслаблена, асабліва ў святле скіраванага супраць Ягелонаў замірэння Максіміліяна Габзбурга з Масквой (1514 г.) і пазнейшага каранавання (1547) на першага цара Расіі Івана IV Грознага, якія стваралі аснову для далейшага непакою ў краі. Хаця з іншага боку, канчатковае вырашэнне справы з крыжакамі праз прывядзенне да Прускай Прысягі (1525) і секулярызацыі ордэну (таксама дзейні ў тым закрэсе, што працягваў Жыгімонт Аўгуст), а таксама мір з Турцыяй у глабальным маштабе прывялі да пэўнай стабілізацыі палітычнай сітуацыі; пладамі сталі росквіт культуры ў дзяржаве Ягелонаў, у тым ліку ўнікальнае па еўрапейскіх мерках сумеснае існаванне ў адным грамадстве розных вызнанняў, становячыся ў нейкім сэнсе пачаткам сённяшніх экуменічных рухаў. Так з'явіўся фундамент для пазнейшай Варшаўскай Канфедэрацыі (1573 г.), якая прадставіла беспрэцэдэнтную ў еўрапейскім маштабе свабоду вызнання дысідэнтскай шляхце.

Веравызнаўчыя праблемы, якія стваралі грамадскі і светапоглядны клімат Рэчы Паспалітай тых часоў, калі тут, у Брэсце, друкавалася Радзівілаўская Біблія, цалкам захапілі магістрантаў з маёй каманды. Тыя няпоўныя пяцьдзесят гадоў (дакладна 46), якія прайшлі ад першага выступлення Лютара ў 1517 годзе да з'яўлення Брэсцкай Бібліі, былі хіба найбольш бурлівыя ў плане дыскусій, а часам і неспакойнае рэлігійнае становішча ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе не толькі ў XVI стагоддзі і не толькі ў нас, хаця зараз і ганарымся назвай «дзяржавы без кастроў» [інквізіцыі]. Тыя рэфарматары, што дзейнічалі побач з Лютарам (прадстаўляючы розныя кірункі рэфармацыйнай думкі) узбагачалі сістэматычную палеміку кожны раз новымі фарбамі — немцы: Іаган Экк, Філіп Меланхтон і Томаш Мюнцэр; швейцарцы: Ульрык Цвінглі і Ян Кальвін прывялі да незвычайна глыбокіх светапоглядных зменаў, якія тут няма патрэбы рэзюмаваць. Варта, адзначыць, што менавіта Кальвін, які памёр у 1564 г. (27.05.1564), Трыдэнцкі Сабор, які закрыты ў 1563 г.

(4.12.1563), прадстаюць як сімвалы распачатага канфлікту (неслушна так названага) рэфармацыі з контррэфармацыяй, альбо яшчэ, як часта гавораць, з унутранай рэфармацыяй у лоне каталіцкай царквы. Так званая контррэфармацыя была хутчэй чарговай рэфармацыяй, якая часта карысталася дасягненнямі думкі датрыдэнцкіх рэфарматараў².

Але сімвалічны тут год 1563 (год выдання Брэсцкай Бібліі) запісаны ў гісторыі еўрапейскай культуры, як мы падкрэслівалі ў дыскусіях са студэнтамі, заканчэннем Сабору (пасля 18 гадоў працы), які сфармуляваў дагматы рымакаталіцкай веры, вымагаючы ад вернікаў безумоўнага ім падпарадкавання. А сфарміраваны на рэфармацыйных рухах культ слова Кнігі Кніг і практыка яе перакладаў на вернакулярныя мовы (języki wernakularne) наўпрост вядзе да падставаў экуменізму. Больш на гэту тэму будзе гаварыць на нашай канферэнцыі мой вучань др. Томаш Настульчык, разбіраючы ідэалагічную праграму Брэсцкай Бібліі. Аднак будзем таксама памятаць, што Радзівілаўскую Біблію мы можам чытаць альбо як тэкст натхнёны, альбо (сёння) як звычайны, але за тое такі прыгожы тэкст культуры (тут з нагоды рэкамендую даклад майго падапечнага Міхала Галэмбёўскага «*Nazacniejsza Pieśń Salomonowa, czyli «Pieśń nad Pieśniami» w przekładzie Biblii Brzeskiej*, у якім паказаны абодва тыя аспекты).

Мае і семінарыстаў прыгоды з дапасаваннем да нашых патрэбаў Брэсцкай Бібліі ў карэляцыі з культурай Еўропы мусілі натуральным чынам скончыцца зразуменнем пары фактаў, якіх сабе кожны дзень не ўсведамляем, хаця з другога боку іх супастаўленне часам больш чым відавочнае. Найбольшае ўражанне зрабілі, канешне, успаміны пра тое, што Брэсцкая Біблія была надрукавана нешмат пазней, бо прайшло толькі 20 гадоў пасля апублікавання Мікалаем Капернікам *De revolutionibus orbium coelestium*; толькі сарака аднім годам раней Фердынанд Магелан зрабіў першае падарожжа вакол зямлі, канчаткова пацвердзіўшы, што яна мае форму шара; дваццаццю аднім годам раней памёр вынаходнік гадзінніка ў той форме, якую ведаем сёння — Петэр Хенлэйн; чатырма гадамі раней папа Павел IV абвясціў *Index librorum prohibitorum*; толькі трыма гадамі раней у Маскве завершана пабудова

2 На тэму пераменаў катэгорыі каштоўнасці перадтрыдэнцкага і паслятрыдэнцкага свету ў культуры Рэчы Паспалітай – пар. даследаванні ў рамках праекту KULTURA PIERWSZEJ RZECZYPOSPOLITEJ W DIALOGU Z EUROPA. HERMENEUTYKA WARTOŚCI, прынамсі том V: *Dziedzictwo chrześcijaństwa średniowiecznego wobec wyzwań XV–XVI wieku. Między teologią a duszpasterstwem ludowym*, redaktor naukowy tomu: Wacław Walecki, Uniwersytet Jagielloński (w przygotowaniu).

сабору Васіля Блажэннага; а праз год пасля выдання Радзівілаўскай Бібліі памёр Міхаіл Анёл (Мікельанджэла), стваральнік фрэсак у Сікстынскай капліцы і «Піеты»; а трыма гадамі пазней памёр Настратамус. Рэч Паспалітая са сваёй культурай была пры тым у цэнтры тагачаснага свету.

Калі казаць пра высокую літаратурную культуру: Ян Каханоўскі яшчэ знаходзіцца пры двары Жыгімонта Аўгуста, выдае Сюзанну (1562) і працуе над Сацірам (1564); Мікалай Рэй хутка памрэ (1569); Лукаш Гурніцкі скончыць працу над Дваранінам польскім (выд. 1566).

*

У выніку ў рэдакцыйным звароце нашага выдання ў 440-ю гадавіну публікацыі Брэсцкай Бібліі мы запісалі той тэкст, які сёння, у 450-ю гадавіну, з'яўляецца падсумаваннем ідэі арганізацыі нашай канферэнцыі і рэзюмэ таксама маё цяперашняе выступленне (Collegium Columbinum, Biblioteka Tradycji, seria I, nr 45, Biblia tzw. Brzeska (1563), opr. P. Krolikowski, W. Walecki, Clifton, NJ, Kraków 2003, ISBN 0-9743406-0-X).

Conclusio, на заканчэнне канферэнцыі

Несумненна, канферэнцыя дазволіла не толькі ўшанаваць тую важную гадавіну, але таксама акрэсліла пільную патрэбу далейшага вывучэння Брэсцкай Бібліі, якое павінны праводзіць не толькі польскія вучоныя, але таксама, зыходзячы са спецыфікі тэмы, сённяшнія літоўскія, беларускія і ўкраінскія вучоныя.

Як першая праблема акрэсліваецца распачатая рэфератам д-ра Томаша Настульчыка патрэба далейшай інтэрпрэтацыі ўсёй выдавецкай праграмы гэтага помніка. А значыць, дэдыкацыйнага ліста да караля Жыгімонта Аўгуста пра карысць чытання і перакладання св. Пісання, дзе адслежваем ідэалагічную падставу ініцыятараў таго выдання. Зрэшты тыя самыя элементы відавочна прысутнічаюць таксама ў рэзюмаванні Старога і Новага Запавету, урэшце таксама ў тэксце, названым *Ki pilnemu Pism świętych czytaniu...*

Пытанні, якія знаходзяцца на паграніччы інтэрпрэтацыі ідэй выдання Брэсцкай Бібліі і звязаных з гэтым тэалагічных праблем — гэта неабходная для апрацавання другая праблема, ці аналіз маргіналій, што маюцца на старонках гэтага старадруку; спробу такога аналізу на прыкладзе Песні Песняў паказаў даклад Міхала Галэмбёўскага.

Вывучэнне мовы перакладу, яго прыгажосці і здольнасці захавання, аднастайнага характару перакладаў з вельмі адрозных паміж сабой

моваў арыгінала — гэта трэцяя праблема, якая тут з неабходнасцю паўстае.

Чацвёртая праблема — патрэба паказаць і ацаніць майстэрства друкароў брэсцкай друкарні выдавочнага ў графічным распланаванні кнігі. Часткова гаварыла пра гэта магістр Кляўдына Шэўчык, але справа застаецца і надалей як важная тэма для вывучэння, хаця б у параўнанні з іншымі брэсцкімі друкамі тых часоў, якія напэўна выканалі тыя самыя рамеснікі, праектанты графічнай аздобы, гравёры і інш.

Хай будзе дазволена прапанаваць пачаць пробныя археалагічныя працы на меркаваным месцы знаходжання друкарні. Можа яны пацвердзілі б не толькі сам факт існавання там аднаго з найлепшых тагачасных друкарскіх прадпрыемстваў, але таксама далі б матэрыяльныя сведчанні пра абсталяванне друкарні.

Паралельныя даследаванні графічных і тыпаграфічных асаблівасцяў гэтага выдання павінны прывесці да разгадкі таямнічай розніцы колькасці радкоў у слупках розных вядомых нам сёння экзэмпляраў, як і таямнічай розніцы ў колькасці літар, неідэнтычнасці ў аднолькавых месцах розных экзэмпляраў.

Урэшце вялікае поле для даследаванняў адкрываецца, калі падумаем пра чарговую, пятую праблему, менавіта: спробу збірання ў навуковую базу дадзеных апісанняў усіх захаваных экзэмпляраў тагачасных выданняў Брэсцкай Бібліі. Такая база дазволіла б развіваць далейшыя кірункі даследаванняў: перш за ўсё вывучэнне гісторыі існавання асобных экзэмпляраў, што дало б капітальны матэрыял для разважанняў адносна ўспрыняцця Радзівілаўскай Бібліі не толькі ў часы яе з'яўлення, але і пазней, уключна з нашай эпохай. Маём сведчанні яе прысутнасці ў шматлікіх даўнейшых прыватных кнігазборах: шляхецкіх, мяшчанскіх і іншых (першы з краю прыклад — гэта экзэмпляр Юліяна Урсына Нямцэвіча, які зараз знаходзіцца ў бібліятэцы Адэскага ўніверсітэта). Аднак маём таксама сведчанні яе іншай, чым кальвінская, функцыі: у той час, калі выконвала агульную ролю Святога Пісання для розных вызнанняў.

Я перакананы, што экзэмпляр, пра які гаварыла на нашай канферэнцыі доктар Ірэна Цыбароўская-Рымаровіч, з'яўляецца такім класічным прыкладам «іншага», таямнічага жыцця гэтае кнігі. Дэталёвы аналіз такіх экзэмпляраў, які можа правесці інтэлектуальнае грамадства, згуртаванае вакол тутэйшай Брэсцкай абласной бібліятэкі, адкрыў бы перад намі новыя гістарычныя далягляды і іншыя погляды на ролю Брэсцкай Бібліі ў еўрапейскай культуры ад XVI ст. да сёння.

Берестейська (Радзивилівська) Біблія в контексті впливів протестантської релігійної культури на православну культуру

48

Вивчення взаємостосунків між православними та протестантами на території ВКЛ у XVI ст. має кілька дослідницьких площин. Відповідно, в історіографії сформувався основний напрямок, який можна окреслити як з'ясування ступеня впливу протестантів на вірян, переважно на православних магнатів та шляхту, наслідком чого були конверсії в протестантизм, масові на території ВКЛ. Велику увагу в літературі присвячено і проблемі союзу протестантів та православних, який був офіційно оформлений у Вільні в 1599 р. До історіографічних стереотипів слід віднести уявлення про непримиренність цих релігійних культур, унаслідок того, що протестанти трактувалися офіційними католицизмом і православ'ям єретиками. Назву ще один аспект проблеми, який мене давно цікавить: чи може протестантський чинник розглядатися як реальна передумова Берестейської унії?

Привертає увагу концептуальне висловлювання Андре Сегенного, дослідника історії протестантсько-католицьких контактів XVI ст.: «...Тоді, в XVI ст., всі мислителі, які займалися проблемою віри, були людьми глибоко віруючими, зокрема, саме існування Бога не підлягало у них жодній дискусії»¹. Наголошую, що протестанти будь-якого напряму тієї доби, не менше вірили в Бога, ніж їх противники чи

1 Séguenny A. W poszukiwaniu prawdziwej wiary. Szkice z historii religii XVI wieku: humanizm, reformacja, spirytualizm. Lublin, 2009. S. 13.

опоненти. Відомо також і про те, яку роль відігравало Святе Письмо в їхньому вченні про віру.

Берестейська Біблія була підготовлена і видана протестантами, зокрема, кальвіністами, відповідно до чого її деколи називають кальвіністською. М. Косовська висловила думку про відносність поняття «кальвіністська біблія», оскільки частина перекладачів перейшла в часі роботи над текстом в аріанство. Відносним є і поняття «Берестейська біблія», оскільки переклад готувався впродовж ряду років у Пінчуві в Малопольщі — тогочасному центрі польського кальвінізму. Відтак, існує синонім — «пінчувська біблія», що, зрозуміло, дещо впливає на справедливість поняття «берестейська біблія»². На мою думку, найсправедливіше кодекс називати «пінчувсько-берестейська» чи «радзивилівська» біблія.

З огляду на участь у перекладі Біблії цілої когорти освічених кальвіністів, а також беручи до уваги роль протестантів у перекладах Біблії національними мовами Європи, їх пріоритет у справі поширення тексту Святого Письма серед вірних важко заперечити. Однак виникає закономірне питання про те, якою мірою кальвіністська релігійна доктрина відбилася на виданні Біблії 1563 р.

У зв'язку зі сказаним нагадаю, що протестанти кількісно скоротили канон Біблії. Відповідно, протестантський канон Старого Заповіту становить, в окремих випадках, не 46 книг, як у католиків (чи 47 у православних), а як мінімум на 7 менше. Ці 7 книг Старого Заповіту (Товіта, Юдити, Мудрості, Еклезіаста, Боруха, 1-ша і 2-га Маккавеїв), а також 7 книг Нового Заповіту (Лист Св. Павла до юдеїв, Лист Св. Якова, Лист Св. Юди, Другий лист Св. Петра, Другий і Третій листи Св. Іоанна, а також Апокаліпсис) були потрактовані протестантами як апокрифічні, унаслідок чого вони були вилучені з Біблії³.

Однак, урізання канону Біблії наступило не відразу. Так, услід за М. Лютером, який уважав згадані книги корисними для читання, Берестейська Біблія 1563 р. чітко відрізняє канонічні книги, які виникли з Божого натхнення, від апокрифів, що постали з «людського домислу». Різницю між ними було потрактовано в такий спосіб: канонічні книги були оголошені такими, які писалися під Божим проводом (так зв.

2 Kossowska M. Biblia w języku polskim. Poznan, 1968. T. 1. S. 225–234.

3 Adamczyk M. Biblia // Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze. Renesans. Barok / pod red. T. Michałowskiej, przy udz. B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temierusz. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 2002. S. 106–107, 108.

богонатхненні книги), відповідно, апокрифи — такими, що «осібно від когось учинені». Однак останні для справи науки віри, були залишені у складі Біблії 1563 р. Особливістю канону Берестейської Біблії є те, що з її складу все ж була вилучена Третя Книга Маккавеїв. Водночас, до складу основних текстів Старого Заповіту була вміщена апокрифічна «Молитва короля Манасії»⁴.

Можна припустити, що, завеликим рахунком, на каноні Берестейської Біблії ще не позначився протестантський радикалізм. Унаслідок цього, а також у зв'язку з порівняно великим накладом, Радзивилівська Біблія стала популярною в середовищі православних на території ВКЛ та України.

Однак все ж таки Берестейська Біблія має право на те, щоб вважатися протестантською, оскільки тексти книг Старого і Нового Заповіту доповнені численними доповненнями, які в біблієстиці прийнято називати коментарями, або глосами.

Прикладів впливу протестантських біблійних текстів на православну культуру є чимало. Якщо минути добу Франциска Скорини, який видавав свої книги у з'єретизованій Празі, то виходить, що чимало (якщо не більшість) українсько-білоруських біблійних пам'яток XVI ст. була взоровано на протестантські тексти. Передовсім, варто назвати знамените Пересопницьке євангеліє, появу якого пов'язують зі впливом книг Ф. Скорини⁵. Займаючись пошуком джерел про зв'язок Пересопницького Євангелія з Острозькою Біблією (незважаючи на відсутність прямих вказівок, текст рукописного Євангелія міг бути відомим перекладачам Острозької Біблії), я не звертав увагу на те, що текст Пересопницького кодексу був перекладений з Нового Заповіту Секлюціана. І. Огієнко, дослідник текстології біблійних текстів, вважає,

4 Kossowska M. Biblia w języku polskim. T. 1. S. 225–230 ; Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. Мінск, 2009. Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. С. 179.

5 Див.: перевидання пам'ятки: Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / І. П. Чепіга, Л. А. Ігнатенко, Л. А. Дубровіна. Київ, 2001. Пор.: Кралюк П. М. Особливості поширення й функціонування біблійних текстів на українських землях у період середньовіччя // Пересопницьке Євангеліє — видатна пам'ятка української національної культури : матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної наук. конф., присв. 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упор. П. М. Кралюк. Ізяслав ; Острог, 2011. С. 48–52 ; Дубровіна Л., Ігнатенко Л. Пересопницьке Євангеліє — початок створення кодексу в Дворецькому монастирі // Там само. С. 67–76 ; Шевченко С. Двірецько-Пересопницьке Євангеліє як взірць духовного багатства українського народу // Там само. С. 77–84.

що здеться про недослівний переклад⁶, але факт залишається фактом. Дехто з дослідників надав перевагу церковнослов'янському оригіналу, з якого, начебто, був здійснений переклад. Однак, іншомовні джерела Святого Письма в ньому також були використані⁷.

Про вплив Берестейської Біблії на православну релігійну культуру свідчить промовистий факт її перекладу на староукраїнську мову і відповідне використання у відомій пам'ятці біблеїстики тієї доби — рукописному Крехівському Апостолі. Апостол був віднайдений порівняно пізно — в 20-х рр. XX ст. у Крехівському монастирі. Пам'ятка становить собою переклад окремих частин Апостола з Берестейської Біблії. Мова перекладу — наближена до народної. Джерело досліджував І. Огієнко⁸, який дійшов висновку про те, що завдяки наявності приміток і пояснень невідомого перекладача, Крехівський Апостол є цілком оригінальним твором, який був адресований православному читачеві. Так, реагуючи на коментарі протестантських перекладачів «Діянъ Апостолів», крехівський перекладач вважає допущені помилки огріхами перекладу з греки на слов'янську мову. Водночас, в Крехівському Апостолі було зроблено запозичення з Нового Заповіту Мартина Чеховича, він також використовує церковнослов'янські переклади, а послання апостолів подає у порядку, який застосовувався в православній біблеїстиці. І. Огієнко вважав автора Крехівського Апостола православним, дехто з сучасних дослідників, наприклад, В. Любащенко, називає Апостол «пам'яткою української Реформації», позаяк автор, на її думку, пропонував нове розуміння божественних істин. Так, автор критикує пошанування церков і поклоніння святим, а також Божественне намісництво папи, якого він називає «антихристом теперішнім». Істина — у вірі та прийнятті Христа особистим спасителем. На протестантський характер Апостола вказує, начебто, включення до складу пам'ятки апокрифічного «Листа апостола Павла до Лаодикіян»⁹. На мою думку, ідеться все ж про пам'ятку православної

6 Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол. Варшава, 1930. Т. I. С. 56.

7 Чепига И. П. Уникальный памятник украинского языка — Пересопницкое евангелие // Рукописные фонды ЦНБ им. В. И. Вернадского. Киев, 1989. С. 64–78.

8 Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. ... Т. I. С. 154–175. Перший том праці І. Огієнка становить собою текст дослідження пам'ятки, в другому розміщено словник мови Апостола та різноманітні покажчики. Видання насичене фрагментами відтвореного тексту.

9 Любащенко В. І. Реформаційний рух // Історія української культури : у 5 т. Київ, 2001. Т. 2 : Українська культура XIII — першої половини XVII ст. С. 494–495.

культури, автор якої перебував під впливом протестантських ідей, надзвичайно популярних у тій добі.

Ще один цікавий приклад: примірник Берестейської Біблії зберігався в колекції Скиту Манявського — православного монастиря, який практично до кінця старопольського періоду не підкорився унії. Примірник зберігається в збірці стародруків Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника.

З тексту Берестейської Біблії робилися й інші переклади. Наприклад, відомо про примірник рукописного Псалтиря, що зберігався в Румянцевському музеї в Москві, датований початком XVII ст. Дослідник пам'ятки Є. Карський не сумнівався в тому, що кодекс був перекладений з Біблії 1563 р.¹⁰

У літературі висловлювались припущення про те, що стародруковане Євангеліє Василя Тяпинського (датується не пізніше 1580 р.) є перекладом Нового Заповіту Шимона Будного (1570 р.)¹¹. Сучасна історіографія розглядає лише зв'язок пам'ятки з московськими дофедорівськими виданнями Святого Письма (видання без вихідних даних)¹². Підставою для такого висновку є примітки на полях церковнослов'янського тексту, які вказують на використання московського (можливо, вузькошрифтового) видання Євангелія від Матфея¹³. Однак існують і примітки на полях паралельного тексту старобілоруською мовою, які вказують на польськомовні джерела перекладу. Нагадаю, що, зрештою, ідеться про суто протестантське видання, близькість якого до протестантського книгодрукування ілюструє дуже цікава інформація білоруських дослідників, згідно з якою в XIX ст. портрет В. Тяпинського був знайдений в одному з примірників Берестейської Біблії 1563 р.¹⁴

10 Карский Е. Западнорусские переводы Псалтыри в XV–XVII векахъ. Варшава, 1896.

11 Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. Київ, 1995. Т. V, кн. 2 : Перше відродження (1580–1610 рр.). С. 46 ; Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. ... Т. 1. С. 56.

12 Климов И. К изучению текстологии церковнославянского Евангелия: отношения между изданиями XVI в., печатанными в Москве и на Беларуси // Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира. К 500-летию Геннадиевской Библии : сб. материалов междунар. конф. Москва, 21–26 сентября 1999 г. / науч. ред. Г. Баранкова. М., 2001. С. 181–199.

13 Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века : сводный каталог. М., 2003. Кн. 1. С. 569. Передмова до Нового Заповіту збереглася в рукописі: Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI — першая палова XVIII стагоддзя / падрыхт. А. І. Богдан [і інш.]; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. Мінск, 2003. С. 405–410.

14 Гісторыя беларускай кнігі. Т. 1. С. 205.

Як вважають дослідники, рукописний Новий Заповіт волинянина В. Негалевського, створений 1581 р., є перекладом Нового Заповіту М. Чеховича (1577 р.). На відміну від Євангелія В. Тяпинського, текст В. Негалевського досліджувався менше¹⁵, проте, здається, сумніви щодо генези кодексу не існують.

Нарешті, незаперечним вважається факт використання Берестейської Біблії перекладачами знаменитої Острозької Біблії. Так, один із головних дослідників теми Є. Неміровський не має сумніву в тому, що Іван Федоров мав у своїх руках Радзівилівську Біблію. Щоправда, дослідник не впевнений, де саме друкар познайомився з берестейським кодексом: у Заблудові чи Острозі¹⁶. Відомості про джерела Острозької Біблії уміщені в передмові до пам'ятки, однак там конкретно Берестейська Біблія не згадується. Все ж, звертаю увагу на цитату з передмови: «Нашел и много иных Библий различных письмен и языков и приказал проверить, согласуются ли они с Божественным Писанием». З огляду на те, що канон Біблії в Острозі не зазнав змін, твердження Є. Неміровського видається небезпідставним, хоча в переліку джерел Острозької Біблії дослідник не називає польські переклади¹⁷. Водночас, у літературі стверджуються антикатолицькі та антипротестантські мотиви створення Біблії¹⁸, однак, назагал, вони не були домінуючими для князя В.-К. Острозького та створеного ним науково-освітнього осередку.

Контекст протестантських впливів у XVI ст. на православну релігійну культуру був значно ширшим. Передовсім, він пов'язується з рукописними Учительними Євангеліями, що набули поширення в середовищі православних. Так, дослідники давно помітили вплив на проповіді Учительних Євангелій «Постили» кальвініста Миколая Рея та «Катехизису» Шимона Будного. Сучасна дослідниця УЄ Галина Чуба не тільки встановила хронологію та географію їх поширення, а й підтвердила та доповнила висновки своїх попередників (передовсім, Яна Янува). Так, УЄ мали антипротестантський характер, що не заважало їх авторам взорувати твори іновірців, а також включати тексти апокрифів. Во-

15 Назаревський О. А. Язык Евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского // Университетские известия. Киев, 1911. № 8. С. 1–40; Огієнко І. Новий Завіт у перекладі на українську мову Валентина Негалевського. Тарнов, 1922.

16 Неміровський Е. Л. Брестская Библия // Неміровський Е. Л. Иван Федоров и его эпоха : энцикл. М., 2007. С. 266.

17 Неміровський Е. Л. Библия 1581 // Там же. С. 251–253.

18 Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. С. 832–841.

дночас, у протестантів було запозичено різні текстотворні стратегії, зокрема — наскрізно іпресивний характер стилю¹⁹.

Поширення та популярність протестантських катехизисів аналізує дослідниця катехитичної традиції українців та білорусів Маргарита Корзо. Так, вона наводить приклад «Берестейського катехизису», виданого в 1553–1554 рр. невідомим друкарем. Він зазнав впливу ідей М. Лютера, однак окремі його розділи, наприклад, Апостольський символ в «Сповіданні віри» не відповідає ні лютеранській, ні кальвіністській традиції. Такими є також і інші частину тексту²⁰. Вплив протестантів на «Катехизис» Зизанія, досить добре відомий.

Відзначаючи внесок Шимона Будного в пропагування реформаційних ідей та його руськомовний катехизис, виданий в 1562 р. в Несвіжі в радзивиллівській друкарні, дослідники слушно зауважують, що видання мало метою поширення протестантських поглядів. Однак, зі зрозумілих причин Шимон Будний не оприявнював їх читачам у безпосередній спосіб. Неприготовані до такого типу лектури читачі, могли не знати про те, що мають справу з твором виразного протестантського забарвлення. Ш. Будний також старався не експонувати різниці між православ'ям та протестантизмом. Зрештою, поставлена мета була досягнута: популярність Катехизису Шимона Будного в православному середовищі була досить великою, тим більше, що то було перше видання такого типу, друковане кирилицею і призначене для руської людності. Катехизис зберігався в багатьох православних бібліотеках: наприклад, в бібліотеці львівського братства (опис 1601 р.), він був цитованим у полемічній літературі²¹. Проте дехто з дослідників не поділяє точку зору, згідно з якою Ш. Будний розраховував і на православну аудиторію, адже в творі викладено чимало критики на адресу православних²². Все ж, дослідники сходяться на тому, що в Катехизисі 1562 р. ще немає яскраво виражених антитринітарних ідей: наприклад, Святий Дух тут ще визнається істинним Богом. Більше того, для викладення кальвіністської етики і теології, Шимон Будний використав деякі поняття православної богословської думки, надавши їм однак зовсім

19 Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ ; Львів, 2011. С. 8–17, 22.

20 Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. М., 2007. С. 144–146.

21 Kętra T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007. S. 36–37.

22 Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв. ... С. 151.

іншого значення²³. Надалі, вплив протестантських катехизисів на православну полемічну катехитичну літературу помітно збільшувався. Як правило, в літературі наводяться приклади творчості Стефана і Лаврентія Зизаніїв.

Цікаво, що інакше Катехизис Шимона Будного сприймався московським православ'ям. Так, зокрема, існує запис на примірнику Катехизису з Бібліотеки Московської Синодальної типографії (тепер зберігається в Російській державній бібліотеці), в якому мовиться про «ереси лютерські», противні православній церкві. Відтак, книга не рекомендувалася для читання православним християнам, її можна було використовувати лише для викриття ересей²⁴.

Мене цікавить також питання ролі протестантського чинника в генезі Берестейської унії, яка підвела підсумок релігійним пошукам XVI ст. Так, лідери Берестейської унії звичайно посилялися на необхідність укладення унії з Римом з огляду на загрозу церкві з боку іновірців. З іншого боку, уніати постійно звинувачували православних — учасників православного собору в Бересті, у зв'язках з протестантами. Домінуюча роль у згаданих обвинуваченнях належить Іпатію Потію, який в полемічному творі про Берестейський собор вже в 1597 р. явно гіперболізував роль протестантів²⁵.

Для відповіді на поставлене запитання варто врахувати контекст стосунків князя В.-К. Острозького з протестантами, яких він підтримував у боротьбі за дотримання віровизнавальних прав на загальнодержавному рівні. Дехто з сучасників, передовсім князь Андрій Курбський, а після 1596 р. Іпатій Потій, засуджували князя за його союз із протестантами (в літературі навіть розглядається питання про

23 *Kamieniecki J.* Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. Wrocław, 2002. S. 57; *Корзо М.* Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв. ... С. 162.

24 *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Кн. 1. С. 136; *Немировский Е. Л., Емельянова Е. А.* Книги кирилловской печати 1551–1600 : каталог. М., 2009. С. 40–41.

25 Твір з назвою «Справедливое описание поступку, и sprawy синодовое, и оборона згоды и единости съвершенное. Которая се стала на сыноде берестейскомъ. В року, 1596, напротив явного фальшу и потвары синоду якогось змышленного а радшей съборища покутного геретыческого в дому прыкатъномъ геретыческом отправаванного Через одного зъ преложонныхъ духовныхъ церкви руское», зберігся в єдиному примірнику (місце зберігання – Библиотека РАН, Спб.). Див. про це докл.: *Тимошенко Л.* Полемічний твір Іпатія Потія про Берестейський собор (Вільно, 1597) // Вісник НТШ. Львів, 2012. Осінь/зима. Ч. 48. С. 27–30.

«криптопротестантизм князя»). Пізніше такі ж критичні зауваження робилися в історіографії.

Доцільно нагадати, що засади діяльності заснованої князем Острозької академії були взоровані з єзуїтського та євангелицького шкільництва. Також добре відомо, що протестанти мали свободу діяльності в Острозі, а чеський брат Мартин Броневський під іменем Христофора Філалета написав твір «Апокризис», який вважається одним із найкращих зразків полемічного письменства. Як мені вдалося довести, жодних серйозних фактів щодо засилля протестантів на православному Берестейському соборі 1596 р., як про це стверджувалося донині в історіографії, не фіксується²⁶.

Ще одна історіографічна проблема, яка дискутувалась в історіографії, стосується вектора ідеології православних церковних братств, період розквіту яких припадає на останню чверть XVI — першу половину XVII ст. (до слова, братство при церкві Св. Миколая виникло в Бересті, за моїми даними, ще 1586 р.²⁷). Так, в історіографії стверджувалось, що православні братства з 80-х рр. XVI ст. розвинулись в принципово новий тип суспільної організації, яка виконувала функції «православної реформації»²⁸.

З огляду на впливи римо-католицької релігійної культури, які мали місце в середині — другій половині XVI ст. на розвиток церковних братств, категоричність висновку про «православну реформацію» автоматично нівелюється. Водночас, варто говорити про контексти розвитку основних гілок християнства на території Речі Посполитої, які, завдяки працям німецьких істориків, мають тепер назву *конфесіоналізації*. Цим досить вичерпним і водночас ємким поняттям пояснюються і приклади впливів протестантської релігійної культури на православну, які були наведені в цьому рефераті.

26 Тимошенко Л. Берестейські церковні собори у жовтні 1596 р.: дійові особи та виконавці // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21–23 August 2006 und des... / Herausgegeben von Johann Marte und Oleh Turij. Lviv, 2008. P. 168–193.

27 Тимошенко Л. Скільки церковних братств заснували патріархи в XVI – першій половині XVII ст.? (малодосліджені аспекти генези та масштабів ставропігійської форми організації мирянського руху Київської митрополії). Готується до друку у виданні: Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. Львів, 2013.

28 Isaievych I. Confraternities of laymen in early modern Ukraine and Belarus // Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. International Conference. Rome, 28 April – 6 May 1990. Lublin ; Rome, 1994. P. 175–198.

Насамкінець хочу підкреслити важливість для сучасного Берестя Радзивилівської Біблії. У ранньомодерний час руські міста отримали концепт богоспасаємого/богохранимого града. Цікаво, що для Києва він набув поширення лише після відновлення православної ієрархії у 1620–1621 рр. А у Львові та Острозі згаданий концепт появився у 1574 і 1580 та 1581 рр. у зв'язку з виданням біблійних текстів: Апостола 1574 р., Псалтирі й Нового Заповіту 1580 р. і Біблії 1581 рр.²⁹ Тож маючи «свою» Біблію, видану ще 1563 р., Берестя претендує на роль *богоспасаємого града*, тобто, міста під опікою Бога, чим, безперечно потрібно пишатися.

29 Концепт уміщений в післямові львівського Апостола, а також післямові до острозьких Псалтиря й Нового Заповіту, а також у передмові до Острозької Біблії (видання Івана Федорова). – Див. тексти згаданих джерел: *Немировский Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха. С. 22, 24, 31, 33.

Nieufność wobec Biblii brzeskiej pierwszego pokolenia ewangelików reformowanych. Studium historyczno-teologiczne

1. Krytyka Biblii brzeskiej

Wydana w roku 1563 *Biblia brzeska*¹ jest pierwszym ewangelickim tłumaczeniem Pisma Świętego na język polski oraz pierwszym polskim przekładem wszystkich ksiąg biblijnych z języków oryginalnych². Biblię ową przygotował do druku zespół teologów ewangelicko-reformowanych na polecenie synodu małopolskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (Jednoty Małopolskiej). Synod ten we wrześniu 1558 r. podjął decyzję o rozpoczęciu pracy nad Biblią w języku polskim³. Co prawda, ewangelicy tłumaczyli już wcześniej niektóre księgi Pisma Świętego na polski, a nawet udało im się przełożyć Nowy Testament, ale nigdy jeszcze nie opublikowali całej polskojęzycznej Biblii⁴. Ukazanie się w roku 1563 *Biblii brzeskiej* było więc wydarzeniem bez

1 Biblia ta nazywana jest też od nazwiska jej sponsora, księcia Mikołaja Radziwiłła Czarnego, *Biblią Radziwiłłowską*, ewentualnie, od miejsca, gdzie pracował zespół tłumaczy, *Biblią pińczowską*. W niniejszym opracowaniu określenia te będą używane zamiennie.

2 Kwilecka I. Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki / red. nauk.: T. Jaworski, W. Pyżewicz. Zielona Góra, 2001. S. 143, 145 ; Kwilecka I. Biblia Leopoldy i Biblia brzeska. Tradycja a nowoczesność przekładu // Biblie staropolskie / red. I. Kwilecka. Poznań, 2003. S. 36.

3 Akta Synodów różnowierczych w Polsce (1550–1559) / oprac. M. Sipayłło. Warszawa, 1966. T. I. S. 273.

4 Frick D. A. The Brest Bible of 1563. Translators, Sponsors, Readers // Biblia Slavica. Serie II, Polnische Bibeln. Paderborn, 2001. Bd. 2, t. II. S. 1664. Pierwszy protestancki Nowy Testament w języku polskim wydano w Królewcu w roku 1553. Por.: Leszczyński R. Ewangelickie

precedensu, na które zwolennicy reformy Kościoła w Rzeczypospolitej czekali z niecierpliwością i nadzieją.

Należałoby więc oczekiwać, iż wydanie pierwszej ewangelickiej Biblii powinno zostać przyjęte przez ewangelików reformowanych z satysfakcją, jednak wielu z nich traktowało ją początkowo nieufnie i podejrzliwie. Dystans ów wziął się stąd, iż część członków pińczowskiego zespołu tłumaczącego *Biblię brzeską* wystąpiła w pewnym momencie przeciwko doktrynie Trójcy Świętej i tradycyjnej chrystologii, stając się antytrynitarzami⁵. Tłumacze ci porzucili później Kościół Ewangelicko-Reformowany, czyli tak zwany *zbor większy* (*ecclesia maior*), przechodząc do antytrynitarznego *zboru mniejszego* (*ecclesia minor*), znanego również jako Jednota braci polskich⁶.

W związku z zaistniałą sytuacją ewangelicy reformowani zaczęli obawiać się, że w *Biblii radziwiłłowskiej* mogą pojawiać się 'błędy antytrynitarne'⁷. Ich nieufność w stosunku do *Biblii pińczowskiej* zmanifestowała się rychło w postulatcie zrewidowania jej tekstu⁸, który pojawił się zarówno w piśmienictwie reformowanym z tego okresu, jak i na synodach⁹.

Wyraźnym objawem podejrzliwości części ewangelików wyznania szwajcarskiego wobec *Biblii radziwiłłowskiej* jest zachowanie tłumacza *II Konfesji helweckiej* (*Confesio Helvetica Posterior*) na język polski, Krzysztofa Trecego. Efektem jego wysiłków translatorskich była *Konfesja sandomierska*, która uznana została przez Kościół Ewangelicko-Reformowany w Polsce za księgę wyznaniową¹⁰. Opublikowano ją w roku 1570, a więc w sześć lat po ukazaniu się *Biblii brzeskiej*¹¹. W *Konfesji sandomierskiej* pojawia się aż 180

przekłady Nowego Testamentu w szesnastowiecznej Polsce // Nowy Testament w dziejach ... S. 134.

5 Kwiecka I. Studia nad staropolskimi przekładami Biblii / red. F. Lenort. Poznań, 2003. S. 223–224.

6 Leszczyński R. Przekład fragmentów Biblii przez Krzysztofa Trecego // Rocznik Teologiczny. 1996. 38, z. 1/2. S. 214.

7 Kwiecka I. Studia nad staropolskimi ... S. 337. O tzw. 'socyniańskich błędach' w Biblii brzeskiej szczególnie chętnie mówili rzymscy katolicy, którzy pragnęli ją w ten sposób zdyskredytować oraz uzasadnić jej niszczenie. Por. też: Kwiecka I. Z dziejów przekładu ... S. 147; Benedyktowicz W. Z dziejów edycji Biblii brzeskiej // Pielgrzym Polski. 1963. 9. S. 85; Leszczyński R. Ewangelickie przekłady ... S. 141.

8 Kwiecka I. Z dziejów przekładu ... S. 147.

9 Akta Synodów różnowierczych w Polsce (1560–1570) / opr. M. Sipayłło. Warszawa, 1972. T. II. S. 203.

10 W księgach wyznaniowych streszczona została teologia Kościołów Ewangelicko-Reformowanych. Polski Kościół Ewangelicko-Reformowany oprócz *Konfesji sandomierskiej* za księgę wyznaniową uznał jeszcze *Katechizm heidelberski*.

11 *Konfesję sandomierską* należy uznać za polskojęzyczne tłumaczenie wspomnianej powyżej *Confesio Helvetica Posterior*, choć przyznać trzeba, że miejscami wykracza ona poza łaciński

cytatów z Pisma Świętego¹². W związku z bardzo dużą ilością tekstów biblijnych umieszczonych w *Konfesji sandomierskiej* moglibyśmy spodziewać się, że Treacy ułatwił sobie pracę przekładową, przepisując wersety ze świeżo wydanej *Biblii brzeskiej*. «Czeka nas jednak niespodzianka. Fragmenty biblijne przytaczane w *Konfesji sandomierskiej* są w warstwie słownej i składniowej zupełnie niezależne od *Biblii brzeskiej* (...)»¹³. Wszystko przemawia więc za tym, że Treacy dokonał swojego własnego tłumaczenia tekstów biblijnych użytych w *II Konfesji helweckiej*, nie odwołując się do *Biblii radziwiłłowskiej*. Należy zauważyć, iż miał on na przełożenie *Confesio Helvetica Posterior* niewiele czasu, ponieważ jej tłumaczenie rozpoczął na początku roku 1570, zgodnie zaś ze zleceniem, które dostał od reformowanego synodu generalnego, przetłumaczoną *Konfesję* powinien oddać do druku już w połowie marca. W tej sytuacji rzeczą zupełnie zrozumiałą byłoby zaczerpnięcie przez niego tekstów biblijnych z *Biblii brzeskiej*, co zdecydowanie przyspieszyłoby jego prace tłumaczeniowe. Treacy jednak tego nie uczynił, okazując w ten sposób swoją nieufność wobec *Biblii radziwiłłowskiej*¹⁴.

2. Aprobata dla *Biblii brzeskiej*

Warto jednak zauważyć, iż nie wszyscy zwolennicy wyznania helweckiego w Rzeczypospolitej dystansowali się od *Biblii brzeskiej*. Pracujący przy jej tłumaczeniu Andrzej Trzeciecki musiał mieć pozytywną opinię o charakterze teologicznym *Biblii radziwiłłowskiej*, albowiem w końcu roku 1562 osobiście zawiózł ukończony egzemplarz pińczowskiego przekładu do drukarni w Brześciu¹⁵. Z całą pewnością Trzeciecki, będąc gorliwym ewangelikiem reformowanym¹⁶, nie dostarczyłby do drukarni Biblii antytrynitarnej. Pamiętać trzeba, iż Andrzej Trzeciecki, jako jeden z tłumaczy *Biblii brzeskiej*¹⁷, musiał dobrze znać jej zawartość. Posiadał także zapewne szczegółową wiedzę o tym, w jaki sposób powstawał przekład pińczowski. Jeśli więc zdecydował

tekst *Konfesji helweckiej*. Polski przekład wzbogacono o dedykację adresowaną do króla Zygmunta Augusta oraz o artykuł dotyczący Wieczery Pańskiej, będący gestem dobrej woli wobec luteran, atoli «(...) właściwa *Konfesja Helwecka II* została przełożona z wyraźną troską o wierność». (Leszczyński R. *Konfesja sandomierska. Dzieje tekstu*. Warszawa, 1994. S. 10–11).

12 Leszczyński R. *Ewangelickie przekłady ...* S. 140.

13 Tenże. *Przekład fragmentów ...* S. 201.

14 Por. tenże. *Ewangelickie przekłady ...* S. 140.

15 Kwilecka I. *Z dziejów przekładu ...* S. 143.

16 Kossowska M. *Biblia w języku polskim*. Poznań, 1968. T. 1. S. 226.

17 Kwilecka I. *Studia nad staropolskimi ...* S. 222, 335 ; Kwilecka I. *Biblia Leopoldy ...* S. 36 ; Benedyktowicz W. *Z dziejów edycji Biblii brzeskiej*. S. 84.

się oddać go do druku, to najwyraźniej musiał być pewien, iż nie ma w nim niczego, co stałoby w sprzeczności z teologią reformowaną.

Opinię Trzecieckiego podzielali zapewne również inni tłumacze *Biblii brzeskiej*, którzy pozostali wierni Kościołowi Ewangelicko-Reformowanemu — Jakub Lubelczyk, Jan Thénaud oraz superintendent (biskup) litewski Szymon Zacjusz, nie znamy bowiem materiałów świadczących o tym, iż podważali oni jej ewangelicki charakter. Uwag krytycznych do *Biblii radziwiłłowskiej* nie miał również chyba Mikołaj Rej, który utrzymywał kontakt z zespołem tłumaczeniowym¹⁸, gdyż — biorąc pod uwagę sławę Okszyca — raczej byśmy o tym wiedzieli.

Życzliwa opinia o *Biblii brzeskiej* zaczęła stopniowo upowszechniać się wśród ewangelików reformowanych, wypierając początkową nieufność wobec niej. Pojawiła się także silna więź emocjonalna z dziełem tłumaczy pińczowskich oraz poczucie, że *Biblia brzeska* stanowi ważną część dziedzictwa polsko-litewskiego ewangelicyzmu reformowanego¹⁹.

3. Teologiczny charakter *Biblii brzeskiej*

Ambiwalentny stosunek pierwszego pokolenia ewangelików konfesji helweckiej do *Biblii pińczowskiej* ewokuje do postawienia pytania o jej rzeczywisty charakter teologiczny. Skoro bowiem wśród szesnastowiecznych ewangelików reformowanych istniały odmienne opinie na temat ortodoksyjności *Biblii radziwiłłowskiej*, oznacza to, że mylili się co do jej teologicznego charakteru albo jej krytycy, albo zwolennicy. Aby rozstrzygnąć kwestię teologicznej zawartości pińczowskiego przekładu, należy poruszyć kilka ważnych zagadnień, które rzucą światło na rozważany przez nas problem.

3. 1. Antytrynitarni tłumacze *Biblii radziwiłłowskiej*

Jak już stwierdziliśmy, przekonanie, iż *Biblia brzeska* może zawierać koncepcje antytrynitarne, zrodziło się wśród szesnastowiecznych ewangelików reformowanych w związku z przejściem części jej tłumaczy do zboru *mniejszego*. W podobny sposób rozumowało wielu badaczy *Biblii brzeskiej*, którzy z faktu konwersji na antytrynitaryzm niektórych członków zespołu tłumaczeniowego wyciągnęli wniosek, iż *Biblia brzeska* nie jest ewangelicka, ale antytrynitarna²⁰. Opinię taką wyraziła, na przykład, Maria Kossowska, która

18 Kossowska M. Biblia w języku polskim. S. 230.

19 Kwilecka I. Z dziejów przekładu ... S. 148.

20 Bentkowski F. Historia literatury polskiej. Warszawa ; Wilno, 1814. T. 2. S. 510–511 ; Jocher A. B. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce (...). T. I–III. Wilno, 1840–1857.

w swojej książce *Biblia w języku polskim* stwierdziła, że «w chwili wydania przekładu z jego kilkunastoosobowej grupy trwało w kalwinizmie zaledwie parę osób. Czy taki przekład można nazwać jeszcze kalwińskim, jeżeli każdy prawie z wkładających weń swoją pracę wyznawał już co innego, zanim ukażała się praca? (...) Jeżeli ten przekład chcielibyśmy określić mianem *kalwińskiego*, to chyba tylko ze względu na ów późniejszy do niego stosunek wytworzony wśród wyznawców»²¹.

Maria Kossowska, podobnie jak inni badacze zarzucający *Biblii brzeskiej* antytrynitaryzm, pominęła jednak zagadnienie okresu, w którym wspomniani tłumacze zaczęli otwarcie deklarować poglądy antytrynitarne, a jest to przecież sprawa bardzo ważna. Jeśli bowiem w trakcie prac nad *Biblią brzeską* późniejsi członkowie Jednoty braci polskich nie głosili publicznie koncepcji antytrynitarnej, to wynika z tego, iż albo nie byli wtedy jeszcze antytrynitarzami, albo nie chcieli ujawniać swoich prawdziwych przekonań w obawie przed anatemą. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku nie mogli oni wprowadzić do *Biblii pińczowskiej* doktryn podważających dogmat Trójcy Świętej.

Poniżej przyjrzymy się z grubsza biografiom kilku najważniejszych członków pińczowskiego zespołu tłumaczy, którzy przeszli do zboru *mniejszego* i spróbujemy ustalić, kiedy konkretnie zaczęli oni sympatyzować z naukami antytrynitarnymi.

Niewątpliwie bardzo ważną rolę w grupie translatorów *Biblii radziwiłłowskiej* odgrywał Francuz, Piotr Statorius — deklarujący się jako gorliwy zwolennik teologii Jana Kalwina — skierowany do pracy w reformowanym gimnazjum w Pińczowie przez swojego mentora, Teodora Bezę (1519–1605)²².

Część badaczy polskiej Reformacji sądzi, że Statorius, opowiadając się za Kalwinem, maskował w ten sposób swoje antytrynitarne przekonania²³. Trudno definitywnie orzec, czy było tak naprawdę. Są to jedynie spekulacje, fakty pozostają natomiast takie, że do roku 1562 Statorius zaprzeczał, iż jest antytrynitarzem. Jeszcze na synodach w roku 1561 twierdził, iż wyznaje tradycyjną naukę o Trójcy. Dobitym dowodem potwierdzającym jego deklarację był list do Remigiana Chełmskiego z 30 stycznia 1561 r., w jakim odżegnywał się od wszelkich form antytrynitaryzmu²⁴. Jeśli nawet zatem Statorius

21 Kossowska M. *Biblia w języku polskim*. S. 226.

22 Kwilecka I. Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung // *Biblia Slavica* ... S. 1492.

23 Wajsblum M. Dyteści małopolscy (Stanisław Farnowski i farnowianie) // *Reformacja w Polsce*. 1928. 5. S. 44–47; Kossowska M. *Biblia w języku polskim*. S. 231.

24 Wajsblum M. Dyteści małopolscy ... S. 44.

był ukrytym przeciwnikiem dogmatu Trójcy Świętej, to nie ośmieliłby się otwarcie wprowadzić do *Biblii brzeskiej* doktryn antytrynitarnych, bojąc się zdemaskowania przez ortodoksyjnych członków zespołu tłumaczeniowego. Gdy zaś w roku 1562 zaczął jawnie negować soborową naukę o Trójcy, proces tłumaczenia *Biblii pińczowskiej* dobiegał końca, tak więc Statorius miałby niewiele okazji na umieszczenie w niej koncepcji antytrynitarnych.

Okazjonalny kontakt z grupą tłumaczącą *Biblię brzeską* utrzymywał Franciszek Lismanin²⁵, były komisarz generalny franciszkanów, spowiednik królowej Bony oraz zaufany dworzanin Zygmunta Augusta²⁶. Wchodząc do zespołu tłumaczy *Biblii radziwiłłowskiej*, Lismanin nie był z całą pewnością antytrynitarzem. Przeciwnie, był on jednym z najważniejszych i najbardziej aktywnych propagatorów teologii reformowanej w Rzeczypospolitej. W tym okresie Lismanin zwalczał antytrynitarzy, o czym świadczy jego krytyczne stanowisko wobec tryteizmu Piotra z Goniądza²⁷.

W roku 1561, chcąc przeciwstawić się modalizującej trynitologii Stankara, Lismanin zaczął głosić subordynacjonizm, czyli pogląd, zgodnie z którym Syn Boży i Duch Święty są podporządkowani Bogu Ojcu. Ostateczne rozstanie teologa ze *zborem większym* nastąpiło w roku 1562, a więc w okresie zakończenia prac nad pińczowskim przekładem Pisma Świętego. W tym czasie opowiedział się on za tryteistyczną konfesją Jerzego Blandraty, zaaprobowaną 2 kwietnia 1562 r. przez synod w Pińczowie²⁸.

Teoretycznie rzecz biorąc, w ciągu niecałych dwóch lat swojej ewolucji teologicznej Lismanin mógł wprowadzić do *Biblii brzeskiej* wątki rozmijające się z tradycyjną trynitologią i chrystologią. Z drugiej jednak strony jego kontakt z zespołem tłumaczy był — o czym już wspomniano — okazjonalny, co ogranicza taką możliwość.

Kolejnym tłumaczem, który odstąpił od teologii ewangelicko-reformowanej, był bliski współpracownik Jana Łaskiego — Jerzy Szoman, dołączony do zespołu translatorów *Biblii radziwiłłowskiej* 30 stycznia 1560 r. na synodzie pińczowskim²⁹. Szoman zaczął głosić doktryny antytrynitarne podczas dysputy w Balicach, która odbyła się 12 sierpnia 1562 r. Nie istnieją przekonujące

25 Kwilecka I. *Biblia Leopoldy* ... S. 36.

26 Szturc J. *Ewangelicy w Polsce : słownik biograficzny XVI–XX wieku*. Bielsko-Biała, 1998. S. 177.

27 Akta synodów... T. I. S. 72 ; Szczucki L. Marcin Czechowic, 1532–1613 : studium z dziejów antytrynitaryzmu polskiego XVI w. Warszawa, 1964. S. 19.

28 Najstarsze synody arian polskich / opr. S. Zachorowski. Kraków, 1922. S. 10–11 ; Akta synodów... T. II. S. 132–133.

29 Chmaj L. *Bracia polscy : ludzie, idee, wpływy*. Warszawa, 1957. S. 22.

dowody, które świadczyłyby o tym, iż Szoman był zwolennikiem antytrynitaryzmu przed rokiem 1562.

Jak wynika z powyższego, w życiorysach wspomnianych tłumaczy przełomowy był rok 1562³⁰. Wtedy to właśnie oficjalnie opowiedzieli się oni za antytrynitaryzmem i rozpoczęli proces apostazji z Kościoła Reformowanego. Oznacza to, że przed rokiem 1562 teolodzy owi nie mogli wprowadzić do *Biblii brzeskiej* doktryn jawnie antytrynitarnych. Gdy zaś w tymże roku ujawnili swoje antytrynitarne sympatie, praca nad *Biblią brzeską* zmierzała do końca, mieli więc mało czasu, aby wprowadzić do niej tezy podważające soborową chrystologię i trynitologię.

Ważnymi członkami grupy pracującej nad ewangelickim tłumaczeniem Pisma Świętego byli Franciszek Stankar i Grzegorz Orszak. Teologów tych często nie odróżnia się dostatecznie wyraźnie od jej antytrynitarnych uczestników³¹, tymczasem nie głosili oni antytrynitaryzmu, lecz naukę, którą można by określić mianem hipertrynitaryzmu. Stankar z Orszakiem akcentowali jedność Ojca, Syna i Ducha Świętego tak bardzo, iż zacierali różnice pomiędzy Osobami Trójcy, przybliżając się w ten sposób do propagowanego w Kościele starożytnym modalizmu³². Według antycznych modalistów, Ojciec, Syn i Duch Święty są sposobami objawiania się Boga, a nie samodzielnymi hipostazami³³. Stankar i Orszak zaprzeczali jednak, iż nie rozróżniają Osób w Trójcy. Atoli należy przyznać, że ich nauka o *Pośredniku* (*de Mediatore*) rzeczywiście do pewnego stopnia zaciera różnicę pomiędzy Boskimi Osobami. Zgodnie z nią Chrystus nie jest pośrednikiem pomiędzy Bogiem a człowiekiem według swojej Boskiej natury, gdyż wtedy — jako Bóg — pośredniczyłby do samego siebie³⁴.

30 Wśród osób utrzymujących kontakt z zespołem tłumaczeniowym wymienia się również niekiedy innych teologów znanych ze swego antytrynitaryzmu, jak choćby Grzegorza Pawła z Brzezin, Marcina Krowickiego czy Szymona Budnego. (Frick D. A. *The Brest Bible of 1563* ... S. 1661 ; *Kormanowa* Ź. *Bracia polscy 1560–1570*. Warszawa, 1929. S. 38–39 ; *Kwilecka* I. *Studia nad staropolskimi* ... S. 222, 224). Ich rola w przygotowaniu *Biblii brzeskiej* była jednak znikoma, a kontakt z zespołem tłumaczy sporadyczny, z tego powodu znawczyni tematu, prof. Irena Kwilecka, w swoich opracowaniach na temat *Biblii brzeskiej* często nawet nie uwzględnia ich obecności w gronie translatorów. Por. też: *Kwilecka* I. *Z dziejów przekładu* ... S. 143 ; *Kwilecka* I. *Biblia Leopolda* ... S. 36. Warto podkreślić, że rok 1552 jest czasem przełomowym także w biografii wymienionych w przypisie teologów, w nim bowiem przeszli oni z Kościoła Reformowanego do obozu antytrynitarnego.

31 *Wojak* T. *Szkice z dziejów Reformacji w Polsce XVI i XVII w.* Warszawa, 1977. S. 160.

32 *Szczucki* L. *Marcin Czechowic, 1532–1613*. Warszawa, 1964. S. 42.

33 *Leszczyński* R. M. *Nauka o Synu Bożym w teologii Hipolita i Cypriana* // *Studia Humanistyczno-Teologiczne*. 2004. 1/2. S. 161–165.

34 *Wojak* T. *Szkice z dziejów Reformacji w Polsce XVI i XVII w.* S. 146 ; *Szczucki* L. *Marcin Czechowic, 1532–1613*. S. 42 ; *Kowalska* H. *Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce*

Okres, w którym modalizujące poglądy Stankara i Orszaka mogły przenikać do *Biblii brzeskiej* był stosunkowo krótki. Orszak, co prawda, rozpoczął przekład *Psalmów* już w roku 1556³⁵, atoli dopiero w roku 1559 zaczął głosić publicznie kontrowersyjną naukę Stankara o *Pośredniku*³⁶. Wkrótce też został wykluczony z zespołu tłumaczy³⁷, a jego miejsce 30 stycznia 1560 r. zajął Jerzy Szoman³⁸. Stankar z kolei przybył do Polski z Siedmiogrodu w maju 1559 r. Zaraz po przyjeździe napotykał na opór ze strony teologów reformowanych z Janem Łaskim na czele³⁹. Należy zauważyć, że Łaski kontrolował zawartość

teologiczną pińczowskiego przekładu⁴⁰, dlatego też jest mało prawdopodobne, aby pozwolił Stankarowi i Orszakowi na umieszczenie w nim doktryn odbiegających od teologii reformowanej. Po śmierci zaś Łaskiego (08.01.1560)⁴¹ modalizujący teolodzy nie byli już członkami zespołu pińczowskich tłumaczy, dlatego też nie mogli zawrzeć w *Biblii brzeskiej* swoich koncepcji.

3. 2. Tekst główny

Jak więc widać, prawdopodobieństwo występowania w *Biblii radziwiłłowskiej* doktryn antytrynitarnych lub stankarystycznych jest nieduże, ponieważ wspomniani powyżej tłumacze nie mieli wielu okazji do nasycenia przekładu pińczowskiego poglądami odbiegającymi od teologii reformowanej.

Aby przekonać się o słuszności powyższej konkluzji, należy przyrzeć się bliżej zawartości teologicznej głównego tekstu *Biblii brzeskiej*. Chodzi tu

1556–1560. Warszawa, 1999. S. 143 ; Bartel O. Reformatorska działalność Jana Łaskiego w Polsce (grudzień 1556–8. 01. 1560) // Rocznik Teologiczny. 1962. 4. S. 31.

35 Kwilecka I. Die Brester ... S. 1491 ; Barycz H. Orszak Grzegorz // Polski słownik biograficzny. Wrocław [etc.], 1979. T. 24/1, z. 100. S. 261.

36 Akta Synodów ... T. I. S. 314 ; Kot S. Pierwsza szkoła protestancka w Polsce : z historii wpływów francuskich na kulturę polską. Kraków, 1921. S. 24 ; Bartel O. Grzegorz Paweł z Brzezin : studium z czasów reformacji w Polsce // Reformacja w Polsce. 1928. T. 5. S. 24 ; Chmaj L. Faust Socyn. Warszawa, 1963. S. 38 ; Wajsblum M. Dyteści małopolscy ... S. 33, 43–44 ; Brückner A. Różnowiercy polscy : szkice obyczajowe i literackie. Warszawa, 1962. S. 59.

37 Barycz H. Stankar Franciszek // Polski słownik biograficzny. Warszawa ; Kraków, 2003–2004. T. XLII / red. nac. A. Romanowski. S. 262–263.

38 Chmaj L. Bracia ... S. 22.

39 Tazbir J. Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII wieku. Warszawa, 1967. S. 86.

40 Kormanowa Ż. Bracia polscy ... S. 38–39.

41 Kwilecka I. Die Brester ... S. 1493.

konkretnie o 45 miejsc w Piśmie Świętym, które są najczęściej używane w sporach trynitarnych i chrystologicznych do udowadniania dogmatu Trójcy Świętej, boskości Chrystusa i osobowości Ducha Świętego. Następnie miejsca te trzeba zestawić z innymi tłumaczeniami ewangelickimi: *Biblią gdańską* oraz *Biblią warszawską*. Do miejsc owych zaliczamy: Rdz 1. 26; Rdz 3. 22; Rdz 11. 7; Rdz 19. 24; Ps 2.7; Ps 45. 7-8; Ps 51. 13; Prz 8. 22-25; Prz 30. 4; Iz 48.16; Iz 61. 1; Mt 3.16-17; Mt 28. 19; Łk 1. 35; Łk 4.14-18, 21; J 1. 1-4; J 1. 9-11; J 1. 14; J 1. 18; J 5. 18; J 8. 58; J 10. 30; J 12. 45; J 14. 7-11; J 14. 16-17; J 14. 23; J 14. 26; J 20. 28; Dz 5. 3-4; Dz 10. 38; Dz 13. 2; Rz 9. 5; 1Kor 2. 10-11; 1Kor 12. 11; Ef 4. 30; Flp 2. 5-8; Kol 1. 16-17; Kol 1. 19; Kol 2. 9; 1 Tm 2. 5; 1Tm 3. 16; Tt 2. 13; 1P 1. 1-2; 2P 1. 3-4; 1J 5. 20.

Uważny czytelnik wymienionych tekstów biblijnych niechybnie zauważy, że w warstwie teologicznej przekład pińczowski nie różni się zasadniczo od analogicznych miejsc z *Biblii gdańskiej*, która uchodzi wszak za Biblię ortodoksyjnie ewangelicką. Również współczesna *Biblia warszawska*, tłumaczona przez luteran, nie odbiega zasadniczo pod względem teologicznym od *Biblii brzeskiej*. Na 45 miejsc z *Biblii pińczowskiej* tylko 2 wzbudziły pewne wątpliwości natury doktrynalnej. Jest to fragment z J 1. 3 oraz 1Tm 2. 5⁴²:

werset	Biblia brzeska	Biblia gdańska	Biblia warszawska
J 1. 3	Wszystko się przez to Słowo stało, a oprócz niego nic się nie stało, cóżkolwiek było uczyniono.	Wszystkie rzeczy przez nie się stały, a bez niego nic się nie stało, co się stało.	Wszystko przez nie powstało, a bez niego nic nie powstało, co powstało.
1Tm 2. 5	Boć jeden jest BÓG, jeden też POŚRZEDNIK Boga i ludzi, CZŁOWIEK Krystus Jezus.	Boć jeden jest Bóg, jeden także pośrednik między Bogiem i ludźmi, człowiek Chrystus Jezus.	Albowiem jeden jest Bóg, jeden też pośrednik między Bogiem a ludźmi, człowiek Chrystus Jezus.

W odniesieniu do J 1. 3 luterkański teolog, ks. Jan Szeruda, sugerował, iż Słowo zostało przypisane w tym miejscu *Biblii brzeskiej* do sfery bytów 'sta-jących się', czyli — inaczej mówiąc — bytów stworzonych, co, rzecz jasna,

42 Wersety z *Biblii brzeskiej* cytuję za wydaniem z roku 2003, które ukazało się dzięki Kalwin Publishing, Collegium Columbianum, Wydawnictwu «Duch Czasów» i Wydawnictwu «Arka». W wydaniu tym uwspółcześniono polską pisownię. W 1Tm 2. 5 oraz w 1Tm 3. 16 (zob. poniżej) zachowałem jednak oryginalny zapis słów BÓG, POŚRZEDNIK, CZŁOWIEK, które w pierwszym wydaniu Biblii brzeskiej wydrukowano dużymi literami.

negowałoby Jego przedwieczną boskość⁴³. Szeruda nie uwzględnił jednak w swojej interpretacji znaczenia, jakie w szesnastowiecznej polszczyźnie posiadało słowo *oprócz*. Otóż jednym z jego znaczeń było *bez*⁴⁴. Innymi słowy, sens trzeciego wersetu *Prologu Ewangelii Jana z Biblii brzeskiej* nie odbiega od tego, który odnajdujemy w *Biblii gdańskiej i warszawskiej*. W *Biblii radziwiłłowskiej*, podobnie jak i w dwóch innych ewangelickich Bibliach, mowa jest o tym, iż *bez Słowa nic się nie stało (nic nie powstało)*. *Stawanie się* nie jest więc odniesione w *Biblii pińczowskiej* do Słowa, ale do bytów, jakie za Jego przyczyną *stają się* (zostają stworzone).

Kolejnym fragmentem *Biblii radziwiłłowskiej*, którego ortodoksyjność bywa stawiana pod znakiem zapytania, jest 1Tm 2. 5. Twierdzi się niekiedy, że wydrukowanie słów «BÓG», «POŚRZEDNIK» oraz «CZŁOWIEK» przy pomocy dużych liter może być wynikiem wpływu na przekład Stankara i Orszaka, którzy w ten sposób chcieli zwrócić uwagę na swoją naukę *de Mediatore*, zgodnie z jaką Chrystus jest pośrednikiem jedynie według natury ludzkiej⁴⁵.

Jeżeli rzeczywiście w 1Tm 2. 5 mamy do czynienia z wpływem teologii Stankara i Orszaka, to trzeba powiedzieć, że jest on raczej skromny i stosunkowo niegroźny. Równie dobrze bowiem wyeksponowanie wyrazów «BÓG», «POŚRZEDNIK», «CZŁOWIEK» można odczytać przez pryzmat ewangelickiej nauki o Chrystusie jako o jedynym pośredniku pomiędzy Bogiem i ludźmi. Jest zatem prawdopodobne, że nie mamy tu do czynienia z wpływem stankarystycznym, ale z polemiką z katolickim kultem świętych, jak bowiem wiadomo — według ewangelików — pośrednictwo Chrystusa pomiędzy Bogiem a człowiekiem wyklucza kult świętych.

Przeanalizowane powyżej dwa fragmenty z *Biblii brzeskiej* nie dostarczają dowodów na odstępstwo jej tłumaczy od teologii ewangelicko-reformowanej, w tekście pińczowskiego przekładu są za to miejsca, które można uznać za manifestację ich ortodoksyjności. Podkreśla się w nich, nawet wyraźniej niż w *Biblii gdańskiej i warszawskiej*, tradycyjną naukę o Chrystusie i Jego relacjach z Bogiem Ojcem.

W Kol 2. 9 *Biblia brzeska* mocniej od *Biblii gdańskiej* akcentuje boskość Chrystusa, gdyż jej tłumacze napisali słowo «Bóstwo» wielką literą, nie pozostawiając wątpliwości, o jakiego rodzaju bóstwo chodzi.

43 Szeruda J. Geneza i charakter Biblii gdańskiej // Głos Ewangelicki. 1932. 39. S. 4.

44 Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1994. T. 22 / red. nac. M. R. Mayenowa. S. 40.

45 Wojak T. Szkice z dziejów Reformacji w Polsce ... S. 160.

werset	Biblia brzeska	Biblia gdańska	Biblia warszawska
Kol 2. 9	(...) w nim mieszka wszytka pełność Bóstwa istotnie.	(...) w nim mieszka wszystka zupełność bóstwa cielesnie.	(...) w nim mieszka cielesnie cała pełnia boskości.

Interesująco przedstawia się w *Biblii radziwiłłowskiej* tłumaczenie 1Tm 3. 16, w jakim słowo *Bóg*, odnoszące się tutaj do Chrystusa, wydrukowano dużymi literami. Czytamy zatem, iż w Chrystusie «... BÓG zstał się widomym w ciele ...». Zapisując wyraz *Bóg* dużymi literami, chciano zapewne podkreślić, iż Bóg objawiony w ciele, a więc Syn Boży, nie różni się pod względem swego boskiego majestatu od Ojca.

Na podstawie spostrzeżeń poczynionych w niniejszym podrozdziale można wysunąć tezę, iż twierdzenie o antytrynitarnym charakterze przekładu pińczowskiego nie ma pokrycia w faktach. Dwa miejsca w *Biblii brzeskiej*, które mają rzekomo odbiegać swoją treścią od teologii reformowanej, to znaczy 1Tm 2. 5 oraz J 1. 3, w rzeczywistości nie niosą ze sobą przesłania wykraczającego poza nauczanie ewangelicko-reformowane. Wydaje się również, że tłumacze *Biblii brzeskiej*, pisząc w 1Tm 3. 16 słowo *Bóg* dużymi literami, polemizowali w ten sposób z subordynacjonizmem antytrynitarzy. Okazuje się, że w tekście głównym *Biblii brzeskiej* nie tylko nie odnaleźliśmy antytrynitaryzmu, ale wręcz napotkaliśmy apologię tradycyjnej nauki o Trójcy Świętej.

3. 3. Komentarze

Jak wiadomo, zespół tłumaczy pińczowskich zaopatrzył *Biblię brzeską* w komentarze, jakie wydrukowane zostały na jej marginesach. W przedmowie adresowanej do czytelników, zatytułowanej *O pożytku Pisma świętego i o wszytkiej sprawie przekładania tych ksiąg ku krześcijańskiemu czytelnikowi przedmowa*, translatorzy *Biblii brzeskiej* wzmiankują, iż są to «... przydatki i wykłady francuskiej Biblijej ...»⁴⁶. Zdaniem prof. Ireny Kwileckiej, użyli oni komentarzy nie z jednej, ale z kilku francuskojęzycznych Biblii ewangelicko-reformowanych, o czym świadczy ich ilość i bogactwo treści⁴⁷.

Umieszczenie w *Biblii radziwiłłowskiej* komentarzy zaczerpniętych z reformowanych wydań Biblii jest dla naszych rozważań faktem bardzo istotnym, ponieważ wskazuje na teologiczny charakter *Biblii brzeskiej*. Przejęcie przez jej tłumaczy wspomnianych komentarzy wyklucza w dużym stopniu

46 Biblii Brzeska. 1563. Clifton ; Kraków, 2003. S. XXI.

47 Kwilecka I. Z dziejów przekładu ... S. 219–222.

możliwość zamieszczenia w nich doktryn godzących w Tróję Świętą i soborową chrystologię. Nie znaczy to jednak, iż problem zawartości teologicznej komentarzy do *Biblii brzeskiej* został tym samym definitywnie rozwiązany, trzeba bowiem liczyć się z ewentualnością, iż gdzieś mogły przeniknąć do nich jakieś wątki antytrynitarne. Poniżej przyjrzymy się kilku komentarzom, których treść może nasuwać pytania natury doktrynalnej.

W komentarzu do Ps 2. 7: «Syn moj ty jesteś, któregom ja dziś porodził», czytamy: «Dawid był jako narodzony od Boga, gdy Pan nie był opowiedzian Królem. A co się tyczy Krystusa, to się ma rozumieć, ile jest oznajmion Synem Bożym, co się jawnie okazało przy jego zmartwychwstaniu. A tu nie powieda o wiecznym rodzeniu Syna Bożego»⁴⁸.

Jak widać, autor komentarza uważał, iż słowa Psalmu 2. 7: «Syn moj ty jesteś, któregom ja dziś porodził», odnoszą się do Dawida. W tradycyjnej egzegezie chrześcijańskiej zacytowany werset interpretowany jest chrystologicznie i trynitarne — zrodzonym z Boga Synem ma być Bóg Logos, druga Osoba Trójcy Świętej. Wbrew tej tradycji w komentarzu stoi czarno na białym: «A tu nie powieda o wiecznym rodzeniu Syna Bożego».

Tak wyraźne zanegowanie chrystologicznego i trynitarne ujęcia fragmentu z Ps 2. 7 dało asumpt do podejrzeń, iż w komentarzu tym mamy do czynienia z wpływami antytrynitalnymi. Podejrzenia te mogłyby być nawet słuszne, gdyby nie fakt, iż tekst komentarza został przepisany wprost od Jana Kalwina, a konkretnie z jego pisma *In librorum Psalmorum Commentarius*, opublikowanego w roku 1557⁴⁹. W tej sytuacji trudno na poważnie utrzymywać, iż intencją analizowanego komentarza jest propagowanie koncepcji antytrynitalnych, wtedy bowiem trzeba by przyjąć, iż Jan Kalwin był antytrynitalistą.

Kolejnym komentarzem, przy którym warto się zatrzymać, jest tekst objaśniający Łk 4. 18: «Duch Pański nade mną; dlatego iż mię pomazał, abych opowiedał ewangeliją ubogim; posłał mię, abych uzdrowił skruszone na sercu, abych opowiedział więźniom wyzwolenie, a ślepym naprawienie wzroku, ażebych złamane wypuścił na wolność». Na marginesie dzieła Łukasze autorzy przekładu pińczowskiego zamieścili następującą uwagę: «Krystus nic nie czyni mocą abo zwierzchnością ludzką, ale wszystko za wolą Bożą i za przywiedzeniem Ducha Bożego».

48 Tekst komentarzy przytoczonych w artykule spisano z egzemplarza *Biblii brzeskiej* przechowywanej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi. Egzemplarz ów został udostępniony autorowi niniejszego opracowania dzięki uprzejmości pani kustosz Małgorzaty Polak. Autor artykułu uwspółcześnił pisownię w zacytowanych komentarzach.

49 Por. tamże. S. 147.

W zaprezentowanym komentarzu można ewentualnie dopatrzeć się naleciałości subordynacjonistycznych. Chodzi tu zwłaszcza o fragment, w jakim czytamy, iż Chrystus czyni wszystko «za wolą Bożą». Właściwy sens zacytowanego tekstu odsłoni się nam jednak, gdy zwrócimy uwagę na jego kontekst, którym jest historia biblijna opowiedziana przez Łukasza: «A tak Jezus wrócił się z mocą Ducha do Galilejej, a przyszła o nim sława po wszytkiej okolicznej krainie. Abowiem on uczył w bożnicach ich tak, iż go wszyscy wysławiali. Potym przyszedł do Nazaret, gdzie był wychowan i wszedł według zwyczaju swego w dzień szabatny do bożnicy i powstał, aby czytał. Podano mu tedy księgi Ezajasza proroka, a gdy je otworzył, znalazł miejsce, w którym było napisano: Duch Pański nade mną; dlatego iż mię pomazał, abych opowiedał ewangeliją ubogim; posłał mię, abych uzdrowił skruszone na sercu, abych opowiedział więźniom wyzwolenie, a ślepym naprawienie wzroku, ażebych złamane wypuścił na wolność. ... I począł do nich mówić: Dziś-ci się to Pismo wypełniło, coście wy słyszeli» (Łk 4.14–18, 21). Z dalszych wersetów wynika, iż zgromadzeni w synagodze mieszkańcy Nazaretu nie uwierzyli w mesjanistyczny charakter działalności Jezusa, wysuwając zarzut, iż jest On wszak tylko synem Józefa, uzurpującym sobie mesjańską godność (Łk 4. 22–30). W tym kontekście autor (autorzy?) komentarza zwracają uwagę na to, iż Chrystus przedstawił się w Łk 4. 18 nie jako zwykły człowiek, działający sam z siebie lub z mandatu innych ludzi, lecz jako Pomazaniec, którego czyny umocowane są w Bożej woli. Autor komentarza nie sugeruje więc, że wola Chrystusa jest poddana woli Boga, ale że jest ona z nią zbieżna.

Tłumacze *Biblii radziwiłłowskiej* nie omieszkali wyrazić również swojej opinii na temat fragmentu J 1. 1, bardzo ważnego dla rozważań natury trynitarnej. Komentując wypowiedź autora *Prologu* Janowej Ewangelii: «... a Słowo ono było u Boga i było ono Bóg», stwierdzili: «Syn jest tegoż bostwa z Bogiem Ojcem».

Formuła powyższa chętnie była stosowana przez zwolenników antytrynitaryzmu tryteistycznego, który szczyt swojej popularności osiągnął w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych XVI. Tryteiści, odrzucając tradycyjne pojęcia trynitarne ukształtowane w IV w., tj.: esencja, substancja, hipostaza, osoba, Trójca, współistotność⁵⁰, głosili jednak, iż Bóg Ojciec, Syn Boży i Duch Święty posiadają tę samą boską naturę. Syn został zrodzony z Boga Ojca, dlatego jest On prawdziwym Bogiem, a Jego natura, boskość, wola i moc są ta-

50 Uważali oni, iż są one niebiblijne. Tryteiści przekonywali, iż chodzi im przede wszystkim o to, aby usunąć z nauki o relacjach zachodzących pomiędzy Ojcem, Synem i Duchem Świętym pozabiblijne, filozoficzne słownictwo — zwane przez nich *scholastycznym* — i poprzestać na terminologii biblijnej (*Wajsblum M. Dyteiści małopolscy ... S. 39*).

kie same jak natura, boskość, wola i moc Ojca. Podobnie mają się sprawy z pochodzącym od Boga Duchem Świętym. Innymi słowy, Ojciec, Syn i Duch Święty złączeni są tożsamością swej natury, boskości, woli i mocy, atoli nie są oni jednym Bogiem, lecz trzema powiązanymi ze sobą boskimi bytami⁵¹. Tryteści głosili ponadto subordynacjonizm, nauczając, iż bóstwo Boga Ojca jest wyższe od bóstwa Syna, gdyż boskość Syna (i Ducha Świętego) wypływa z boskości Boga Ojca⁵².

W zacytowanym komentarzu do J 1. 1. zwraca uwagę brak tradycyjnych terminów trynitarnych łączących się z nauką o Trójcy Świętej. Nie ma więc w nim mowy o jednej substancji Ojca i Syna, Ich współistotności itp., czytamy natomiast, iż Syn i Bóg Ojciec posiadają to samo bóstwo. Takie ujęcie zagadnienia relacji zachodzących pomiędzy Bogiem Ojcem i Logosem (Synem Bożym) może wskazywać na wpływy tryteistyczne w analizowanym komentarzu. Z drugiej jednak strony samo stwierdzenie, iż «Syn jest tegoż bóstwa z Bogiem Ojcem» mieści się w granicach soborowej nauki o Trójcy Świętej, pokrywając się z tradycyjnym nauczaniem trynitarnym. Problemem z tryteizmem nie polegał bowiem na tym, iż przyjmował on tożsamość bóstwa Syna z bóstwem Ojca (w taki sam sposób myśleli przecież o Bogu Ojcu i Synu Bożym również zwolennicy atanazjańskiej koncepcji Trójcy), lecz sprowadzał się przede wszystkim do głoszonego przez tryteistów subordynacjonizmu oraz negacji homouzji (współsubstancjalności) Ojca i Syna. W analizowanym komentarzu nie znajdziemy wypowiedzi, która by kwestionowała równość bóstwa Syna z bóstwem Ojca, jak i ataku na Ich jedność substancjalną. Nawet jeśli zatem komentarz ów sporządził stroniący od używania typowych formuł trynitarnych sympatyk tryteizmu, to nie wykracza on poza tezy przyjmowane w ewangelicko-reformowanej nauce o Trójcy Świętej.

4. Zakończenie

W opracowaniu niniejszym zajęto się problemem nieufności części ewangelików reformowanych wobec *Biblii brzeskiej*. Wzięła się ona stąd, iż część tłumaczy *Biblii brzeskiej* zanegowała naukę o Trójcy Świętej, później zaś przeszła do Jednoty braci polskich. Ewangelicy reformowani obawiali się w związku z tym, że w Biblii tej mogą pojawiać się doktryny antytrynitarne.

W niniejszym opracowaniu zostały przeprowadzone rozważania natury biograficzno-historycznej, które pozwoliły odpowiedzieć na pytanie, czy w

51 Bartel O. Grzegorz Paweł ... S. 26–28.

52 Misiurek J. Spory chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku. Lubin, 1984. S. 38; Ogonowski Z. Socynianizm polski. Warszawa, 1960. S. 8–9; Merczyng H. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Kraków, 1913. S. 25.

trakcie prac tłumaczeniowych teologów, którzy później znaleźli się w zborze *mniejszym*, głosili już publicznie poglądy antytrynitarne. Okazało się, że większość z nich opowiedziała się oficjalnie za antytrynitaryzmem dopiero w roku 1562, czyli wtedy, gdy prace nad *Biblią brzeską* miały się ku końcowi. Antytrynitarze nie mieli więc wiele czasu na to, aby wprowadzić do niej koncepcje negujące tradycyjną trynitologię i chrystologię.

Powyższa teza została potwierdzona w trakcie analizy tekstu głównego *Biblii brzeskiej* oraz komentarzy teologicznych zamieszczonych na jej marginesach. Okazało się, że zarówno w tekście głównym, jak i w komentarzach nie ma treści wykraczających poza teologię reformowaną. *Biblia brzeska* jest więc z całą pewnością Biblią ewangelicko-reformowaną. Ta ostatnia konkluzja pozwala nam zrozumieć, dlaczego ewangelicy reformowani, pomimo początkowych wahań, uznali *Biblię radziwiłłowską* za swoją, wyzbywając się wobec niej nieufności. Nie był to z ich strony akt nieprzemyślany, ale wynik uważnej wieloletniej lektury *Biblii brzeskiej*. W jej trakcie zwolennicy ewangelicyzmu helweckiego w Rzeczypospolitej przekonali się, iż teologia *Biblii brzeskiej* ma charakter ewangelicko-reformowany. Wraz z tym spostrzeżeniem przyszła również aproba dla pińczowskiego przekładu oraz głębokie przywiązanie ewangelików reformowanych do *Biblii brzeskiej*.

Недавер да Брэсцкай Бібліі першага пакалення рэфармаваных евангелістаў. Гістарычна-тэалагічная штудыя

Артыкул прысвечаны праблеме недаверу часткі рэфармаваных евангелістаў да Брэсцкай Бібліі. Яна ўзнікла таму, што некаторыя перакладчыкі Брэсцкай Бібліі не прызналі навукі пра Святую Троіцу, а пазней далучыліся да Едноты польскіх братоў. У сувязі з гэтым рэфармаваныя евангелісты баяліся, што ў гэтай Бібліі магла праявіцца антытрынітарная дактрына.

У артыкуле прадстаўлены біяграфічна-гістарычныя разважанні, якія дазволілі адказаць на пытанне, ці выказвалі публічна тэалагі, якія пазней далучыліся да *меншага збору*, антытрынітарныя погляды ў час перакладчыцкай працы. Аказалася, што большасць з іх афіцыйна звязвала сябе з антытрынітарызмам толькі з 1562 года, ці тады, калі праца над Брэсцкай Бібліяй падыходзіла да заканчэння. Значыць, антытрынітарыі не мелі дастатковага часу на тое, каб распрацаваць ў ёй канцэпцыю адмаўлення традыцыйнай трыніталогіі і хрысталогіі. Гэты тэзіс быў пацверджаны аналізам галоўнага тэксту Брэсцкай Бібліі і тэалагічнымі каментарыямі на палях гэтага выдання. Атрымалася, што і у галоўным тэксце, і ў каментарыях на палях, няма нічога, што б выходзіла за межы рэфармаванай тэалогіі. Брэсцкая Біблія напэўна з'яўляецца Бібліяй евангельска-рэфармацкай. Такая канклюдзія дазваляе зразумець, чаму рэфармаваныя евангелісты, нягледзячы на пачатковыя ваганні, прызналі Радзівілаўскую Біблію за сваю, пазбавіўшыся недаверу да яе.

Biblia brzeska w oczach kolejnych pokoleń ewangelików reformowanych

Z poprzedniego referatu można było dowiedzieć się o pewnej nieufności, jaką ewangelicy rówieśni tłumaczom *Biblii brzeskiej* okazywali temu przekładowi, a także o przyczynach takiej rezerwy. Rychło jednak okazały się przesadne posądzenia o uleganie części zespołu tłumaczy inspiracjom antytrynitarnym już w okresie pracy nad przekładem. Dowodu dostarczył pośrednio Szymon Budny, który stał się zarówno wybitnym orędownikiem antytrynitaryzmu, jak i surowym krytykiem przekładu pińczowskiego. Niezadowolony będąc z niego, sam podjął trud przetłumaczenia Biblii na język polski. Druk tzw. *Biblii nieświeskiej* ukazał się już w 1570 r. w edycji niekompletnej, a całość w 1572 r. Doskonając swój przekład, księgi Nowego Testamentu opublikował w 1574 r. z rozległym aparatem krytycznym. Budnego krytyka wydania brzeskiego odnosi się do różnych miejsc przekładu i dotyka rozlicznych kwestii, nie byłaby jednak tak bezwzględna, gdyby przekład pińczowski satysfakcjonował jego unitariańskie poglądy.

Sympatia dla *Biblii brzeskiej* w środowisku ewangelickim rodziła się też po głośnym wykupywaniu jej egzemplarzy za wysoką cenę przez wyrodnego syna jej wydawcy, wojewody Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Syn ów, Mikołaj Krzysztof, nakłoniony 1566 r. w Rzymie do apostazji, wykupione egzemplarze *Biblii brzeskiej* razem z innymi nagromadzonymi wydawnictwami ewangelickimi nakazał spalić publicznie na wileńskim rynku. Ten akt dokonany na podobieństwo publicznego niszczenia ksiąg w krajach zachodnioeuro-

pejskich wstrząsnął społeczeństwem Rzeczypospolitej ceniącym swobodę wypowiedzenia swoich poglądów. W egzemplarzach *Biblii brzeskiej*, które uszły wtedy zagładzie, zaczęto widzieć świadectwo wolności myśli i wyznawania. A było tych ocalonych egzemplarzy więcej niż się wydawało, nie wszyscy bowiem byli gotowi odprzedawać je księciu «Sierotce» nawet za duże pieniądze. Należy też pamiętać, że tę część nakładu *Biblii brzeskiej*, która nie została w ciągu kilkunastu miesięcy od jej wydania w końcu września lub w październiku 1563 r. (dedykacja Mikołaja Radziwiłła dla króla Zygmunta Augusta jest opatrzona datą 19 września) rozprzedana lub rozdana, Mikołaj Radziwiłł Czarny testamentem z 27 maja 1565 r. zapisał wileńskiemu zbiorowi ewangelicko-reformowanemu: «A na ten kościół, gdzie ciało moje pochowane będzie, a na szkołę, zapisuję wszystkie Biblie nakładem moim drukowane w Brześciu»¹. Pomimo klęsk, jakie w ciągu wieków spadły na ten zbiór po śmierci fundatora, w latach trzydziestych XX w. w bibliotece wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego ciągle znajdowało się sześć egzemplarzy *Biblii brzeskiej*; nie wiadomo tylko, czy wszystkie pochodziły z zapisu Mikołaja Radziwiłła, czy niektóre z nich trafiły do biblioteki z późniejszych darów. Opiekun biblioteki i archiwum kościelnego poskąpił — niestety — informacji na temat proveniencji zachowanych egzemplarzy². Prof. Irena Kwilecka, która studiom nad *Biblią brzeską* poświęciła wiele czasu, uznała, «iż, w porównaniu z innymi staropolskimi wydaniem Biblii, edycja brzeska może się poszczycić rekordową wręcz — jak na tak cenny starodruk — liczbą około setki egzemplarzy. Większość z nich rozproszona jest po świecie, gdzie stanowią ozdobę renomowanych bibliotek»³. Ta sama badaczka wspomina *exempli modo*, że «Biblioteka Polska w Paryżu ma aż 6 egzemplarzy» i następnie dodaje: «Według moich informacji sprzed 20 laty, [sic! zamiast lat — R. L.] w byłym Związku Radzieckim znajdowało się ponad 25 egzemplarzy. Ostatnio zaś ujawniono 6 dalszych egzemplarzy, pochodzących z dawnych zbiorów Radziwiłłów; dziś należą one do Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu»⁴. Gdzie indziej prof. Kwilecka wzmiankuje, że po pięć egzemplarzy posiadają Biblioteka Jagiellońska w Krakowie i Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu⁵,

1 Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa, 1992. S. 20.

2 Gizbert-Studnicki W. Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego i jego biblioteki. Wilno, 1932. S. 21.

3 Kwilecka I. Biblia Leopoldy i Biblia brzeska. Tradycja a nowoczesność przekładu // Biblie staropolskie. Poznań, 2003. S. 37.

4 Tamże. S. 38.

5 Kwilecka I. Biblia Brzeska — pomnik kultury polskiej // Bliżej Biblii. 2002. Nr 3. S. 13.

dwa — Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu⁶, z których jeden od 1922 r. był własnością wybitnego poety Jana Kasprowicza.

Od siebie dodam, iż egzemplarz *Biblii brzeskiej* (obok wymienianych w różnych opracowaniach naukowych), posiada również Biblioteka Uniwersytecka w Łodzi; na przyszłość należy o nim pamiętać. Korzystam też ze sposobności, aby na tym zgromadzeniu znawców i badaczy *Biblii brzeskiej* przedstawić projekt skatalogowania wszystkich istniejących na świecie jej egzemplarzy, jak to uczyniono z *Biblią Gutenberga*, i wydania na podobieństwo tamtego opracowania owego katalogu wraz z komentarzami i stosownym aparatem naukowym. Koordynatorem takiego międzynarodowego przedsięwzięcia mogłaby zostać zapraszająca nas teraz gościnnie biblioteka w Brześciu. Wynik policzenia wreszcie egzemplarzy *Biblii brzeskiej*, zbadań papieru w każdym, opraw, typografii, ewentualnych cech indywidualnych, proveniencji, marginaliów, dziejów poszczególnych egzemplarzy itd. rokuje obiecujące wyniki. Wprawdzie *Biblia brzeska* to jeszcze nie *Biblia Gutenberga*, ale niewiele ustępuje jej znaczeniem, a badawcze zainteresowanie nią nie powinno się zakończyć razem z końcem roku. Dodatkową korzyścią może być ustalenie słusznej ceny, gdy pojawi się jakiś egzemplarz w handlu. Wspominana tu wielokrotnie I. Kwilecka podała, że w jednym z paryskich antykwariatów pod koniec XX w. egzemplarz *Biblii brzeskiej* sprzedano za kwotę 40 000 dolarów⁷.

Jeśli do naszych czasów przetrwała mniej więcej trzecia część nakładu, to stało się tak dzięki opiece ewangelickich posiadaczy poszczególnych egzemplarzy *Biblii brzeskiej*. Nie dawali się oni zniechęcić ani krytyką Szymona Budnego, ani wytykaniem jej heretyckiego rzekomo charakteru przez duchowieństwo katolickie, ani pomówieniami o błędy ariańskie. Ojcem tych pomówień okazał się Wilhelm Ringeltaube (1698–1772), pochodzący ze Śląska, ale od dzieciństwa mieszkający w Toruniu, po studiach w Jenie pastor w toruńskim niemieckojęzycznym zborze luteranśkim⁸. Jego książka pt. *Gründliche Nachricht von polnischen Bibeln*, wydana w Gdańsku w 1744 r., jednoznacznie przedstawiała przekład pińczowski jako zarażony «błędami

6 Kwilecka I. Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. Zielona Góra, 2001. S. 158. Niestety, także prof. Kwilecka ewangelików (reformowanych) bałamutnie nazywa protestantami, choć ta ostatnia nazwa powinna być używana wyłącznie do luteranów, gdyż to oni protestowali przeciwko zniesieniu cesarskiego Interim, z którego nigdy wszak nie korzystali zwolennicy Reformacji typu szwajcarskiego.

7 Tamże.

8 Nowak Z. Ringeltaube Sylwiusz Wilhelm // Polski słownik biograficzny. 1988. T. 31. S. 300–301.

socyniańskimi». Nieuzasadnione podejrzenia, o jakich wspomniałem na początku, pod piórem niemieckiego erudyty stały się pewnikami. Trudno teraz orzec, czy stało się tak za sprawą słabej znajomości języka polskiego przez autora, który obracał się głównie w środowisku niemieckojęzycznym, czy też może było skutkiem niechęci pastora ewangelicko-augsburskiego wyznania do ewangelików reformowanych. Nam, żyjącym w XXI w., trudno sobie wyobrazić, z jaką odrazą duchowni luterkańscy w XVI, XVII i poniekąd jeszcze w XVIII w. wypowiadali się o ewangelikach konfesji helweckiej (*Confessio Tigurina posterior*) i jej lokalnych odmian. Pouczali oni swoich wiernych, że ewangelicy reformowani są gorsi od zwolenników papieża i od muzułmańskich Turków, oni zachęcali króla duńskiego, aby w Kopenhadze nie pozwolił wysiąść na ląd wypędzonym z Londynu członkom zboru cudzoziemskiego, którym kierował Jan Łaski⁹, oni ścigali tegoż Łaskiego, gdy postawił stopę na niemieckiej ziemi, oni tropili «kryptokalwinistów» w luterkańskich księstwach Rzeszy, pozbawiając ich na wszelki wypadek stanowisk kaznodziejskich w parafiach, a nawet zamykając w więzieniach, jak np. przywódcę filipistów i zięcia samego Filipa Melanchtona — prof. Kaspra Peukera, łżyckiego pochodzenia, którego z powodu korespondowania z czesko-braterskim, a więc połączonym z ewangelicyzmem reformowanym, biskupem Janem Blahoslavem, dwakroć aresztowano, aż wreszcie przez elektora saskiego (luteranina) był w latach 1574–1586 trzymany w więzieniu Pleißenburg w Lipsku¹⁰.

Czymkolwiek było motywowane pomówienie Ringeltaubego skierowane przeciw *Biblii brzeskiej*, cieszył się on powagą u polskich erudytych katolickich, którzy na początku XIX w. kładli podwaliny pod nasze literaturoznawstwo. Tak więc Feliks Bentkowski nieśmiało pisał o *Biblii brzeskiej*: «My, nie wchodząc w badania teologiczne, sądziemy wszelako, iż raczej do wyznania szwajcarskiego tak, jak i pospolicie do dziś dnia ją liczą, mieścić ją wypada. Jednakże polegając na powadze Ryngeltaubego [sic!] jako teologa z profesji i dowodzącego, iż jest zarażona socynianizmem, położyliśmy ją między przekładami socyniańskimi»¹¹. Pokrzepiwszy się wiedzą Ringeltaubego, rozpędzony Bentkowski brnął dalej: «Zresztą to jeszcze o tej biblii dodać musimy, iż dla nauki i maksym unitariańskich, osobliwie w przypiskach, nie tylko u katolików, ale nawet i u niektórych auszpurżanów i reformowanych w obrzy-

9 Bartel O. Jan Łaski. Warszawa, 1955. Cz. I. S. 190–191, 200–209.

10 Cygański M., Leszczyński R. Zarys dziejów narodowościowych Łużyczan. Opole, 2002. T. I. Wyd. 2. S. 48; Serbski biografiski słownik k stawiznam a kulturje Serbow. Budyšin, 1984. S. 435–436.

11 Bentkowski F. Historia literatury polskiej. Wilno, 1814. T. 2. S. 511. Pisownia w cytatach została zmodernizowana, lecz cechy wymowy autora zostały w nich zachowane.

dzeniu była»¹². Podzielał Bentkowski powszechny błąd polskich katolików, którzy nie dostrzegają różnic pomiędzy wiernymi wyznania ewangelicko-augsburskiego i ewangelicko-reformowanego, a także nie dostrzegł w postawie Ringeltaubego chęci dyskredytacji konkurencyjnego Kościoła przez potępienie wielkiego osiągnięcia ewangelików reformowanych, czyli *Biblii brzeskiej*, jako przekładu pełnego herezji «socyniańskiej» czy «ariańskiej».

Na dzieło Bentkowskiego powoływał się z kolei Adam Jocher, po którego *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce* (Wilno 1842) sięgano jeszcze w moich latach studenckich. Jocher zaś, opierając się na cytowanym ustępie dzieła Bentkowskiego, przekład pińczowski umieścił razem z tłumaczeniami Budnego i Czechowica (t. II, nota 2266). Tamże umieścił przedruki Nowego Testamentu zaczerpnięte z edycji brzeskiej. Maria Kossowska, katolicka autorka książki o polskich przekładach Biblii, posunęła się nawet do stwierdzenia, że *Biblia brzeska* «była zwalczana, wyraźnie zwalczana w samym obozie protestanckim»¹³. Nie trudziła się jednakże, aby precyzyjnie określić, które wyznania uważa za «obóz protestancki». Chyba włączyła doń także antytrynitarzy, którzy rzeczywiście byli niechętni *Biblii brzeskiej*. Czerpiąc z tego — jak się okazuje — mętnego źródła wiedzy, utrzymywała Kossowska, iż «jeżeli ten przekład chcielibyśmy określić nazwą kalwińskiego, to chyba ze względu na ów późniejszy do niego stosunek wytworzony przez wyznawców»¹⁴. Piszący te słowa także ma zastrzeżenia do nazywania *Biblii brzeskiej* kalwińską, lecz z odmiennych powodów. Z tych samych, dla jakich Jan Kalwin był zaniepokojony określeniem ‘kalwinizm’, «w którym słusznie dostrzegał zawoalowane usiłowanie dyskredytacji elektorskiego poparcia dla wyznania reformowanego ... określenie ‘kalwinizm’, odnoszące się do religijnego światopoglądu zwolenników Kalwina zostało zatem wprowadzone przez ich przeciwników»¹⁵. Wprowadził je do polemik religijnych luterński teolog Joachim Westphal, który był zajadłym przeciwnikiem poglądów wyrażanych przez teologów szwajcarskich, a podchwycili jego koledzy oraz polemisci katoliccy. Ewangelicy reformowani sami siebie nie nazywają kalwinami ani nawet kalwinistami, chyba żartobliwie, rezerwując określenie ‘kalwinizm’ dla całości poglądów samego Jana Kalwina, gdy tymczasem ewangelicyzm jest zespołem poglądów Ulricha Zwingliego, Jana Kalwina, średniowiecznych kontestatorów jak waldensi i husyci, a także szeregu teologów szwajcarskich

12 Tamże. S. 515.

13 Kossowska M. «Biblia» w języku polskim. Poznań, 1968. S. 253.

14 Tamże. S. 225.

15 McGrath A. E. Jan Kalwin : studium kształtowania kultury Zachodu. Warszawa, 2009. S. 286–287. Wspomniany w cytacie elektor, to Fryderyk III, elektor Palatynatu.

i innych z okresu rozwoju Reformacji. Poprawnie nazwy ‘kalwinizm’ można używać tylko w węższym znaczeniu jako sumy myśli Jana Kalwina; analogicznie nazwy ‘tomizm’ używa się do określenia całości poglądów Tomasza z Akwinu OP. I chociaż myśl Tomasza wiele znaczy dla wyznawców rzymskokatolickich, to przecież nie nazywają siebie wszyscy tomistami, ani nikt inny tak ich nie nazywa, lecz nazywani są katolikami. Tak samo wyznawców Drugiej Konfesji Zurychskiej / Helweckiej i jej krajowych odmian nie należy nazywać kalwinami¹⁶, a *Biblii brzeskiej* przekładem kalwińskim, czego niestety nie uwzględniła prof. Kwilecka. W Szwajcarii, gdzie wyznawców konfesji augsburskiej jest zaledwie garstka, a przeważają wyznawcy konfesji helweckiej, tych pierwszych nazywa się po prostu protestantami lub luteranami, a drugich ewangelikami. Dlatego szwajcarski autor monografii o słynnym drukarzu bazylejskim Janie Oporinie mógł napisać: «In den späteren fünfziger Jahren war der Kampf zwischen Evangelischen und Lutherischen wieder schärfer geworden»¹⁷. W Polsce, gdzie ewangelikami nazywają siebie także wierni z Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Ewangelicko-Methodystycznego, dla uniknięcia nieporozumień wynikłych z wieloznaczności określamy siebie jako ewangelicy reformowani, a wyznanie nazywamy ewangelicko-reformowanym. Jego wytworem jest *Biblia brzeska*.

Po tym niezbędnym wyjaśnieniu przejdziemy do oficjalnych dowodów świadczących o stosunku ewangelików reformowanych do *Biblii brzeskiej*. Konwokacja generalna w Baranowie, odbyta 3.V.1604. upoważniła przyszłego tłumacza *Biblii gdańskiej*, ks. Daniela Mikołajewskiego, i ks. Jana Turnowskiego do wydania przekładu Biblii Marcina Janickiego, porównując go uprzednio z *Biblią brzeską*, czeską, przekładem Sante Pagniniego i Wulgatą¹⁸. Tu jeszcze wymieniona została z trzema innymi, lecz na synodzie prowincjalnym w Okszy 28 IX 1615 r. tylko ona sama figuruje jako dzieło, nad którym ma pracować Mikołajewski, «aby Nowego Testamentu tekst stary brzeski skorygowawszy, z annotacyjami, jako może narychlej, in lucem wydał»¹⁹. Synod prowincjalny w Bełżycach (22.IX.1616) o poprawkach w księgach Nowego Testamentu edycji brzeskiej nic już nie mówi, polecając Mikołajewskiemu, «aby poprawiono wersyję brzeskiej tylko tam, gdzie inaczej w tekście hebrejskim położono»²⁰. Kolejny dokument, którym jest uchwała synodu ożarowskiego z 14 V 1628, minimalizuje życzenie zmian: «Pana Boga gorąco prosimy, aby

16 Leszczyński R. Pisma polemiczne. Warszawa, 2011. S. 44–46.

17 Steinmann M. Johannes Oporinus. Basel, 1967. S. 100.

18 Akta synodów różnowierczych / oprac. M. Sipayłło. Warszawa, 1983. T. 3. S. 261.

19 Tamże. S. 364.

20 Tamże. S. 375.

ta brzeska Biblija była przedrukowana z poprawą niektórych [!] słów **tylko**»²¹. Kolejny synod w Okszy, odbyty pomiędzy 28.IX a 2.X.1629 r., uchwalił jednomyślnie na temat wydania Biblii, aby «wersyjei brzeskiej się trzymając, jak naprętczej była wydana»²². Na tych próbkach można poznać, jak zaledwie w ciągu jednego ćwierćwiecza wzrastało zaufanie do *Biblii brzeskiej* reprezentatywnych czynników w zborach reformowanych Rzeczypospolitej. Daleko bowiem uczestnicy tych synodów odeszli od słów uchwały podjętej na zjeździe ministrów w Włodzisławiu w dniu 8.X.1566 r.: «Bibliorum Brestae excusorum mendae et depravationes revideantur et comportentur»²³. Ci pierwsi starannie by dobierali słowa, gdyby potrafili przewidzieć, jakie będą skutki ich nieumiarkowania. Późniejsze wzmianki o potrzebie poprawienia niektórych słów nie świadczą natomiast o powątpiewaniu uczestników synodów w ortodoksyjny charakter przekładu pińczowskiego, lecz wynikają z przekonania o niedoskonałym charakterze wszelkich ludzkich działań, także prac translatorskich. Wszak przewodnią zasadą społeczności ewangelicko-reformowanych na całym świecie stało się: *Ecclesia reformata semper reformanda!* W myśl tej zasady sam także podałę propozycję nowatorskiego tłumaczenia dwóch miejsc Nowego Testamentu²⁴, co bynajmniej nie znaczy, że podważam ortodoksyjny charakter *Biblii brzeskiej* czy *Biblii gdańskiej*.

Ta druga prezentuje język polski młodszy mniej więcej o trzy pokolenia od języka *Biblii brzeskiej*, a dzięki kolejnym zabiegom, modernizacyjnym raczej niż merytorycznym, była w powszechnym użyciu wśród polskich katolików do końca lat siedemdziesiątych XX w. i tylko stopniowo jest zastępowana przez tzw. *Biblię warszawską*, przygotowaną w drugiej połowie XX w. przez zespół tłumaczy należących do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Pamiętać wszakże należy, że *Biblia gdańska*, czyli przekład ks. Daniela Mikołajewskiego²⁵, powstała na kanwie *Biblii brzeskiej*, która w ten pośredni sposób przez wieki oddziaływała na ludzi mówiących po polsku.

W latach siedemdziesiątych XVI w. nasi ewangelicy reformowani nosili się z projektem wydania polskiego przekładu Biblii w Genewie. Genewczyk Michał Varro (1546–1586), członek genewskiej Rady Dwustu, zwrócił się nawet do tejże Rady o wystawienie mu przywileju na wyłączność drukowania polskiego przekładu Biblii w ciągu dwudziestu lat. Varro przebywał w

21 Tamże. S. 508. Podkreślenie moje — R. L.

22 Tamże. S. 534.

23 Tamże. T. 2. S. 203.

24 Leszczyński R. Pisma polemiczne. S. 163–170.

25 Leszczyński R. Mikołajewski Daniel // Encyklopedia katolicka. 2008. T. 12. S. 1021–1022.

Polsce w latach 1573–1578 i ponownie w 1580 r.²⁶. Na tej podstawie upatrywano w nim ewangelickiego tłumacza Biblii na język polski; powątpiewał w to już prof. Henryk Barycz²⁷. Ja zaś na podstawie różnych fragmentów Biblii przetłumaczonych przez Krzysztofa Trecego, ucznia Kalwina, Bullingera i Bezy, wyraziłem przypuszczenie, że Varro najbardziej na niego liczył, lecz Trecy, obarczony mnóstwem obowiązków po secesji dużej części pastorów do «Kościoła mniejszego» (Ecclesia minor), jak nazywano ogół zborów antytrynitarnych, nie wywiązał się z oczekiwań²⁸, a *Biblia genewska* pozostała tylko projektem. Okazało się, że łatwiej było krytykować *Biblię brzeską* niż ją zastąpić nowym przekładem przy malejącym gronie wykształconych teologicznie ewangelików reformowanych, a zwiększonych natomiast ich obowiązkach duszpasterskich w zborze «większym». Ton wypowiedzi synodalnych o przekładzie pińczowskim z roku na rok stawał się więc coraz cieplejszy, co można było poznać z powyżej przytoczonych fragmentów protokołów synodalnych. Sprawa wreszcie przestała być aktualna, gdy pojawiła się *Biblia gdańska*, zresztą korzystająca z wcześniejszego przekładu, a *Biblia brzeska* stała się pomnikiem, zabytkiem historycznym, przypominającym minioną świetność ewangelicyzmu w krajach Rzeczypospolitej.

W trzechsetną rocznicę wydania *Biblii brzeskiej* przypomniał jej znaczenie ks. August Karol Diehl (1837–1908) pastor ewangelicko-reformowanej parafii warszawskiej, a także superintendent Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Królestwie Polskim²⁹. W «Zwiastunie Ewangelicznym» na stronach 244–247 ogłosił artykuł *Pierwszy przekład Biblii na język polski*. W tekście artykułu doprecyzował, że miał na myśli pierwszy polski przekład całej Biblii dokonany z języków oryginalnych i przez ewangelików. Nie on pierwszy podkreślał to osiągnięcie sztuki przekładowej, gdyż już w XVII w. pastor ewangelicko-reformowany Andrzej Węgierski napisał w swym dziele o Reformacji wśród Słowian, iż Mikołaj Radziwiłł «impensis in interpretes ac typographos decem plus minus florenorum milibus, primus Sarmatis Sacrosancta Biblia ex Hebraicis atque Grecis fontibus, lingua Polonica dedit in folio, Bre-

26 Stelling-Michaud S. L'Université de Cracovie et la Suisse au temps de l' humanisme (1450–1520) // Échanges entre la Pologne et la Suisse du XIVe au XIXe siècle. Genève, 1964. S. 49–50.

27 Barycz H. Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1969. S. 306.

28 Leszczyński R. Przekład fragmentów Biblii przez Krzysztofa Trecego // Rocznik Teologiczny. 1996. T. 38, z. 1/2. S. 199–215.

29 Bursche E. Diehl August Karol // Polski słownik biograficzny. 1939. T. 5. S. 155–156.

stae Lituanorum excusa»³⁰. Ks. Diehl pisał o jej tłumaczach, że «wywiązali się zupełnie zadawalniająco, gdy po 6 latach pracy dokonali przekładu», o Mikołaju Radziwille i o tym, że na kosztą druku przeznaczył «10 000 złp. ówczesnych», unosił się nad walorami językowymi przekładu, pisząc o nim: «zaleta się nadzwyczaj wielką wiernością w tłumaczeniu i przewyższa pod tym względem niejeden przekład w innych językach dokonany ... styl naturalny i prosty odpowiada godności i powadze Słowa Bożego». Nie zapomniał dodać, iż *Biblia brzeska* «należy dziś do wielkich rzadkości i istniejące egzemplarze, nawet uszkodzone, za drogie pieniądze bywają kupowane i sprzedawane»³¹.

Jeszcze raz ks. A. K. Diehl zabrał głos na temat rocznicy wydania *Biblii brzeskiej* w publikacji *Wiadomości kościelne ze zboru ewangelicko-reformowanego warszawskiego za ubiegłe lat 25 to jest od r. 1860 do r. 1884*, która jest rodzajem kroniki działalności tego zboru. Pod datą 4 września 1863 roku napisał, że tego dnia «upłynęło 300 lat od wydania *Biblii brzeskiej*», popełniając tym samym błąd w datowaniu, a powtarzający się niemal u wszystkich autorów piszących na jej temat, ponieważ obszerna dedykacja Mikołaja Radziwiłła dla króla Zygmunta Augusta została podpisana dopiero 19 września, a musiało upłynąć jeszcze kilkanaście dni, zanim dedykacja została dostarczona do brzeskiej drukarni, złożona, wydrukowana i połączona z resztą wydrukowanych arkuszy. Najwcześniej zatem druku dokończono w ostatnich dniach września, a bardziej prawdopodobne jest, że na początku października. Słusznie natomiast prostował ks. Diehl, iż A. Jocher «niewłaściwie ją do socyniańskich Biblii zalicza»³². Stwierdzając, iż «egzemplarze całkowite wydania tej Biblii należą do bibliograficznych rzadkości», dorzucił ciekawy szczegół: «Egzemplarz znajdujący się w kościele warszawskim pochodzi od śp. Karola Beyera i znajdował się w stanie takim, że nie przedstawiał żadnej wartości. Zasługą śp. Wernika, technika Banku Polskiego, było, że w r. 1866 rzeczony egzemplarz nie tylko z wielkim trudem, ale i ozdobnie, a do

30 Węgierski A. *Libri quatuor Slavoniae reformatae*. Amstelodami [Amsterdam], 1679. S. 142. Korzystałem z reprintu wyd. w Warszawie 1973. Podobnie na s. 531: «Cuius opera Sacra Biblia (Pinczoviae translata) lingua vernacula primum typis impressa sunt».

31 W artykule ks. Diehla znalazła się wzmianka o tym, że pewien członek zboru warszawskiego przedstawił w 1861 roku Synodowi Ewangelicko-Reformowanemu w Królestwie Polskim własny przekład Nowego Testamentu. Synod powołał sześciuosobowy komitet, który miał dokonać oceny nowego przekładu. «Z powodu niezebrania się Synodu Ewangelicko-Reformowanego w roku bieżącym [był to przecież rok powstania — R. L.] o postępie pracy komitetu nic nie wiemy». Przekład ten nigdy nie został opublikowany.

32 Diehl A. K. *Wiadomości kościelne ze zboru ewangelicko-reformowanego warszawskiego za ubiegłe lat 25 to jest od r. 1860 do r. 1884*. Warszawa, 1885. S. 43.

tego i bezinteresownie opracowany został. Jako dzieło sztuki introligatorskiej oprawa zasługuje na wzmiankę»³³.

Wszelkie publikacje o historii Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, których w odrodzonej Rzeczypospolitej pojawiało się coraz więcej, musiały wspominać i o *Biblii brzeskiej*. Głośny w okresie międzywojennym pisarz naszego wyznania, Paweł Hulka-Laskowski, przedstawiał ją jako «pomnikowe dzieło literatury polskiej» zredagowane przez znakomitych pisarzy — Andrzeja Trzecieckiego i Jakuba Lubelczyka — i, nawiązując do swej wcześniejszej oceny, nazywał ją «pomnikiem kultury polskiej o wartości nieprzemijającej»³⁴. Bibliotekarz i archiwista zboru wileńskiego, czyli wspomniany wcześniej Waław Gizbert Studnicki cieszył się, że *Biblia brzeska* «zasłynęła w Polsce i zagranicą»³⁵. Za tymi opracowaniami szły inne, gdzie umieszczono przynajmniej krótkie, chlubne wzmianki. Z okresu powojennego należy wspomnieć popularny informator o polskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym opracowany przez ks. Jerzego Stahla, pastora zboru łódzkiego i następnie warszawskiego.

Czterechsetna rocznica wydania *Biblii brzeskiej* została przez Kościół Ewangelicko-Reformowany upamiętniona referatem synodalnym ks. seniora Jarosława Niewieczerzała ze zboru łódzkiego pt. *Biblia i księgi symboliczne Kościoła Ewangelicko-Reformowanego*³⁶. Szkoda tylko, że sprawozdawca obrad synodalnych napisał, iż 4 września minie czterysta lat od wydania *Biblii brzeskiej*. Zwróciłem uwagę powyżej, że dedykację dla króla Mikołaja Radziwiłła podpisał dopiero 19 września, a zakończenie prac typograficznych nastąpiło najwcześniej w ostatnich dniach września lub na początku października. Inny rocznicowy gest relacjonował tenże numer «Jednoty», w którym ukażało się sprawozdanie z obrad synodu. Oto — lekko skrócona — relacja: «W ramach uroczystego nabożeństwa odbyło się dnia 23 czerwca br. w kościele ewangelicko-augsb. św. Trójcy w Warszawie wręczenie egzemplarza *Biblii brzeskiej* przez delegację Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w osobie ks. sup. Jana Niewieczerzała, prezesa Konsystorza Garszyńskiego i prezesa stołecznej Rady Parafialnej ewangelicko-reformowanej, p. E. Bauma. Cenny dar bratniego Kościoła przejęła delegacja Rady Parafialnej ewangelicko-augsburskiej parafii św. Trójcy w osobach ks. prob. Ryszarda Trenklera, kuratora inż. Pawła Mrowca i członka rady parafialnej mgr Stanisława Hummła. Z oka-

33 Tamże. I c.

34 Hulka-Laskowski P. Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany na tle reformacji i kultury polskiej. Wilno, 1936. S. 25.

35 Gizbert-Studnicki W. Zarys historyczny wileńskiego kościoła ... S. 13.

36 Tranda B. Dla dobra Kościoła // Jednota. 1963. Nr. 7–8. S. 7.

zji przekazania Biblii przemówienia wygłosili duchowni przedstawiciele obu stron. W przemówieniach tych dali wyraz braterskim stosunkom, łączącym, w zmiennych wprowadzie kolejach losu, oba Kościoły i obie parafie od samego początku ich istnienia. Po odczytaniu przez proboszcza parafii św. Trójcy psalmu 23 w oryginalnym języku *Biblii brzeskiej* bezcenny dar złożony został na ołtarzu, gdzie ma pozostać na stałe. Cała uroczystość miała niezwykle poważny i podniosły charakter»³⁷. Wzmianki w przemówieniach o cennym, wręcz bezcennym darze nie były retoryczną hiperbolą, jeśli pamiętać o sprzedanym z paryskiego antykwariatu do USA egzemplarzu *Biblii brzeskiej* za kwotę 40 000 dolarów. Nawet po uwzględnieniu tego, że ofiarowany parafii św. Trójcy egzemplarz nie znajdował się w tak dobrym stanie, jak ów paryski, to wartość daru zrobionego przez reformowanych warszawskim luteranom wynosiła około 35 000 dolarów.

Jeszcze jedna pozycja w tym podwójnym numerze «Jednoty» nawiązywała do jubileuszu. Jedyny podówczas doktor teologii w naszym Kościele Ewangelicko-Reformowanym wspomniawszy z lekka *Biblię brzeską* przeszedł zaraz do zagadnień aktualnych: «Jubileuszowa uroczystość *Biblii brzeskiej* ujawniła szereg zagadnień natury naukowej i praktycznej, którymi winna by zająć się najbliższa przyszłość»³⁸. Od zagadnień praktycznych i aktualnych zgrabnie przeszedł do *Biblii kralickiej*, która rzeczywiście była — co zrozumiałe — bliska jego czeskiemu sercu, a znając ją na wylot, prawie cały swój artykuł na jubileusz *Biblii brzeskiej* poświęcił *Biblii kralickiej*. Brakowało jednak nadal poważnego studium teologicznego na temat *Biblii brzeskiej*, napisanego ze stanowiska wyznania reformowanego. Niedostatek ten został przewyciężony dopiero w bieżącym roku jubileuszowym podczas tej właśnie konferencji.

37 Tamże. S. 2. Zachowuję pisownię źródła cytaty.

38 Jelinek E. Biblia kralicka ... S. 15.

Погляд на Брэсцкую Біблію чарговых пакаленняў рэфармаваных евангелістаў

Сімпатыя да Брэсцкай Бібліі ў асяродку евангелістаў нарадзілася пасля слыннага выкупу яе экзэмпляраў за высокую цану Мікалаем Крыштафам Радзівілам і публічнага іх спалення на віленскім рынку. У экзэмплярах Брэсцкай Бібліі, якія пазбеглі гэтай экзекуцыі, сталі бачыць сведчанне вольнасці думкі і веравызнання. Належыць таксама памятаць, што частку тыражу, што засталася ад падарункаў і продажу, Мікалай Радзівіл Чорны тэстаментам ад 27 мая 1565 г. запісаў віленскаму евангелічна-рэфармаванаму збору: «А на той касцёл, дзе цела маё будзе пахавана, і на школу, запісваю ўсе Бібліі, коштам маім друкаваныя ў Брэсце». Прафесар Ірэна Квілецка лічыць, што да нашага часу захавалася каля ста экзэмпляраў Брэсцкай Бібліі. Напрыклад, польская бібліятэка ў Парыжы мае аж шэсць экзэмпляраў, па пяць маюць Ягелонская бібліятэка ў Кракаве і бібліятэка Асалінскіх у Вроцлаве, два — бібліятэка імя Рачынскіх у Пазнані. Адзін экзэмпляр знаходзіцца ў бібліятэцы ўніверсітэта ў Лодзі.

Карысна было б зрабіць бібліяграфічны ўлік усіх захаваных на свеце экзэмпляраў і выдаць такі каталог, як зроблена тое з Бібліяй Гутэнберга — з каментарыямі і навуковым апаратам.

Польскія каталіцкія эрудыты на пачатку XIX ст., як, напрыклад, Фелікс Бенткоўскі, часам не бачылі розніцы паміж вызнаннямі евангелічна-рэфармаваным і евангелічна-аўзбургскім, і таму нясмела,

а калі і памылкова, пісалі пра Брэсцкую Біблію. Спасылаючыся на Бенткоўскага, Адам Ёхер ставіў яе ў адзін шэраг з тлумачэннямі Буднага і Чэховіча.

[Далей аўтар разбірае погляды на Брэсцкую Біблію даследчыкаў рознага веравызнання і рознай ступені кампетэнцыі, спыняючыся больш падрабязна на артыкуле пастара ксяндза Аўгуста Дзехля (1837–1908) да трохсотгоддзя Брэсцкай Бібліі.]

List dedykacyjny Mikołaja Radziwiłła jako program ideowy Biblii Brzeskiej. Wokół humanistycznych kontekstów i uwarunkowań studiów biblijnych

I. Biblia oczami europejskich humanistów

Jednym z najbardziej charakterystycznych przejawów humanistycznego ożywienia intelektualnego w XVI wieku. była odnowa i intensyfikacja studiów biblijnych. Biblia w oczach renesansowych humanistów stanowiła bowiem nie tylko księgę religijną, lecz również najważniejszy tekst starożytny i największe wyzwanie filologiczne.

Obu tych aspektów nie należy przy tym rozpatrywać oddzielnie. Nowe pokolenie nieufnie podchodziło do dawniejszego, scholastycznego modelu uprawiania teologii, uznając go za zbyt abstrakcyjny i oderwany od źródeł. Humanisci zaproponowali w zamian nowy model refleksji teologicznej, oparty na intensywnej, filologiczno-krytycznej lekturze ksiąg biblijnych, uznając że prawdziwa pobożność kształtuje się w kontakcie z żywym tekstem ksiąg Starego i Nowego Testamentu. Podstawą właściwej interpretacji Biblii powinny być w ich przekonaniu nie tyle suche, scholastyczne rozważania oparte na filozofii arystotelejskiej, lecz metoda retorycznej interpretacji tekstu, rozwinięta przez pisarzy chrześcijańskich w dobie późnego antyku. Sztandarowym przykładem takiego sposobu myślenia jest *Metoda prawdziwej teologii* Erazma z Rotterdamu, łącząca dążenie do wykreowania nowej pobożności opartej bezpośrednio o tekst biblijny z intensywnym propagowaniem metod

krytycznej interpretacji Biblii stosowanych przez pisarzy wczesnochrześcijańskich¹.

Jednocześnie poważnym utrudnieniem w tego typu studiach były niedoskonałości tradycyjnego przekładu Biblii na łacinę. Wulgata, stanowiąca przez długie wieki jedyną dostępną wersję Pisma w katolickiej Europie, zawierała wiele miejsc przetłumaczonych błędnie, niezręcznie i niejasno, zaś niejednolitość poszczególnych przekazów tego przekładu dodatkowo utrudniała rozeznanie. Dla ówczesnych humanistów ustalenie nieskażonego brzmienia tekstu biblijnego stanowiło więc zagadnienie najwyższej wagi.

Podstawową kwestią stało się oczywiście rozpoczęcie systematycznych studiów filologiczno-krytycznych nad tekstem w językach oryginalnych (dotyczyło to szczególnie greckiej wersji Nowego Testamentu), lecz w zlatynizowanej kulturze zachodniej Europy niemal tak samo istotnym postulatem było stworzenie doskonalszej wersji łacińskiego przekładu: albo poprzez udoskonalenie Wulgaty i oczyszczenie jej z błędów, albo też poprzez stworzenie od podstaw zupełnie nowej wersji tłumaczenia.

Wspomniane uwarunkowania kulturowe bezpośrednio przełożyły się na projekty wydawnicze. W 1516 r. w Bazylei Erazm z Rotterdamu jako pierwszy w Europie publikuje grecki tekst Nowego Testamentu (*Novum Instrumentum omne*)² wraz z własnym przekładem łacińskim oraz komentarzami (*annotationes*)³. W latach 1514–1517 w hiszpańskim mieście Alcalá drukowana jest z kolei monumentalna sześciotomowa *Biblia Polyglotta Complutensis*, opublikowana dopiero po uzyskaniu aprobaty papieskiej na początku lat dwudziestych. Księgi Starego Testamentu zawierały opublikowany rów-

1 Erazm z Rotterdamu. Sposób czyli metoda szybkiego i łatwego dochodzenia do prawdziwej teologii // Trzy rozprawy / przeł. i oprac. Juliusz Domański. Wyd. 3 popr. i zm. Warszawa, 2000. Passim.: Metody interpretacji tekstu biblijnego omówione są na stronie 374 i nast.

2 *Novum Instrumentum omne diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum* ... Apud inclytam Germaniae Basileam, [Johannes Froben, 1516]. URL: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/895554 (dostęp: 22.05.2013).

3 Brown A. J. The Date of Erasmus' Latin Translation of the New Testament // Transactions of the Cambridge Bibliographical Society. Vol. 8, No. 4 (1984). URL: <http://www.jstor.org/stable/41154623> (dostęp: 22.05.2013).

Henk Jan de Jonge. *Novum Testamentum a nobis versum. The Essence of Erasmus' Edition of the New Testament* // The Journal of Theological Studies. Vol. 35, No. 2 (1984). URL: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/1015> (dostęp: 22.05.2013).

Idem. Erasmus' Method of Translation in his Version of the New Testament // The Bible Translator. Vol. 37, No. 1 (january 1986). URL: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/1014> (dostęp: 22.05.2013).

nolegle tekst hebrajski, łaciński (Wulgatę) i grecki (Septuagintę), zaś Nowy Testament — tekst grecki wraz z Wulgatą⁴.

Tego rodzaju humanistyczne studia filologiczne nad Biblią określane były mianem «filologii świętej» (*philologia sacra*). Prowadziły one do wytworzenia się silnej i bardzo charakterystycznej odmiany humanizmu — tak zwanego humanizmu biblijnego. Jego źródłem były nie tylko refleksje wyrosłe z filologicznych i retorycznych prób ponownego odczytania Pisma, lecz również późnoantyczna literatura chrześcijańska oraz biblijne (starotestamentowe) kategorie pojmowania tekstu sakralnego i jego funkcji⁵.

Tłem i kontekstem tego ruchu ideowego, pierwotnie niewykłanego w spory konfesyjne, stopniowo staje się nurt religijnej reformacji z jego przywiązaniem do samodzielnego i bezpośredniego odczytywania litery Pisma (*sola scriptura*). W ten sposób opracowanie poprawnego i nieskażonego tekstu biblijnego w językach oryginalnych stało się punktem wyjścia dla licznych prób opracowania możliwie najwierniejszych przekładów Biblii na języki narodowe, tak aby umożliwić lekturę Biblii nie tylko wykształconym przedstawicielom elity intelektualnej, lecz również upowszechnić ją wśród szerokich rzesz społecznych. Prawidłowy przekład Pisma wymagał jednak od tłumaczy nie tylko niezwyklej staranności i precyzji w posługiwaniu się językami narodowymi, lecz również biegłego opanowania filologicznych i retorycznych metod analizy tekstu oryginalnego.

W ten nurt protestanckich studiów biblijnych wpisywali się również tłumacze Biblii Brzeskiej. Dotychczasowe badania wykazują, że tłumacze z dużą starannością i uwagą ustalali właściwą lekcję tekstu, który następnie oddawali w języku polskim, korzystając z wydań w językach oryginalnych oraz posiłkując się nowymi, poprawnymi przekładami na łacinę i języki narodowe⁶. Jednocześnie tekst polski został całkowicie ujednolicony (zre-

4 Skan całości Starego i Nowego Testamentu dostępny pod adresem: <http://archive.org/details/ComplutensianPolyglotBibleOldTestamentNewTestament> (dostęp: 22.05.2013).

5 Problematykę dotychczasowych badań nad szesnastowiecznym humanizmem biblijnym z perspektywy historii idei podsumowuje: Gorzkowski A. Humanizm biblijny // Humanizm. Historie pojęcia / red. Andrzej Borowski. Warszawa, 2009 ; zaś z perspektywy bibliologiczno-edytorskiej: Pietkiewicz R. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego. Wrocław, 2003. S. 17–53.

6 Por. szczególnie prace Ireny Kwileckiej, zwłaszcza jej komentarz do facsimile Biblii Brzeskiej wydanej w niemieckiej serii Biblia Slavica: Kwilecka I. Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung // Biblia Slavica. Serie 2, Polnische Bibeln. Band 2, Teil 2 : Księgi Nowego Testamentu. Kommentare. Paderborn [etc.], 2001 ; Kwilecka I. Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. Poznań, 2003 ; Kwilecka I. Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie // Nauka. 2006. Nr. 3. URL: <http://www.portalwiedzy.pan.pl/images/stories/pliki/>

zygnowano z oznaczania wariantów), nie miał bowiem służyć rozważaniom filologicznym, lecz powszechnej i praktycznej lekturze, zgodnie z protestanckimi ideami masowego upowszechniania Pisma⁷.

Jednocześnie w 1546 r. sobór trydencki dekretami *De canonicis scripturis* oraz *De editione et usu sacrarum librorum* ostatecznie uznał Wulgatę za jedyny tekst biblijny akceptowany przez Kościół katolicki⁸. Z tego powodu działalność katolickich filologów-bibliistów skoncentrowała się na oczyszczeniu i poprawieniu tradycyjnego łacińskiego przekładu. Uwieńczeniem tych starań jest wydanie w 1592 r. tzw. Wulgaty Klementyńskiej, jednak skutkiem ubocznym wspomnianego procesu była stopniowa utrata zainteresowania tekstami greckimi i hebrajskimi, traktowanymi w najlepszym razie jako źródła pomocnicze wobec obowiązującej wersji łacińskiej. W ten sposób szerokie zainteresowanie Biblią w językach oryginalnych oraz działalność translatorska oparta na takich podstawach stały się wyłączną domeną protestantów.

Wzajemny splot humanizmu biblijnego i problematyki religijnej stanowi klucz do interpretacji listu dedykacyjnego Mikołaja Radziwiłła Czarnego do Zygmunta Augusta. Tekst ten, otwierający Biblię Brzeską⁹, zapewne nie wyszedł bezpośrednio spod ręki samego księcia, choć został przez niego zaakceptowany i podpisany. Jego powstanie należy raczej wiązać z bezpośrednią aktywnością środowiska tłumaczy Biblii Brzeskiej. Mamy tu więc do czynienia nie tyle z osobistym stanowiskiem Radziwiłła, lecz raczej z głosem całego

publikacje/nauka/2006/03/N_306_08_Kwilecka_regular.pdf (dostęp: 22.05.2013). Por. też tekst: Łuczak A. Biblia brzeska w świetle najnowszych badań // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 2004. T. 39. Problem ten omawia również wspomniana książka: Pietkiewicz R. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638 ... S. 236. Nieco wcześniej badania takie podejmowała m. in.: Czerniatowicz J. Niektóre problemy naukowe grecoistyki w pracach bibliistów polskich XVI i XVII w. : teksty greckie a polskie przekłady. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1969. S. 34–46.

7 Czerniatowicz J. Niektóre problemy ... S. 42.

8 Oba dekryty w oryginale łacińskim i przekładzie angielskim podaje Schaff Ph. Creeds of Christendom, with a History and Critical notes. // The History of Creeds. New York, 1919. Vol. II. S. 79–83. URL: <http://archive.org/details/creedsofchristen011887mbp> (dostęp: 22.05.2013).

9 Tekst Biblii Brzeskiej cytuję na podstawie oryginalnego wydania: Biblia święta, to jest, Księgi Starego i Nowego Zakonu, właśnie z Żydowskiego, Greckiego i Łacińskiego, nowo na Polski język z pilnością i wiernie wyłożone. Brześć, 1563. Egzemplarz Biblioteki Kórnickiej (sygn. Cim. F.4057) dostępny w postaci skanów: URL: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=2752> (Stary Testament, dostęp: 22.05.2013) oraz <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=2746> (Nowy Testament, dostęp: 22.05.2013). Egzemplarz Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Rzeszowie (sygn. ST-1170) dostępny w postaci skanów pod adresem: <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/docmetadata?id=5722> (dostęp: 22.05.2013).

kręgu intelektualnego skupionego wokół możnego protektora. List ten stanowi rodzaj ideowego wprowadzenia do nowej pracy przekładowej: prezentuje jej założenia, przedstawia cele, odsłania stojące za nią wartości i uwarunkowania kulturowe. Perswazyjny charakter tekstu umożliwia również omówienie strategii argumentacyjnej przyjętej w celu przekonania władcy oraz jej osadzenia w określonych ramach ideowych¹⁰.

II. Nowa Septuaginta i chrześcijański Ptolemeusz

Radziwiłł, prezentując swemu władcy imponujący przekład z języków oryginalnych, przeznaczony do szerokiego rozpowszechnienia «między naród słowiańskiego języka», w dość niezwykle sposób przedstawił przyczynę powstania tego dzieła:

A gdyżem w piśmiech historyj, acz mało w nich czytając jako świeckiego stanu człowiek, znalazł o tym zmianę, iż za czasu Ptolomea egiptskiego króla Demetrijus Falereus zacny mędrzec, acz Boga prawdziwego nie znał, radził mu, aby w grecki język zakon Boży był przełożon kosztem a skarbem królewskim, ja tedy udawszy się tym śladem z pobożnej zawiści swojej, z mej majątności, której z wolej Bożej, a z pocziwego nabycia przodków mych, i z łaski W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] ku mnie używam, tymże swym własnym dobrem a nakładem moim uczyniłem rzecz takową, o której mam tę nadzieję, od wszech krześcijańskich ludzi być godną pochwały, między naród słowiańskiego języka pod tytułem a imieniem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] sławnym królewskim kazałem wydać, to jest tę świętą lekciją księgi Biblijej [...].

Wskazanie pojedynczej inspiracji lekturowej jako głównej przyczyny rozpoczęcia prac nad Biblią Brzeską stanowi oczywistą mistyfikację. Wprowadzenie takiego fikcyjnego uzasadnienia w liście dedykacyjnym można jednak z łatwością uzasadnić, traktując je jako element o charakterze perswazyjnym. Autor dedykacji, wspominając półlegendarną historię powstania Septuaginty, zaczerpniętą z apokryficznego *Listu Pseudo-Arysteasza*¹¹, odwołuje się jednocześnie do dwóch tradycji o fundamentalnym znaczeniu dla europejskiego humanizmu. Nawiązania do hellenistycznej kultury Egiptu, mecenatu Ptolemeusza oraz do postaci wybitnego retora i filozofa Demetriusza z Fale-

10 List dedykacyjny do Zygmunta Augusta omawia skrótkowo: *Kwilecka I.* Die Brester Bibel ... S. 1505, 1507; *Pietkiewicz R.* Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638 ... S. 238–239.

11 *List Pseudo-Arysteasza* w przekładzie i opracowaniu prof. Michała Wojciechowskiego zamieszczony jest na stronie http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/pseudo_arysteasz.html (dostęp: 22.05.2013).

ronu przywołują bogaty świat pogańskiego antyku, zatrzymany w chwili, gdy dzięki przekładowi Biblii hebrajskiej na język grecki jego częścią staje się żydowski model badania Pisma. Septuaginta jest więc tutaj symbolem syntezy i jednocześnie wzorcem, na podstawie którego można wykreować szeroki model kultury humanistycznej opartej na zjednoczeniu tradycji pogańskiej i biblijnej. Praktyczną realizacją tego modelu na gruncie Rzeczypospolitej ma być właśnie Biblia Brzeska, przedstawiana jako współczesne naśladowanie Septuaginty.

Przywołanie hellenistycznego przekładu Biblii uprawomocnia również samą próbę tłumaczenia tekstu sakralnego z języka oryginalnego (hebrajskiego) na wernakularny (grekę *koiné*) na gruncie obu tych tradycji. Autor listu dedykacyjnego zręcznie uzasadnił potrzebę stworzenia polskiego przekładu odwołując się zarówno do autorytetu aleksandryjskiej uczoności, jak i do religijnych motywacji wiążących się z modelem pobożnego zgłębiania Pisma.

Warto odnotować również subtelnie zarysowane zestawienie Zygmunta Augusta i Ptolemeusza II Filadelfosa. Dedykacja zgodnie z ówczesnymi wyobrażeniami uznaje i podkreśla wyższość chrześcijańskiego władcy wobec pogańskiego króla. Uwydatnia przy tym jednak zasługi tego ostatniego, nie tyle jako mecenasa starożytnych uczonych, lecz przede wszystkim jako mimowolnego propagatora wiary w jedyne Boga. Autor listu dedykacyjnego wprowadza w tym miejscu kategorię «pobożnej zawiści», odnosząc ją najwyraźniej nie tylko do siebie, lecz pośrednio również do ostatniego z Jagiellonów. Sugeruje być może, że Zygmunt August, motywowany podobną szlachetną zazdrością, powinien podjąć współzawodnictwo z dawnym królem pogańskim. Podstawą tej rywalizacji ma być oczywiście opieka nad tłumaczeniem Pisma.

Zestawienie obu władców jest więc zarówno wyrafinowanym pochlebstwem, jak i elementem przemyślanej strategii perswazyjnej. Porównanie ma bowiem charakter względny, jego ostateczny wydźwięk uzależniony jest od podjęcia przez Zygmunta Augusta określonych działań. Autor listu projektuje tu model idealnego władcy, wpisując weń elementy zgodne ze swoim interesem, a następnie próbuje w subtelny sposób narzucić go adresatowi dedykacji. Odwołując się do domniemyanych ambicji króla, w rzeczywistości w pewnym stopniu je kreuje. Na uwagę zasługuje osadzenie tej strategii w kategoriach humanizmu biblijnego. Idealny władca wykreowany w liście Radziwiłła łączy humanistyczną opiekę nad uczonymi z pobożnym rozwijaniem studiów biblijnych, jest więc automatycznie najlepszym opiekunem Biblii Brzeskiej. Gdy jednak odwrócić tok wywodu, wówczas schemat perswazyjny

zostanie ujawniony — okaże się, że to właśnie dzięki opiece nad Biblią Brzeską chrześcijański król z łatwością przewyższy osiągnięcia poganina, zaś humanistyczny mecenat Jagiellonów dorówna najwspanialszym osiągnięciom starożytnych Ptolemeusza.

III. Nowy Jozjasz, czyli starotestamentowe inspiracje humanistyczne

Ptolemeusz nie jest jedynym władcą, którego naśladowanie sugeruje Zygmuntowi Augustowi list dedykacyjny. Radziwiłł, darowując Biblię Brzeską do królewskiej biblioteki, nawołuje, aby była ona często i regularnie czytana, nie tylko ze względów religijnych i moralnych, ale również jako wzorzec właściwego sprawowania władzy i model organizacji społeczeństwa.

A tak jakom pomienił wyżej pod chwalebnym imieniem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] rozkazawszy ten upominek wydrukować, W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] swemu miłośniwemu przyrodzonemu panu do libraryjej W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] daruję, którą wiem wielką być. Wszakóż nie przeto podaję do niej ty Księgi, aby się ich więtszy poczet a liczba w bibliotece W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] przyczyniła, a potym tylko iżby to w zawarciu miało leżeć, ale aby od W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] przodkiem samego, i od ludzi narodów krześcijańskich, które Pan Bóg pod ręką W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] mieć raczy, ustawicznie i często jako sprawa boża, za którą wszystko na świecie należy, była przeczytana. Bo stąd przypatrzy się pierwiej każdy temu kresowi, ku któremu prze zbawienie nasze wieczne siebie i żywoty nasze prowadzić mamy. A potym też w tym świętym piśmie i to wszelaki stan najdzie i obaczy, i nauczy się tego, począwszy od pana, jako on porządnie Rzeczpospolitą sprawować ma, najdą też poddani, w jakich obyczajach a postępkoach przystojnych przeciw Bogu i przełożonym swym zostawać mają.

Za pobożnym wezwaniem do propagowania Pisma kryje się znacznie głębsze ujęcie. Biblia Brzeska zostaje bardzo wyraźnie przedstawiona jako kontynuacja starotestamentowego Prawa, regulującego poza kwestiami religijnymi i kultowymi również ustrój, obyczaje, wzorce postępowania, kształt instytucji i strukturę społeczną starożytnego Izraela. Ciągła, intensywna i skrupulatna lektura Prawa stanowi według autora listu dedykacyjnego powinność władcy i ludu, gdyż wypływający z niej wzorzec organizacji królestwa gwarantuje im pomyślność dzięki łasce Boga. Myślenie to oparte jest na starotestamentowym modelu historiozoficznym, widocznym zwłaszcza w księgach historycz-

nych: powodzenie Izraela i przychyłność Boga gwarantowana jest dzięki bezwzględnemu przestrzeganiu prawa rytualnego, zaś porzucenie i zapomnienie Pisma jest przyczyną gniewu bożego i powodem klęsk politycznych. Przekład brzeski zostaje przez to osadzony w ramach charakterystycznego starotestamentowego modelu funkcjonowania społecznego ksiąg świętych.

Stąd też tak wielką wagę ma pojawiające się w tekście odwołanie do historii z dziejów króla Jozjasza¹², gdy odnalezienie przez Chilkiasza, kapłana świątyni jerozolimskiej, zaginionego i zapomnianego od lat zbioru przepisów rytualnych (identyfikowanego niekiedy z pierwotną wersją Księgi Powtórzonego Prawa) stało się zaczątkiem wielkiej religijnej odnowy Izraela:

Albowiem jeśli obietnicam bożym chcemy wierzyć, jakoż słusznie mamy im wiarę dać, tedy godzi się wszem warstatom ziemskim, aby się im tego nikt nie zabraniał dowiadować, o czym się rano i wieczór każdy badać ma. Boć jeden gościniec wszystkim do prawicy bożej, tak też zasię, czego nas Panie Boże uchowaj, i w lewo. Przeto we wsiej mej pokorze poddanej W[aszą] K[rólewską] M[ość] pana swego przez imię boże proszę i napominam, abyś tymi słowy mojemu i tą uprzejmą żarliwością gardzić nie raczył, pamiętając co mędrzec napisał: «Podobają się królom usta sprawiedliwe i prawdę mówiącego miłują» [Prz 16:13]. A co wiedzieć że snadź to teraz Pan Bóg czynić raczy, jako w on czas działał, gdy karząc lud swój prze złość i niewdzięczność, odjął był z pośrodku ich zakon swój, który potem aż za Jozjasza onego dobrego króla okazał na jaśnią przez ręce Elcjasza kapłana i Safana kanclerza jego. Co dziś takowym-że kształtem sam Pan Bóg pobudziwszy k' temu moje staranie, do rąk W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] to prawo swoje podawać raczy. Czego ja uprzejmem sercem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] życzę, abyś naśladując przykładu tego tak świętego króla, nas swe poddane do tego wieść, napominać i uczyć raczył, żebyśmy się ustawicznie chwalebnym zakonem boskim, który od niemałego czasu barzo między nami zaniedbany był, mając go już teraz przed oczyma, onym sprawowali, bawili i ćwiczyli się w nim.

Warto tu zresztą wspomnieć, że według źródeł biblijnych reforma Jozjasza wiązała się z dwukrotnym odczytaniem odnalezionej księgi: po raz pierwszy czytał ją wobec króla sekretarz Szafan, po raz drugi — król wobec zgromadzonego ludu.

Odnalezienie zwoju w Świątyni, zaprezentowanie go Jozjaszowi i zapoczątkowana w ten sposób reforma religijna stanowią wyraźną paralelę wobec założeń ideowych Biblii Brzeskiej. Przekład brzeski, oparty na oryginalnym tekście greckim i hebrajskim, niedawno odtworzonym w jak najwierniejszym

12 2Krl 22:8–20 i 23:1–25 oraz 2Krn 34:14–33.

kształcie dzięki filologicznym staraniom chrześcijańskich humanistów, dostępny nadto szerokim rzeszom dzięki polskiej szacie językowej, dedykowany został królowi Zygmuntowi Augustowi, aby jako nowy Jozjasz zainicjował podobny ruch wielkiej odnowy, rozumiany tu jednoznacznie w kategoriach reformacyjnych.

Szczególnie interesująca kwestia wiąże się przy tym z samym momentem odkrycia księgi prawa. Kapłan Chilkiasz natrafiający w świątyni na zapomniany zwój wywołuje skojarzenia z humanistycznymi poszukiwaczami kodeksów, odnajdującymi przecież nie tylko zaginione dzieła starożytnych autorów pogańskich, lecz również nieznane rękopisy Starego i Nowego Testamentu. Choć sugestia, że autor listu dedykacyjnego widział ideową jedność pomiędzy biblijnym kapłanem (strażnikiem Pisma i Prawa) a wczesnonowożytnymi humanistami biblijnymi, prowadziła może zbyt daleko, to jednak trzeba zauważyć, że dostrzegał on między nimi pewne zbieżności, osadzając w ten sposób humanistyczne prace biblistyczne na gruncie ideowym Starego Testamentu. Nieco bardziej prawdopodobna wydaje się myśl, że Radziwiłł mógł widzieć samego siebie w roli paralelnej wobec «kanclerza» Szafana, wysokiego urzędnika królewskiego, pośrednika między kapłanem a królem.

W ten sposób scena z biblijnych ksiąg historycznych staje się nie tylko nośnikiem określonych treści perswazyjnych, lecz również stanowi mocny wyraz osadzenia protestanckiego humanizmu w świecie wartości wypływających z Biblii.

IV. Zakończenie

Dedykacja Mikołaja Radziwiłła Czarnego jest owocem dojrzałych, ugruntowanych studiów i refleksji nad tekstem Pisma. Stanowi ona znakomity przykład dojrzałego protestanckiego humanizmu biblijnego, mocno zakorzenionego w kontekstach Starego Testamentu. Przykład Biblii Brzeskiej pokazuje, w jaki sposób najgłębsze wartości wypływające z humanistycznych studiów filologicznych mogły zaistnieć nie tylko na gruncie pogańskiego antyku, lecz również dzięki bezpośrednim odwołaniom do kontekstów biblijnych. Argumentacja zalecająca Zygmuntowi Augustowi tłumaczenie brzeskie przywołuje dzieje Septuaginty, odwołuje się do starotestamentowego kultu ksiąg świętych, podkreśla hebrajskie tradycje wnikliwego zgłębiania Prawa.

Jednocześnie w toku argumentacji widoczny jest interesujący mechanizm «samouzasadnienia». Przykłady biblijne broniące tłumaczenia brzeskiego są bardzo mocno osadzone w określonej tradycji czytania Biblii, przypisującej szczególną wagę księgom Starego Testamentu. W ten sposób protestanckie

studia biblijne dostarczają na swoje uzasadnienie coraz nowszych argumentów wywiedzionych na podstawie tych samych założeń, lecz odbiorca niepodzielający tego systemu wartości i sposobu podejścia do tekstu biblijnego przestaje rozumieć takie interpretacje i odrzuca ich podstawy. Choć więc tradycja humanizmu biblijnego postrzegana jest jako najlepsza płaszczyzna porozumienia z katolickim królem i najlepsze źródło argumentacji perswazyjnej, to jednak wydaje się, że można tu uchwycić ślad procesu charakterystycznego dla ewolucji tego nurtu w określonych kręgach wyznaniowych. Argumenty zamykają się stopniowo w ramach własnej tradycji, uzasadnienia «filologii świętej» stają się coraz bardziej konfesyjne, a miejsce humanistycznych dyskusji o badaniu i tłumaczeniu Biblii ustępuje z wolna dogmatyzmowi i agresji ostrych sporów religijnych¹³.

13 Jak wynika z dalszych partii listu, przyjmujących wyraźnie polemiczny charakter, to właśnie tradycje katolickie i nauczanie papieskie traktowane były przez autora dedykacji jako bałwochwalstwo, któremu kres powinna przynieść odnowa wzorowana na reformie Jozjasza. W tym kontekście głębokiego znaczenia nabiera końcowe przywołanie trzeciego władcy, króla judzkiego Manassesza. Radziwiłł, zwracając się bezpośrednio do Zygmunta Augusta, prosi go jedynie, aby raczył naśladować «modlitwy a pokory króla Manasse», lecz ta delikatna aluzja do postaci starotestamentowego króla, który po okresie hołdowania bałwochwalstwu nawrócił się, pokutował i usunął «bałwana» ze Świątyni (por. 2Krn 33:1–20), stanowi zawołane wezwanie do zdecydowanego poparcia reformacji i całkowitego odrzucenia rzymskiego katolicyzmu.

Настульчык Т.

Дэдыкацыйны ліст Мікалая Радзівіла як
ідэалагічная праграма Брэсцкай Бібліі.
Вакол гуманістычных кантэкстаў і
абумоўленасцяў вывучэння Бібліі

I. Біблія вачамі еўрапейскіх гуманістаў

97

Адной з найбольш характэрных праяваў інтэлектуальнага гуманістычнага ажыўлення ў XVI ст. было аднаўленне і інтэнсіфікацыя біблейных даследаванняў. Біблія ў вачах рэнесансных гуманістаў паўставала не толькі як рэлігійная кніга, але таксама найважнейшы старажытны тэкст і найвялікшы філалагічны выклік.

Пры гэтым абодва тыя аспекты не трэба разглядаць паасобку. Новае пакаленне з недаверам падыходзіла да даўнейшай, схаластычнай мадэлі заняткаў тэалогіяй, трактуючы яе як надта абстрактную і адарваную ад крыніц. Гуманісты наўзамен прапанавалі новую мадэль тэалагічнай рэфлексіі, заснаваную на інтэнсіўным філалагічна-крытычным даследаванні біблейных кніг. Прычым, яны прызнавалі, што сапраўдная пабожнасць фарміруецца ў кантакце з жывым тэкстам кніг Старога і Новага Запавету. Падставай кампетэнтнай інтэрпрэтацыі Бібліі па іх перакананні павінны быць не столькі сухія схаластычныя разважанні, грунтаваныя на філасофіі Арыстоцеля, але методыка рытарычнай інтэрпрэтацыі тэксту, развітая хрысціянскімі пісьменнікамі ў часы позняй антычнасці. Узорны прыклад такога спосабу мыслення — *Методыка сапраўднай тэалогіі* Эразма з Ратэрдама, якая злучае імкненне да стварэння новай набожнасці і абапіраецца непасрэдна на

біблійны тэкст з інтэнсіўнай папулярызаванай метадыкаў крытычнай інтэрпрэтацыі Бібліі раннехрысціянскіх пісьменнікаў.

Істотнай цяжкасцю ў такога тыпу штудыях былі недахопы традыцыйнага перакладу Бібліі на лацінскую мову. Вульгата, якая на працягу доўгіх стагоддзяў была адзінай даступнай версіяй Пісання ў каталіцкай Еўропе, мела шмат месцаў, перакладзеных памылкова, нязручна і няясна, а неаднолькаваць асобных пераказаў гэтага перакладу дадаткова ўскладняла арыентацыю. Для тагачасных гуманістаў устанаўленне нескажонага гучання біблійнага тэксту рабілася найбольш важкай праблемай.

Асноўным пытаннем стала распачаць сістэматычныя філалагічныя крытычныя штудыі (даследаванні) над тэкстам у арыгінальных мовах (асабліва гэта датычыла грэчаскай версіі Новага Запавету), але ў злацінізаванай культуры Заходняй Еўропы не менш важным пастулатам было стварэнне дасканалай версіі лацінскага перакладу: альбо праз удасканаленне Вульгаты і ачышчэнне яе ад памылак, альбо праз стварэнне ад пачатку новай версіі перакладу.

Названыя культурныя абумоўленасці непасрэдна праецыраваліся на выдаўнічыя праекты. У 1516 г. у Базелі Эразм з Ратэрдама ўпершыню ў Еўропе друкуе грэчаскі тэкст Новага Запавету (*Novum Instrumentum omne*) разам з уласным лацінскім перакладам і каментарыямі (*annotationes*). У 1514–1517 гг. у іспанскім горадзе Алькала друкавалася манументальная шасцітомная *Biblia Polyglotta Complutensis*, якая пабачыла свет толькі на пачатку дваццатых гадоў, пасля атрымання папскага дазволу. Кнігі Старога Запавету ўключалі адначасова тэксты: габрэйскі, лацінскі (Вульгату) і грэчаскі (Септуагінту), а Новы Завет — грэчаскі тэкст разам з Вульгатай.

Такога кшталту гуманістычныя філалагічныя даследаванні Бібліі атрымалі назву «свяшчэннай філалогіі» (*philologia sacra*). Яны вялі да стварэння моцнай і вельмі спецыфічнай галіны гуманізму — так званага біблійнага гуманізму. Яго крыніцай былі не толькі рэфлексіі, што выраслі з філалагічных і рытарычных спробаў новага прачытання Пісання, але і познеантычная хрысціянская літаратура, а таксама біблійныя (старазапаветныя) катэгорыі разумення сакральнага тэксту і яго функцый.

Фонам і кантэкстам гэтага ідэалагічнага руху, напачатку неангажаванага ў канфесійныя спрэчкі, паступова становіцца плынь рэлігійнай рэфармацыі з яе прыхільнасцю да самастойнага і непасрэднага чытання Пісання (*sola scriptura*). Такім чынам апрацоўка выпраўленага і неска-

жонага біблійнага тэксту на арыгінальных мовах стала кропкай адліку для шматлікіх спробаў апрацавання як магчыма найправільнейшых перакладаў Бібліі на народныя мовы, каб зрабіць магчымым чытанне Бібліі не толькі адукаваным прадстаўнікам інтэлектуальнай эліты, але таксама распаўсюдзіць яго сярод шырокіх слаёў грамадства. Правільны пераклад Пісання вымагаў аднак ад перакладчыкаў не толькі незвычайнай стараннасці і дакладнасці ў валоданні народнымі мовамі, але таксама добрага валодання філалагічнымі і рытарычнымі метадыкамі аналізу арыгінальнага тэксту.

У той струмень пратэстанцкай біблійнай навукі ўпісваліся таксама і перакладчыкі Брэсцкай Бібліі. Зробленыя даследаванні паказваюць, што перакладчыкі з вялікай стараннасцю і ўвагай выяўлялі першапачатковы сэнс тэксту, карыстаючыся выданнямі на арыгінальных мовах, а таксама новымі выпраўленымі перакладамі на лаціну і народныя мовы; потым перакладалі тэкст на польскую мову. Адначасова польскі тэкст выходзіў цалкам адназначным (адмовіліся ад паказання варыянтаў), бо павінен быў служыць не філалагічным разважаннем, але паўсюднаму практычнаму чытання, згодна з пратэстанцкімі ідэямі масавага распаўсюджвання Пісання.

Адначасова ў 1546 г. Трыдэнцкі сабор дэкрэтамі *De canonicis scripturis* і *De editione et usu sacrorum librorum* канчаткова прызнаў Вульгату адзіным біблійным тэкстам, ужываным каталіцкай Царквой. З гэтай прычыны дзейнасць каталіцкіх філолагаў-бібліістаў сканцэнтравалася на выпраўленні традыцыйнага лацінскага перакладу. Вяццом тых намаганняў стала выданне ў 1592 г. так званай Клеменцінскай Вульгаты, аднак пабочным вынікам працэсу была паступовая страта цікавасці да грэчаскіх і габрэйскіх тэкстаў, якія трактаваліся ў лепшым разе як дапаможныя крыніцы побач з абавязковай лацінскай версіяй. З гэтай прычыны шырокая зацікаўленасць Бібліяй на арыгінальных мовах і грунтаваная на такіх падставах транслятарская дзейнасць сталі дамагам выключна пратэстантаў.

Узаемнае спляценне біблійнага гуманізму і рэлігійнай праблематыкі з'яўляецца ключом да інтэрпрэтацыі дэдыкацыйнага ліста Мікалая Радзівіла Чорнага да Жыгімонта Аўгуста. Гэты тэкст, які пачынае выданне Брэсцкай Бібліі, напэўна не выйшаў непасрэдна з-пад рукі самога князя, хаця быў ім адобраны і падпісаны. Яго ўзнікненне хутчэй трэба звязваць з непасрэднай актыўнасцю асяроддзя перакладчыкаў Брэсцкай Бібліі. Тут мы маем дачыненне не столькі да асабістага становішча Радзівіла, але больш да галаса ўсяго інтэлектуальнага кола,

згуртаванага вакол заможнага апякуна. Гэты ліст з'яўляецца відам ідэалагічных уводзінаў да новай перакладчыцкай працы: паказвае яе падставы, прадстаўляе мэты, адкрывае вартасці і культурныя абумоўленасці, што за ёй стаяць. Персвазійны¹ характар тэксту таксама дае магчымасць абгаварыць стратэгію аргументацыі, што прынята дзеля пераканання ўладара і змяшчэння яе ў акрэсленыя ідэалагічныя рамкі.

II. Новая Септуагінта і хрысціянскі Пталемей

Радзівіл, прэзентуючы свайму ўладару паважны пераклад з арыгінальных моваў, прызначаны для шырокага распаўсюджвання ў народзе, што гаворыць па-славянску «między naród słowieńskiego języka», досыць нязвыкла прадставіў прычыны з'яўлення гэтай працы:

A gdyżem w piśmiejch historyj, acz mało w nich czytając jako świeckiego stanu człowiek, znalazł o tym zmianę, iż za czasu Ptolomea egiptskiego króla Demetryjus Falereus zacny mędrzec, acz Boga prawdziwego nie znał, radził mu, aby w grecki język zakon Boży był przełożon kosztem a skarbem królewskim, ja tedy udawszy się tym śladem z pobożnej zawiści swojej, z mej majątności, której z wolej Bożej, a z pocziwego nabycia przodków mych, i z łaski W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] ku mnie używam, tymże swym własnym dobrem a nakładem moim uczyniłem rzecz takową, o której mam tę nadzieję, od wszech krześcijańskich ludzi być godną pochwały, między naród słowiańskiego języka pod tytułem a imieniem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] sławnym królewskim kazałem wydać, to jest tę świętą lekcycją księgi Biblijej [...].

Звярнуць увагу толькі на прагу чытання, як на прычыну пачатку працы над Брэсцкай Бібліяй — гэта відавочная містыфікацыя. Выкарыстанне такога фіктыўнага абаснавання ў дэдыкацыйным лісце можна аднак лёгка патлумачыць, трактуючы яго як элемент персвазійны (угаворвання). Аўтар прысвячэння, успамінаючы паўлегендарную гісторыю з'яўлення Септуагінты, вядомую з апакрыфічнага *Ліста Псеўда-Арысця*, апелюе адначасова да дзвюх фундаментальных для еўрапейскага гуманізму традыцый. Далучэнне да эліністычнай культуры Егіпта, мецэната Пталемея і да постаці выдатнага рытара і філосафа Дэметрыя з Фалерона прыцягвае багаты свет язычніцкай антычнасці, спынены ў тую хвіліну, калі, дзякуючы перакладу

1 Ад «perswazja» — угаворы, угаварванне (заўвага перакладчыка).

габрэйскай Бібліі на грэчаскую мову, яго часткай робіцца жыдоўская мадэль даследавання Пісання. Септуагінта тут з'яўляецца сімвалам сінтэзу і адначасова ўзорам, на падставе якога можна стварыць шырокую мадэль гуманістычнай культуры, асновай на злучэнні традыцый язычніцкай і біблейнай. Практычнай рэалізацыяй гэтай мадэлі ў Рэчы Паспалітай мае быць Брэсцкая Біблія, якая прадстаўляецца як сучасная паслядоўніца Септуагінты.

Прыцягненне эліністычнага перакладу Бібліі робіць правамоцнай самуспробу перакладу сакральнага тэксту з мовы арыгінала (габрэйскай) на вернакулярную (грэчаскую *кайнэ*) на грунце абедзвюх традыцый. Аўтар дэдыкацыйнага ліста зручна абгрунтаваў патрэбу стварэння польскага перакладу, апелюючы як да аўтарытэту александрыйскай вучоны, так і да рэлігійных матывацый, звязаных з набожным пранікненнем у таямніцу Пісання.

Варта таксама адзначыць далікатна намаляванае супастаўленне Жыгімонта Аўгуста і Пталемея II Філадэльфоса. Прысвячэнне згодна з тагачаснымі прадстаўленнямі прызнае і падкрэслівае перавагу хрысціянскага ўладара адносна караля-язычніка. Усхваляе пры гэтым заслугі таго апошняга, не толькі як мецэната старажытных вучоных, але перад усім як міжвольнага прапагандыста веры ў адзінага Бога. Аўтар дэдыкацыйнага ліста ўводзіць у гэтым месцы катэгорыю «набожнай завісці», выразна адносячы яе не толькі да сябе, але апасрэдавана і да апошняга Ягелона. Магчыма падказвае, што Жыгімонт Аўгуст, матываваны падобнай шляхетнай зайздрасцю, павінен паспаборнічаць з тым даўным язычніцкім каралём. Асновай гэтага саперніцтва павінна быць, канечне, апека над тлумачэннем Пісання.

Супастаўленне абодвух уладароў з'яўляецца адначасова рафінаваным лісліўствам, таксама і элементам стратэгіі пераканання. Аднак, параўнанне мае характар адносна, яго канчатковая афарбоўка залежыць ад адпаведных спраў Жыгімонта Аўгуста. Аўтар ліста праектуе тут мадэль ідэальнага ўладара, упісваючы туды элементы згодна з яго інтарэсам, а далей спрабуе далікатна навязаць яго адрасату дэдыкацыі. Звяртаючыся да меркаваных амбіцый караля, на самой справе цалкам іх стварае. Заслугоўвае ўвагі ўкараненне гэтай стратэгіі ў катэгорыях біблейнага гуманізму. Ідэальны ўладар, які намаляваны ў лісце Радзівіла, злучае гуманістычную апеку над вучонымі з набожным развіццём біблейных даследаванняў, ён жа аўтаматычна з'яўляецца найлепшым апекуном Брэсцкай Бібліі. Аднак калі развярнуць ход дыскусіі, атрымаецца, што менавіта дзякуючы апецы над Брэсцкай Бібліяй,

хрысціянскі кароль з выгодай перавысіць дасягненні язычніка, такім чынам гуманістычнае мецэнацтва Ягелонаў будзе роўным найлепшым узорам старажытных Пталемеяў.

III. Новы Ёсія (Jozjasz), альбо старазапаветныя гуманістычныя крыніцы натхнення.

Пталемей не адзіны ўладар, пра чыю спадчыну нагадвае Жыгімонт Аўгусту дэдыкацыйны ліст. Радзівіл, даруючы Брэсцкую Біблію ў каралеўскую бібліятэку, заклікае, каб яна была часта і рэгулярна чытаная, не толькі з прычын рэлігійных і маральных, але таксама як узор правільнага адпраўлення ўлады і мадэль арганізацыі грамадства.

A tak jakom pomienił wyżej pod chwalebnyim imieniem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] rozkazawszy ten upominek wydrukować, W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] swemu miłościwemu przyrodzonemu panu do libraryjej W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] daruję, którą wiem wielką być. Wszakoz nie przeto podaję do niej ty Księgi, aby się ich więzszy poczet a liczba w bibliotece W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] przyczyniła, a potem tylko iżby to w zawarciu miało leżeć, ale aby od W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] przodkiem samego, i od ludzi narodów krześcijańskich, które Pan Bóg pod ręką W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] mieć raczy, ustawicznie i często jako sprawa boża, za którą wszystko na świecie należy, była przeczytana. Bo stąd przypatrz się pierwiej każdy temu kresowi, ku któremu prze zbawienie nasze wieczne siebie i żywoty nasze prowadzić mamy. A potem też w tym świętym piśmie i to wszelaki stan najdzie i obaczy, i nauczy się tego, począwszy od pana, jako on porządnie Rzeczpospolitą sprawować ma, najdą też poddani, w jakich obyczajoch a postępoch przystojnych przeciw Bogu i przełożonym swym zostawać mają.

За набожным заклікам да прапаганды Пісання хаваецца значна глыбейшы падыход. Брэсцкая Біблія вельмі выразна прадстаўлена як працяг старазапаветнага Права, якое рэгулюе, акрамя пытанняў рэлігійных і культавых, таксама арганізацыю, звычаі, узоры для ўчынкаў, структуру інстытутаў і грамадскую структуру старажытнага Ізраіля. Працяглае, інтэнсіўнае і скурпулёзнае чытанне Права з'яўляецца паводле аўтара дэдыкацыйнага ліста абавязкам уладара і людю, паколькі ўзор арганізацыі каралеўства, які з яго выцякае, дзякуючы ласцы Бога, гарантуе ім дабрабыт. Гэта разважанне абавіраецца на старазапаветную гісторыясафічную мадэль, якую бачым ў гістарычных кнігах: поспех

Ізраіля і прыхільнасць Бога — гарантаваныя дзякуючы безумоўнаму трыманню (выкананню) рытуальнага права, а парушэнне і адхіленне Пісання — гэта прычына божага гневу і падстава палітычных паражэнняў. Праз гэта брэсцкі пераклад застаецца функцыянаваць у рамках характэрнай старазапаветнай мадэлі грамадскага функцыянавання святых кніг.

Адтуль таксама і тое вялікае значэнне, якое мае адсылка да гісторыі караля Ёсіі (Jozjasza) калі знаходка Хілкіашам, капланам іерусалімскай святыні, загінуўшага і забытага збору рытуальных правілаў (некалі ідэнтыфікаваных з першапачатковай версіяй Кнігі Паўторнага Права (Księgi Powtórzonego Prawa) стала пачаткам вялікага рэлігійнага абнаўлення Ізраіля:

Albowiem jeśli obietnicam bożym chcemy wierzyć, jakoż słusznie mamy im wiarę dać, tedy godzi się wszem warstatom ziemskim, aby się im tego nikt nie zabraniał dowiadować, o czym się rano i wieczór każdy badać ma. Boć jeden gościniec wszystkim do prawice bożej, tak też zasię, czego nas Panie Boże uchowaj, i w lewo. Przeto we wsiej mej pokorze poddanej W[aszą] K[rólewską] M[ość] pana swego przez imię boże proszę i napominam, abyś tymi słowy mojemi i tą uprzejmą żarliwością gardzić nie raczył, pamiętając co mędrzec napisał: «Podobają się królom usta sprawiedliwe i prawdę mówiącego miłują» [Prz 16:13]. A co wiedzieć że snadź to teraz Pan Bóg czynić raczy, jako w on czas działał, gdy karząc lud swój prze złość i niewdzięczność, odjął był z pośrzodka ich zakon swój, który potem aż za Jozjasza onego dobrego króla okazał na jaśnią przez ręce Elcyjasza kapłana i Safana kanclerza jego. Co dziś takowym-że kształtem sam Pan Bóg pobudziwszy k' temu moje staranie, do rąk W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] to prawo swoje podawać raczy. Czego ja uprzejmem sercem W[aszej] K[rólewskiej] M[ości] życzę, abyś naśladując przykładu tego tak świętego króla, nas swe poddane do tego wieść, napominać i uczyć raczył, żebyśmy się ustawicznie chwalebny zakonem boskim, który od niemałego czasu barzo między nami zaniedbany był, mając go już teraz przed oczyma, onym sprawowali, bawili i ćwiczyli się w nim.

Зрэшты тут варт а ўспомніць, што паводле біблейных крыніц рэформа Ёсіі звязана з двукратным прачытаннем знойдзенай кнігі: першы раз чытаў яе перад каралём сакратар Шафан, а другі раз — кароль перад грамадой народу.

Знаходка ў Святыні суваю, паказ яго Ёсіі і распачатая такім чынам рэлігійная рэформа складаюць выразную паралель з ідэалагічнымі ўстаноўкамі Брэсцкай Бібліі. Брэсцкі пераклад, які абапіраецца на арыгінальны грэчаскі і габрэйскі тэкст, нядаўна адкрыты ў

найправільнейшым выглядзе і даступны надта шырокім сляям, дзякуючы філалагічным старанням хрысціянскіх гуманістаў і польскаму моўнаму ўбранству. Ён быў прысвечаны каралю Жыгімонту Аўгусту, каб новы Ёсія ініцыяваў новы рух вялікага абнаўлення, які (рух) тут адназначна трэба разумець у катэгорыях рэфармацыі.

Асабліва цікавае пытанне звязана прытым з самім момантам адкрыцця кнігі права. Каплан Хілкіаш, які натрапіў у святыні на забыты сувой, можа быць супастаўлены з гуманістычнымі шукальнікамі кодэксаў, якія знаходзяць не толькі загінутыя творы старажытных язычніцкіх аўтараў, яле таксама невядомыя рукапісы Старога і Новага Запавету. Аўтар дэдыкацыйнага ліста бачыў ідэалагічнае адзінства паміж біблійным капланам-святаром (ахоўнікам Пісання і Права) і біблійнымі гуманістамі новага часу, і пэўныя адпаведнасці паміж імі, калі ўкараняў гуманістычныя біблійныя працы на ідэалагічным грунце Старога Запавету. Больш падобнай да праўды выдаецца думка, што Радзівіл мог бачыць самога сябе ў паралельнай ролі «канцлера» Шафана, высокага каралеўскага ўрадніка, пасрэдніка паміж святаром і каралём.

Такім чынам, сцэна з гістарычных біблійных кніг робіцца не толькі носьбітам пэўнага угаворвальнага (персвазійнага) зместу, але таксама выдаецца моцным выразам укаранення пратэстанцкага гуманізму ў святле каштоўнасцяў, што выплываюць з Бібліі.

IV. Заканчэнне

Прысвячэнне Мікалая Радзівіла Чорнага — гэта плод грунтоўнага вывучэння і рэфлексіі над тэкстам Пісання. Яно з'яўляецца выдатным прыкладам спелага пратэстанцкага біблійнага гуманізму, моцна ўкаранёнага ў кантэкстах Старога Запавету. Прыклад Брэсцкай Бібліі паказвае, якім чынам найглыбейшыя каштоўнасці, што выплываюць з гуманістычных філалагічных штудыяў, маглі існаваць, не толькі грунтоўчыся на язычніцкай антычнасці, але таксама дзякуючы непасрэдным апеляцыям да біблійных кантэкстаў. Аргументацыя, з дапамогай якой Жыгімонт Аўгусту рэкамендуецца брэсцкі пераклад, прыпамінае гісторыю Септуагінты, адсылае да старазапаветнага культу свяшчэнных кніг, падкрэслівае габрэйскія традыцыі ўніклівага вывучэння Права.

Адначасова ў аргументацыі ёсць цікавы механізм «самаабгрунтавання». Біблійныя прыклады, якія бароняць брэсцкае тлумачэнне,

вельмі моцна заснаваныя на традыцыі чытання Бібліі, якая прыпісвае асаблівую вагу кнігам Старога Запавету. Такім чынам, пратэстанцкія біблійныя штудыі дастаўляюць дзеля свайго абгрунтавання (даказання) штораз новыя аргументы, выведзеныя на падставе тых самых асноваў, аднак атрымальнік, які не падзяляе гэту сістэму вартасцяў і спосабу падыходу да біблійнага тэксту, перастае разумець такія інтэрпрэтацыі і адмаўляе іх падставы. Хаця ж традыцыя біблійнага гуманізму ўспрымаецца як найлепшая пляцоўка паразумення з каталіцкім каралём і найлепшая крыніца персвазійнай (угаворваць) аргументацыі, выдаецца аднак, што тут можна ўбачыць след працэсу, характэрнага для эвалюцыі гэтай плыні ў колах пэўных вызнанняў. Аргументы замыкаюцца ў рамках уласнай традыцыі, доказы «святой філалогіі» робяцца штораз больш канфесійнымі, а месца гуманістычных дыскусій аб даследаванні і тлумачэнні Бібліі заступае дагматызм і агрэсіі вострых рэлігійных спрэчак.

Як вынікае з далейшых пасажаў ліста (якія прымаюць выразна палемічны характар), то ўласна каталіцкія традыцыі і папская навука трактаваліся аўтарам Прысвячэння як бахвальства, на якім аднаўленне павінна паставіць крыж, па ўзоры рэформы Ёсіі. У гэтым кантэксце глыбокае значэнне набывае прыпамінанне напрыканцы трэцяга ўладара, юдзейскага караля Манасіі. Радзівіл, звяртаючыся непасрэдна да Жыгімонта Аўгуста, просіць яго адно, каб той меў ласку наследваць «малітвы і пакоры караля Манасіі», але тая далікатная алузія да постаці старазапаветнага караля (пар. 2 Крн33:1–20), з'яўляецца завуаляваным заклікам да рашучай падтрымкі рэфармацыі і адхілення рымскага каталіцызму.

Forma typograficzna Biblii Brzeskiej na tle druków szesnastowiecznych

«Nie jest obojętny ani format, ani gatunek papieru, wielkość czcionek, typ okładki oraz karty tytułowe, tak jak i wzajemny stosunek do siebie poszczególnych składników. Próbując określić recepcję książki jako całości, trzeba najpierw zdefiniować rolę spełnianą w tym procesie przez najdrobniejsze elementy. I nie jest tu ważne czy chodzi o książkę współczesną, czy dawną, bo problem cały czas pozostaje ten sam»¹.

Osiągnięcia sztuki typograficznej XVI w. na długi czas stały się inspiracją dla wielu pokoleń impresorów. Stopień doskonałości technicznej i artystycznej drukowanych w tym okresie dzieł był na tyle wysoki, że uznano je za wzór harmonii i piękna. Szczególną rolę w rozwoju «czarnej sztuki» odegrały dzieła pomnikowe, wśród których ważniejszą pozycję zajmuje Biblia Brzeska. Znaczenie tej edycji to nie tylko oryginalność wynikająca z prekursorskiej metody translatorskiej, uwspółcześnienia języka biblijnego i oparcia się na nowych wersjach tekstu, ale także reprezentatywność struktury estetycznej. Dociekania na temat edytorskich decyzji podjętych w brzeskiej drukarni, a urzeczywistnionych na kartach Biblii Radziwiłłowskiej, pokazują wyjątkowość i odmienność tego wydania w kontekście renesansowej sztuki książki.

1 Komza M. Zdobione karty tytułowe. Wprowadzenie do typologii na przykładzie siedemnastowiecznej książki gdańskiej // *Studia o książce*. Wrocław, 1978. T. 8. S. 51.

Drukarnia, w której w 1563 r. wydano Biblię Brzeską, powstała trzydzieści lat wcześniej (1533 r.) z inicjatywy Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Jej pierwszym kierownikiem został krakowski drukarz Bernard Wojewódka, niestety, po jego śmierci, oficynę zamknięto, a jej wyposażenie sprzedano Maciejowi Wirzbięcie. Działalność jednostki wznowiono dopiero w 1558 r., wtedy to Radziwiłł powierzył kierownictwo Stanisławowi Murmeliuszowi, który odnowił tłocznnię brzeską, wyposażył ją w nowe pisma i zakupił większą ilość papieru. Następcą Murmeliusza był Cyprian Bazylik, ten jednak swoim sygnetem posługiwał się dopiero od 1569 r. Drukarnia funkcjonowała w Brześciu do 1570 r.² Liczne przekształcenia oficyny oraz braki w dokumentacji utrudniają jednoznaczne określenie nazwiska typografa, pod którego opieką wydano Biblię Brzeską. Pierwotnie badacze wskazywali Bernarda Wojewódkę (Lelewel, Jocher, Estreicher), jednak, jak zauważył Witold Benedyktowicz, data śmierci tego drukarza zaprzecza tym przypuszczeniom. Najprawdopodobniej skład Biblii Brzeskiej nadzorował Cyprian Bazylik, pod którego opieką nie tylko ukazało się wiele wartościowych publikacji, ale który również był znakomitym tłumaczem (efektem jego pracy jako tłumacza jest słynne *O poprawie Rzeczypospolitej* Andrzeja Frycza Modrzewskiego).

Druk Biblii Brzeskiej wiąże się z etapem wzmożonego ruchu wydawniczo-drukarskiego trwającego od połowy XVI w., będącego przede wszystkim odpowiedzią na coraz głośniej szerzone hasła reformacyjne. Literatura polemiczna wywodząca się z silnych prądów afirmujących i opozycyjnych napędzała rynek edytorski — w oficynach krakowskich książki innowiercze pojawiały się np. u Andrysowicza, Szarffenberga, Wirzbięty. Jednak, gdy kontrreformacja przybrała na sile, publikację dzieł różnowierczych przejęły nowo powstałe drukarnie, tworzone poza kręgiem najważniejszych ośrodków wydawniczych, którym patronowali wpływowi możnowładcy. «Do ważniejszych ośrodków polskiego drukarstwa różnowierczego należały Pińczów, Nieśwież, Łosk i Brześć. Również poza granicami ówczesnej Polski istniały drukarnie, pracujące dla potrzeb książki polskiej. Były to drukarnie śląskie i pruskie; w drukarniach tych, głównie w królewieckich, odbijano wiele dzieł z zakresu polskiej literatury ewangelickiej»³. Radziwiłłowie byli protektorami prasy kalwińskiej, której centrum stał się Brześć Litewski. Tłumaczono

2 Warto wspomnieć, że w 1566 r. w brzeskiej oficynie opublikowano przedruk czterech ewangelii i *Dziejów Apostolskich* z komentarzem T. Falconiusa. Zob.: Pietkiewicz R. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego. Wrocław, 2003. S. 232.

3 Benedyktowicz W. Z dziejów Biblii Brzeskiej. W 400 rocznicę jej wydania // Pielgrzym Polski. Warszawa, 1963. Nr 6. S. 83.

tu pisma różnowiercze, składano i drukowano pieśni kościelne oraz katechizmy. Zwykle nakład nie przekraczał 500 egzemplarzy, jedynie podręczniki szkolne i książki popularne wydawane były w liczbie ok. 1000 sztuk. Najprawdopodobniej nakład Biblii Brzeskiej nie odbiegał od tradycyjnej ilości egzemplarzy innych dzieł drukowanych w tym okresie i liczył ok. 300 egzemplarzy.

Biblia Brzeska stała się najbardziej reprezentatywnym dziełem brzeskiej oficyny. Zarówno nowatorski sposób tłumaczenia, jak i kształt typograficzny tej edycji przyczyniły się do jej popularności w tamtym okresie, a także zainteresowania nią badaczy współczesnych, jak stwierdził Tadeusz Grabowiecki «wspaniała strona typograficzna była chwałą brzeskich pras Krakowianina Wojewódki»⁴. Ten wizualny aspekt był w istocie jednym z ważniejszych elementów sytuujących Biblię Brzeską wśród dzieł w pełni wartościowych, a przez to chętnie widzianych w domowych bibliotekach.

Biblia Brzeska wydana została w formacie folio i składa się z dwóch części. Stary Testament liczy 13 kart nienumerowanych (obejmujących m.in. dedykację, przedmowę, spis, tablicę) i 579 kart liczbowanych (od Księgi Rodzaju do Malachiasza, dołączone zostały tu również apokryfy — 3 Księga Ezdrasza, 2 Księgi Machabejskie). Druga część zawierająca Nowy Testament oraz obszerny rejestr (*Rzeczy y mieysc czelnieyszych Starego y Nowego Testamentu porządne zebranie*) opatrzona została oddzielną kartą tytułową, a także osobną numeracją, mieści się ona na 143 kartach liczbowanych i siedmiu nieliczbowanych). Analizując kształt typograficzny Biblii Brzeskiej, warto zacząć od opisu układu tekstu jako mniejszej jednostki składowej, później dopiero przechodząc do deskrypcji układu strony, materiału zdobniczego i ostatecznie samej ramy wydawniczej.

Łączenie i funkcja pism w druku — za których pomocą kształtowano tekst w obrębie akapitu — zawsze miały istotny wpływ na odbiór dzieła. Nie można pominąć tego zagadnienia w przypadku Biblii Brzeskiej wyróżnianej za gładkość i jasność treści, gdyż ten charakter potwierdzała również sama strona wizualna. Biblia Brzeska została złożona jasną gotyką czcionką o zróżnicowanej wielkości — pismem mniejszym tekstowym i większym nagłówkowym⁵. Oprócz tych dwóch podstawowych stopni można wskazać

4 Grabowski T. Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce (1550–1560). Kraków, 1906.

5 Należy zauważyć, że w różnych egzemplarzach Biblii Brzeskiej występują drobne różnice w składzie niektórych kart. Zob.: Benedyktowicz W. Z dziejów Biblii Brzeskiej ... S. 85.

także dodatkowe pismo nagłówkowe i marginesowe⁶. Pod tym względem omawiana edycja nie odbiega od logiki reguł stosowanych w szesnastowiecznych drukach, gdzie marginalia, elementy ramy wydawniczej czy komentarz drukowano pismem najmniejszym, a największy stopień używano w tytułach umieszczonych zarówno w tekście, jak i żywej paginie. Dobierając rodzaj czcionek — szczególnie w XVI w. — przestrzegano zasady, według której tekst w językach narodowych składano pismami gotyckimi, postgotyckimi, a tekst w języku łacińskim antykwą lub kursywą. Również w przypadku Biblii Radziwiłłowskiej można zauważyć tę zależność. W żywej paginie na stronie recto polskie tytuły poszczególnych ksiąg zostały odbite czcionką gotycką np. «List do Efezów», z kolei na stronie verso tytuł w wersji łacińskiej wpisano majuskułą antyki, np. «AD EPHESIOS». Tytuły ksiąg w Biblii Brzeskiej zostały wydrukowane pismem największym, nagłówki nie przekraczające jednego wersu wyśrodkowano, z kolei dłuższe wyrównywano obustronnie na szerokość kolumny, przy czym pierwszy wers drukowano stopniem największym, zmniejszając go później sukcesywnie w kolejnych liniach. Pojawia się tu również skład *cul-de-lampe* — coraz krótsze wersy wyśrodkowywano tworząc kompozycję zwężającą się ku dołowi, przyjmującą kształt trapezoidalny.

Powracając do tematu ułożenia tekstu i związanego z nim układu strony należy zaznaczyć, że pełna zadrukowana strona Biblii Radziwiłłowskiej liczy 58 wierszy. Kolumna o wymiarach 330 x 160 mm, w przypadku tekstu głównego, została podzielona na dwa łamy o wymiarach 330 x 75 mm (odstęp między łamami wynosi 10 mm). W tym miejscu warto dodać, że podział na łamy jest ściśle podporządkowany funkcjonalności tekstu, i tak np. elementy ramy wydawniczej, czyli przedmowa i dedykacja, zajmują całą kolumnę, podczas gdy tekst rejestru podzielono aż na trzy łamy. Właściwa przestrzeń optyczna została zapewniona dzięki odpowiednio szerokim marginesom (wymiar: wewnętrzny: 60 mm, zewnętrzny: 47 mm, górny: 20 mm, dolny: 35 mm) oraz wcięciom akapitowym, każdy werset zaczyna się od nowej linii. Należy tutaj zwrócić uwagę również na numerację wersetów, która nie była jeszcze w tym okresie kwestią oczywistą. Biblia Brzeska zainicjowała tę praktykę na gruncie polskim, wzorując się na francuskiej Biblii Roberta Estienne'a z 1553 r. W dziele liczby porządkowe zostały umieszczone z lewej strony łamu. Potwierdzenie celowości działania twórców Biblii Radziwiłłowskiej dbających o wizualny odbiór dzieła odnaleźć można w tekście przedmowy: «K temu wszytki

6 Szczegółową tabelę pism zastosowanych w Biblii Brzeskiej i jej przedrukach przedstawił w swojej pracy Rajmund Pietkiewicz. Zob.: Pietkiewicz R. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638 ... S. 248.

księgi dla tego są wierszmi rozdzielone, aby w zagęszczonym piśmie tym, co czytać będą wzrok się nie wątpił, owszem w piśmie przestronnym, aby mógł być niejako wolniejszym, a iżby też czytelnicy czego by im była potrzeba tym łatwiej sobie znaleźć mogli»⁷. W przedmowie znajduje się również nawiązanie do decyzji podjętych w związku z rozmieszczeniem, a przede wszystkim objaśnieniem ksiąg i rozdziałów:

«A przetoż, żeby się ich chwalebnej chuci dosyć stać mogło, a iżby tym snadniej ku prawdziwemu poznaniu Bożemu przychodzili, i tym go słuszniej chwalić mogli, tedychmy im oto niejaka pomoc i drogę ukazali, aby w tym swym niedostatku niejako mogli być poratowani, i dla tegoż nad własne a jasne przełożenie samego tekstu Bibliiej, ileśmy jedno mogli pilniechmy się starali, jakoby ku prawemu wszystkim rzeczy zrozumieniu nic nie ubyło, i tak zechmy naprzód w każdych księgach kładli Argumenta, które w sobie rzecz wszystkie która się tam w nich toczy krótko zamykają, gdzie też tam ukazujemy koniec i cel, ku któremu się ony rzeczy ciągną, a także i przed każdą Kapitułą argumenta wedle wierszów, z pewną ich liczbą króciuchno zebrane, co naosobniejsze miejsca w nich ukazując»⁸.

Zgodnie z tym, o czym czytamy w *Przedmowie*, każdą z ksiąg Starego Testamentu poprzedzono wstępem o zróżnicowanej długości opatrzonym tytułem «Argument». Zawiera on podstawowe informacje dotyczące treści rozdziału, a jego zadaniem jest wprowadzenie czytelnika w tematykę poszczególnych części. *Argument* zwykle zajmuje całą szerokość kolumny (choćby niekiedy granice jego pokrywają się z granicami marginaliów), przy czym w przypadku niektórych ksiąg został on odbity pismem mniejszym charakterystycznym dla marginaliów i komentarzy (np. Księgi Mojżeszowe), w przypadku innych tym samym stopniem pisma, co tekst główny (np. Księga Sędziów). Warto wspomnieć, że pierwszy wers w każdej z wersji wyróżniono dodatkowo pismem większym nagłówkowym. Interesujący jest fakt, że argumentem nie zostały poprzedzone księgi Nowego Testamentu, a także apokryfy. Jednak i tu można znaleźć wyjątki, np. List do Hebrajczyków poprzedza krótki *Argument*. Z kolei przed apokryfami (zamiast argumentów) na szerokość stronicy większym ozdobnym pismem zostało odbite wprowadzenie pt. *Napominanie ku krześcijańskiemu Czytelnikowi*, przedrukowane z francuskiego wydania Biblii.

Podobną konsekwencję, jaką zachowano w przypadku argumentów — odbijanych pismem nagłówkowym ozdobnym w centralnej części wersu —

7 *Przedmowa*, [do:] *Biblia Święta*, Brześć, 1563, k. 4 nlb-v.

8 Tamże.

możemy zaobserwować również przy tytułach mniejszych jednostek, a mianowicie rozdziałów. Zostały one zatytułowane «Kapituła», «KApit.», bądź «KApitu.» (zawsze nagłówek znajduje się w osobnym wersie) i rozpoczynają się od krótkiego streszczenia zawartości wydrukowanego pismem najmniejszym (równemu wielkości pisma tekstu komentarza figurującego na marginesach). Tekst główny poszczególnych rozdziałów został odbity w układzie blokowym, w którym wszystkie wersy akapitu — oprócz ostatniego, często niepełnego — zostały obustronnie wyrównane do szerokości łamu.

Tekstowi głównemu towarzyszą marginalia, które w nielicznych przypadkach są tak obszerne, że otaczają wersety Pisma Świętego naruszając kolumnę. Ze względu na bogactwo komentarzy — w Biblii zawarto wyjaśnienia dotyczące zarówno tłumaczonego tekstu, jak i odniesienia do paralelnych fragmentów — dla ułatwienia pracy z tekstem zostały one odpowiednio oznaczone: «Przy tym przydatki i wykłady pokrajne, dlatego są wedle obiecadła literami naznaczone, aby się z swymi miejscami zgadzały, a dla tego zechmy je też mało wyższej nad tekstem postavili, aby się tym łatwiej wedle litery wykład mógł znaleźć»⁹. Precyzyjnie więc uwagi do tekstu oznaczono wersalikami: A, B, C, D, itd., a odniesienia symbolami: *, +, //, †, itp.

«Jeżeli traktuje się książkę jako pośrednika między autorem i czytelnikiem, to karta tytułowa stanowi niewątpliwie rodzaj pośrednika między książką a jej odbiorcą»¹⁰.

Z elementów ramy wydawniczej najwięcej uwagi do tej pory poświęcono karcie tytułowej Biblii Brzeskiej¹¹, bo chociaż rozwiązania edytorskie zastosowane w przypadku składu rejestru czy tablic zasługują na bliższe omówienie, to jednak drzeworyt zdobiący pierwszą stronę jest bez wątpienia najbardziej reprezentacyjny.

Na początku XVI w., w większości przypadków, na stronach tytułowych znajdował się tytuł odbity z klocka drzeworytowego, przy czym równie często umieszczany był na nich także kolofon. Część kart zawierała tytuł i ilustrację

⁹ Tamże.

¹⁰ Komza M. Zdobione karty tytułowe ... S. 52.

¹¹ Znane są warianty karty tytułowej Biblii Brzeskiej, wspomina o nich m.in. Estreicher, a szczegółowo opisuje Rajmund Pietkiewicz: «Występuje ona [Biblia Brzeska — KSz] w trzech wariantach: 1) w ramce tytułowej jest z lewej Adam i Ewa, z prawej *Ukrzyżowanie* (war. A), 2) w ramce tytułowej na górze jest scena z chrztu Jezusa, po lewej *Ukrzyżowanie*, a po prawej Ewa i Adam (war. B — BJ Cim. 8324), 3) tytuł może też występować bez ramki tytułowej». Zob.: Pietkiewicz R. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638 ... S. 248. Opis karty tytułowej zawarty w niniejszym artykule dotyczy drzeworytu najbardziej utrwalonego we współczesnej świadomości czytelniczej, czyli wariantu A, przedrukowanego również w serii *Biblia Slavica*.

drzeworytową lub tytuł i ozdobną ramkę z sygnetem drukarskim, bądź tytuł i herb, czy też tytuł, autora i sygnety drukarskie, istniał też wariant tytułu, autora i ozdobna ramka drzeworytowa. Dodatkowymi elementami budującymi stronę tytułową były rok wydania, informacja o miejscu druku i imieniu wydawcy¹². Wszystkie te komponenty mogły być zestawiane na różne sposoby. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na istotne zjawisko obecne w szesnastowiecznych drukach, o którym wspomina w swojej pracy doktorskiej Anna Kocot:

«Przez pewien czas działania renesansowych wydawców przepełniał *horror vacui*, widoczny w dążeniu do zapelnienia całej powierzchni strony drzeworytem (bordiurami lub ramami) oraz tekstem (rozbudowa tytułu, epigramaty, spisy zawartości dzieła). Walory typograficzne dochodziły do głosu dopiero z czasem, karty tytułowe zyskały więcej światła, zagościły też na nich dobrane ze smakiem i ozdobnie złożone czcionki. (Początkowo koncepcja ozdobnego składu, najczęściej w formie *cul-de-lampe*, przeważała nad logiką tekstu, prowadząc do wielokrotnego dzielenia wyrazów tytułu. Dopiero w późniejszym czasie zaczęto w większym stopniu brać pod uwagę treść przekazu na karcie tytułowej¹³)».

112

Na karcie tytułowej Biblii Brzeskiej mimo zastosowania formy *cul-de-lampe* oraz wykorzystania całostronicowego drzeworytu udało się uniknąć przeładowania i uzyskać efekt jasności przekazu. Tytuł i ilustracja drzeworytowa zostały połączone według jednego z klasycznych schematów budowy karty tytułowej, zgodnie z którym cały tekst został umiejscowiony w ramie drzeworytowej jednoelementowej, spośród innych typów konstrukcji strony tytułowej warto wymienić np. typograficzną, którą odnaleźć można między innymi w Biblii Wujka.

W Biblii brzeskiej tytuł: *Bİblia ſwięta | Tho jeſt | Kſięgi Stárego y | Nowego Zakonu / właſnie z | Żydowskiego / Greckiego / y | Łacińskiego / nowo ná | Polski ięzyk z pil=| noſcią y wiernie | wyłożone* został umieszczony w centrum karty, zgodnie z renesansowym kanonem estetycznym, w którym symetria oznaczała piękno. Tekst, tak jak w większości druków szesnastowiecznych, ułożono wzdłuż osi pionowej: «komponowano zatem tekst niezmiennie wzdłuż osi pionowej w ścisłych granicach geometrycznej figury smukłego prostokąta lub trójkąta»¹⁴. Umieszczenie tytułu miało istotne znaczenie,

12 Tamże. S. 69.

13 Kocot A. Kształt typograficzny druków krakowskich — oficyny Floriana Unglera i Macieja Wirzbięty. Uniwersytet Jagielloński, 2011.

14 Juda M. Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 2002. XLVI. S. 71.

gdyż dokładnie środek strony uważano za obszar nie tylko najbardziej wyróżniony, ale też najmocniej nacechowany semantycznie.

Pierwszy i trzeci wers tytułu zostały wydrukowane dużym pismem nagłówkowym, pozostałe mniejszym tekstowym. W brzeskim wydaniu Biblii użyto pisma gotyckiego, przy czym pismo tytułu nie odbiega kształtem od pisma tekstu głównego, za wyjątkiem wspomnianej różnicy w wielkości stopnia¹⁵. Z szerokiego wachlarza zdobień, jakimi dysponował edytor, na karcie tytułowej możemy odnaleźć tekst tytułu w ozdobnym układzie *cul-de-lampe* oraz wielobarwny druk. Początkowe wersy wyróżniono więc nie tylko poprzez duże pismo nagłówkowe, ale także poprzez odbicie ich na czerwono. Najbardziej dominującym elementem zdobniczym jest wspomniany już drzeworyt. W dawnej praktyce drukarskiej bardzo często wykorzystywano te same drzeworyty w różnego rodzaju dziełach. Jeśli przedstawiały motywy abstrakcyjne, nie nawiązujące do tematu konkretnego utworu, nie było przeszkód, żeby zdobiły kilka tytułów. Większy problem stanowiły ilustracje zawierające motywy figuralne, jednak i wtedy wielokrotnie doszukiwano się pierwiastków wspólnych w pozornie oderwanych od siebie pod względem treściowym tekstach. W przypadku kompozycji karty tytułowej Biblii Brzeskiej możemy wskazać edycję, która posłużyła za wzór — drzeworyt wykonany przez Erharda Altdorfera przedrukowano z Biblii Lutra (Lubeka 1533–1534)¹⁶.

Kompozycja tytułowego drzeworytu¹⁷ nawiązuje do sceny średniowiecznych misterii. Poszczególne obrazy zostały rozmieszczone pod dekoracyjnym łukiem, zdobionym motywami florystycznymi oraz głowami lwów, który podpira kilkanaście kolumn. Stanowią one rodzaj kotary oddzielającej od siebie odrębne przedstawienia. Motyw dzielenia przestrzeni na strefy za pomocą łuków triumfalnych i kolumn był charakterystyczny dla druków szesnastowiecznych, w Biblii Radziwiłłowskiej płaszczyzna została rozdzielona zarówno w poziomie, jak i pionie, przy czym należy zauważyć, że zgodnie z tradycją część najwyższą powiązano z tym, co boskie — odnajdziemy tu symbol Boga i np. alegorię sprawiedliwości. Tymczasem pio-

15 Do interesujących należy fakt, że to właśnie na karcie tytułowej najwcześniej zostało wprowadzone — do druku polskojęzycznego — pismo renesansowe, gdyż to miejsce uznano za najodpowiedniejsze do zaprezentowania innowacyjnych rozwiązań. Zob.: Juda M. Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej. S. 74.

16 Kwilecka I. Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung. Księgi Nowego Testamentu. Kommentare // Biblia Slavica. Ser. 2, Polnische Bibeln: Bd., Teil 1. Stary Zakon ; Teil 2. Paderborn, 2001. S. 1502.

17 Ten sam drzeworyt zdobi również drugą część Biblii Brzeskiej — Nowy Testament.

nową oś drzeworytu stanowi drzewo, którego jedna strona jest obumarła i wyobraża śmierć, druga stanowi jej przeciwieństwo, prezentując bujnie rozwinięte liście — oznakę życia. Lewa część drzeworytu oddzielona od prawej pniem drzewa i tablicą tytułową ukazuje sceny zaczerpnięte ze Starego Testamentu, gdyż zwykle «pewnym nawiązaniem, często jakąś aluzją do treści były sylwetki postaci flankujących tytuł (...) w Biblii postaci Starego i Nowego Testamentu»¹⁸. Po lewej stronie tablicy tytułowej widać kuszenie Ewy, po prawej scenę ukrzyżowania. Znaczenie tych przedstawień zostało wzmocnione poprzez umieszczenie symboli śmierci i zmartwychwstania. Poniżej Adama i Ewy przechodzących pod drzewem poznania dobra i zła znajduje się sarkofag z widocznym szkieletem ludzkim przywołujący historię skażenia ludzkości grzechem pierworodnym i jego konsekwencjami, z kolei pod krzyżem stoi Baranek z chorągiewką przypominający o zwycięstwie Boga nad śmiercią. Również przestrzeń nad tablicą tytułową dzieli się na dwie części, po prawej stronie znajduje się postać Mojżesza trzymającego tablice zawierające dziesięć przykazań, po lewej postać świętej Dziewicy zastygłej w scenie zwiastowania. W jej stronę leci Duch Święty wyobrażony pod postacią gołębiczy, symbolizujący dziecko z krzyżem na ramionach znajdujące się za nim. Równie mocno semantycznie nacechowane są przedstawienia umieszczone w dolnej części drzeworytu. Najbardziej interesująca jest postać Adama siedzącego u stóp drzewa, którego otaczają trzy postaci ze Starego Testamentu, wśród nich znajduje się Mojżesz (i najprawdopodobniej Izajasz i Eliasz) oraz jedna postać z Nowego Testamentu — apostoł (być może Paweł). Naga postać Adama porównywana jest do Herkulesa na rozstajach, motywem przewodnim tego fragmentu jest walka dobra ze złem. Człowiek może podążać dwoma alternatywnymi drogami: albo poprzez adorację starotestamentowego miedzianego węża, który niesie uzdrowienie, albo pokładając wiarę w narodziny Chrystusa, który, gdy zawiśnie na krzyżu, wskrzesi nadzieję życia wiecznego. Również ta scena wzmocniona jest poprzez dodatkowe przedstawienia. Z lewej strony, która konsekwentnie obrazuje śmierć, diabeł pędzi przed sobą grzesznika do piekła, z prawej widoczny jest Chrystus Zmartwychwstały niszczący bramy śmierci. Cały drzeworyt jest alegorią grzechu pierworodnego i zbawienia ludzkości dzięki ofierze Chrystusa. Na zakończenie warto wspomnieć, że tak symetrycznie rozłożone sceny ze Starego i Nowego Testamentu były charakterystyczne dla różnowierczych wydań Biblii i stały się ważną inspiracją dla ilustracji, kładąc nacisk na ścisłą zależność między treścią książki, a materiałem graficznym.

18 Komza M. Zdobione karty tytułowe ... S. 52.

Biblia Brzeska wyróżnia się na tle innych druków protestanckich również ze względu na swoją nietypową dla tego rodzaju edycji dekoracyjność. Na uwagę zasługują inicjały zdobione motywami roślinnymi oraz liczne ozdobiaki podkreślające wewnętrzny podział druku, występujące też jako elementy wakatowe. Inicjały znajdujące się na początku każdego rozdziału zwykle zajmują powierzchnię wysokości 6-7 linijek tekstów. Francuska Biblia Roberta Estienne'a (wraz z jej łacińską wersją Biblią Roberta Stephanusa), pomocna przy dokonywaniu przekładów, inspirująca okazała się również, gdy weźmie się pod uwagę typograficzne składniki wykorzystane później w Biblii Brzeskiej, w tym materiał ilustracyjny. W Pięcioksięgu umieszczono dwanaście ilustracji, mających ściśle dydaktyczny charakter, wraz z obszernym ich opisem. Przedstawiają one między innymi arkę Noego, arkę przymierza, strój arcykapłana: *Arka Noego* (k. 4), *Skrzynia świadectwa* (k. 44v), *Stół chlebowy pokładnych* (k. 45), *Lichtarz złoty przybytku Pańskiego* (k. 45v), *Kortyny Cherubiny haftowane* (k. 46), *Nakrycie z kortyn* (k. 46), *Przybytek Pański — Pułnocna strona* (k. 47), *Ołtarz dla palonych ofiar* (k. 47v), *Sieni Przybytku zgromadzenia opisanie* (k. 75), *Ubior najwyższego kapłana* (k. 48), *Ołtarz kadzenia* (k. 50), *Wanna miedziana* (k. 50)¹⁹. Ryciny te mają charakter przede wszystkim naukowy, co odróżnia je od przedstawień obrazujących historię z Pisma Świętego kładącego nacisk na odzwierciedlenie starotestamentowych realiów.

Dla uzupełnienia typograficznego obrazu Biblii Brzeskiej należy zwrócić uwagę na ramę wydawniczą tej edycji. Rama utworu, czyli sygnał początku i końca tekstu, a także wyznacznik jego spójności, pełniący funkcję delimitacyjną, odgradzającą tekst od tego, co tekstem nie jest, w literaturze staropolskiej obejmowała również «wszelkie drobne formy piśmiennictwa, które pojawiały się na początku lub na końcu większych utworów jako samodzielne elementy okalające je (wstępy, dedykacje, motta, zamknięcia itp.)»²⁰. W przypadku Biblii Radziwiłłowskiej obejmuje ona panegiryczny wiersz, dedykację, przedmowę, summe, porządek ksiąg i tablicę — elementy te znajdują się przed tekstem głównym. Na końcu Biblii umieszczono rejestr obejmujący ponad 1400 haseł.

Panegiryczny wiersz wydrukowany został na odwrocie karty tytułowej wraz z herbem Radziwiłłów (Trąby). 24 wersowy utwór nawiązuje do widniejącego nad nim znaku herbowego. Jak opisuje Maria Juda «innym elemen-

19 W przywoływanej już pracy Rajmund Pietkiewicz umieścił tabelę zawierającą spis ilustracji z uwzględnieniem ich wymiarów. Zob.: Pietkiewicz R. *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638* ... S. 248.

20 Ocieczek R. *Studia o dawnej książce*. Katowice, 2002. S. 7.

tem wypełniającym odwrotną stronę karty tytułowej są stemmata — wiersze heraldyczne uzupełnione graficznym, odbitym z klocka drzeworytowego wyobrażeniem herbu. Wykazują one duże podobieństwo z emblematami i książką emblematyczną łączącą w sobie słowo pisane i obraz»²¹. Wielkość rodu Radziwiłłów połączona z pochwałą protektora całej edycji Mikołaja Radziwiłła zw. Czarnym zawarta została w utworze, którego autorstwo przypisywane zostało Cyprianowi Bazylikowi²². Przede wszystkim jego twórca położył nacisk na rozwinięcie motywu trąb, gdyż, jak wiadomo, w 1413 r. przodek Radziwiłłów został przyjęty do herbu przez biskupa Mikołaja Trąbę, którego imię stało się nazwiskiem rodowym. «Wiersz nawiązuje do znaku herbowego; autor powiada, że jak w czasach starego zakonu kapłani izraelscy zwoływali głosem trąb lud do <<Zboru świętego>>, tak obecnie trzy trąby Radziwiłłowskie <<trąbią na wszyscy ludzi języka Słowieńskiego, Aby się chutniej śpieszyli do Słowa Bożego>>»²³. Rozliczne tytuły nadane Radziwiłłom zostały potwierdzone przez króla Zygmunta Augusta 25 stycznia 1549 r., a rodzina Radziwiłłów była jedyną, która w państwie Jagiellonów mogła używać tytułu książęcego bez pochodzenia dynastycznego. Drzeworyt herbowy przedstawia czarnego orła z rozpostartymi skrzydłami, otwartym dziobem i z wysuniętym językiem z czwórdzielną tarczą sercową, na której w pierwszym polu widać właśnie trzy trąby złączone ustnikami (herb Trąby). W kolejnych polach znajdują się: krzyż, na ocelach podkowy z zaćwieczonymi krzyżami (herb Dąbrowy), dwie ryby umieszczone łbami ku górze (herb Wadwicz) oraz półksiężyc, nad którym wisi gwiazda sześciopromienna (Herb Leliwa). Nad tarczą znajdują się trzy hełmy prętowe z klejnotami w koronach, nad nimi góruje orzeł w koronie z rozpostartymi skrzydłami wraz z lwem i gryfem²⁴. Pod wierszem odbito dodatkowo drzeworytowy ozdobnik.

Na ramę wydawniczą Biblii Brzeskiej składa się również dedykacja Mikołaja Radziwiłła skierowana do króla Zygmunta Augusta z datą 19 września 1563 r. Jak słusznie zauważył Witold Benedyktowicz, jest to data o kilkanaście dni późniejsza od daty podanej na karcie końcowej dzieła, prawdopodobne jest więc, że skład Biblii gotowy był już początkiem września. Bardzo często w XVI w. tekst dedykacji pisano i drukowano z pewnym opóźnieniem w stosunku do całości, w związku z tym takie działanie nie odbiegałoby od praktyki edytorskiej tego okresu. Dedykacja zatytułowana *Najjaśniejszemu*

21 Juda M. Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej. S. 70.

22 Irena Kwilecka wskazuje, że autorem mógł być również Andrzej Trzecieski.

23 Benedyktowicz W. Z dziejów Biblii Brzeskiej ... S. 85.

24 Górzyński S., Grala J., Piwkowski W. Radziwiłłowie herbu Trąby. Warszawa, 1996. S. 46–48.

Panu/ Panu Zygmuntowi Augustowi/ z Bożej łaski Królowi Polskiemu, Wielkiemu Książęciu Litewskiemu/ Ruskiemu/ Pruskiemu/ Zmoydzkiemu/ Mazowieckiemu/ Inflanckiemu/ et. Panu a Dziedzicowi etc. Panu a Panu/ Panu memu miłościwemu etc. mieści się na trzech stronach i wskazuje na Radziwiłła jako pomysłodawcę przedsięwzięcia oraz jego wydawcę, a równocześnie zwraca uwagę na kwestię wiary. Odwołanie się do mecenatu króla stanowiło ochronę przed ewentualnymi wrogimi atakami. Dedykację wzbogacono ozdobnymi literami SA, czyli inicjałami imion króla z nawiązaniem do dawnego herbu Polski.

Po dedykacji umieszczona została przedmowa pt. *O pożytku Pisma Świętego, i o wszystkiej sprawie przekładania tych ksiąg, ku Krześciańskiemu Czytelnikowi Przedmowa*, napisana najprawdopodobniej przez tłumaczy i redaktora. Irena Kwilecka wykazała, że jest ona wolnym tłumaczeniem przedmowy Kalwina z trzeciej edycji francuskiej Biblii Roberta Olivétana (Genewa 1546 r.)²⁵. Rama wydawnicza obejmuje również *Summę abo krotkie opisanie wszystkiego Pisma Świętego, to jest, Ksiąg Starego i Nowego Testamentu*. W związłym tekście drukowanym najpierw w łacińskiej Biblii Roberta Estienne'a, a później przedrukowanym w Biblii francuskiej zawarte zostało podsumowanie doktryn wykładanych w Piśmie Świętym. Z kolei dla dalszego ułatwienia czytelnikowi pracy z tekstem w *Tablicy ku przeczytaniu Biblij przez cały rok, na Polski język przełożonej* zostały zestawione księgi Pisma Świętego wraz z kalendarzem. Wydrukowanie tabeli było dodatkowym utrudnieniem dla typografa, pojawia się tu ramka liniowa, składana najprawdopodobniej z pojedynczych metalowych linii, którymi otaczano skład poszczególnych łamów. Konsekwencja, uporządkowanie poszczególnych zagadnień i wyznaczenie im konkretnych miejsc wpłynęło na jasność przekazu i sposób odbioru dzieła. Na zakończenie należy wspomnieć o rejestrze umieszczonym na ostatnich ośmiu kartach a zatytułowanym *Rzeczy y mieysc czelnieyszych Starego y nowego Testamentu porządne zebranie*, który stanowi rodzaj małego biblijnego słownika, alfabetycznie ułożonego i drukowanego w trzech kolumnach.

Analiza organizacji przestrzeni typograficznej Biblii Brzeskiej odkrywa złożoność konstrukcji tego przekładu, gdyż model typograficzny omawianego wydania Pisma Świętego powiela elementarne założenia, co do jego funkcjonalności, ale już na nowych płaszczyznach. Przekład został przystosowany do codziennego użytku, opisane liczne dodatkowe elementy, którymi została wzbogacona Biblia Brzeska, uczyniły przekaz jak najbardziej czytelnym i jasnym. Wydanie zostało opatrzone komentarzami, zawiera wprowa-

25 Kwilecka I. Die Brester Bibel ... S. 1507.

dzenie do czytania Pisma Świętego, a także wprowadzenie do kolejnych ksiąg i części Biblii oraz kalendarz do czytań biblijnych na poszczególne dni całego roku, a także, co wydaje się niezmiernie interesujące, rejestr ważniejszych pojęć i wyrażeń oraz zwrotów biblijnych. Ponadto w Biblii Brzeskiej zdecydowano się na podział rozdziałów na wersety i ich numerację. Odpowiednie umieszczenie tych uzupełniających opracowanie komponentów było dla pracowników drukarni radziwiłłowskiej dużym wyzwaniem, jednak sprostanie tej próbie uczyniło tę edycję nie tylko polecaną publiczności jako pierwszy kompletny narodowy przekład Pisma Świętego z oryginału, ale również jako dzieło edytorsko wybitne i typograficznie inspirujące dla innych edycji tego okresu.

Bibliografia

1. *Benedyktowicz W.* Z dziejów Biblii Brzeskiej. W 400 rocznicę jej wydania // *Pielgrzym Polski*. Warszawa, 1963. Nr 6.
2. *Betterówna A.* Polskie ilustracje książkowe XV i XVI wieku (1490–1525). — Lwów, 1929.
3. *Górzyński S.* Radziwiłłowie herbu Trąby / J. Grala, W. Piwkowski. — Warszawa, 1996.
4. *Grabowski T.* Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce (1550–1560). — Kraków, 1906.
5. *Juda M.* Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2002. XLVI.
6. *Kocot A.* Kształt typograficzny druków krakowskich — oficyny Floriana Unglera i Macieja Wirzbięty. — Uniwersytet Jagielloński, 2011.
7. *Komza M.* Zdobione karty tytułowe. Wprowadzenie do typologii na przykładzie siedemnastowiecznej książki gdańskiej // *Studia o książce*. Wrocław 1978. T. 8.
8. *Kwilecka I.* «Biblia brzeska» jej dzieje i znaczenie // *Nauka*. 2006. Nr.3.
9. *Kwilecka I.* Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung. Księgi Nowego Testamentu. Kommentare // *Biblia Slavica*. Ser. 2, Polnische Bibeln: Bd., Teil 1. Stary Zakon ; Teil 2. Paderborn, 2001. S. 1502.
10. *Kwilecka I.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. — Poznań, 2003.
11. *Łuczak A.* «Biblia brzeska» w świetle najnowszych badań // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. Warszawa, 2004. T. 39.
12. *Ocieczek R.* O staropolskich tekstach dedykacyjnych : uwagi wstępne. — Katowice, 2006.
13. *Ocieczek R.* Studia o dawnej książce. — Katowice, 2002.
14. *Piekarski K.* Książka w Polsce XV i XVI wieku. — Kraków, 1931.
15. *Pietkiewicz R.* Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego. — Wrocław, 2003.
16. *Szelińska W.* Krakowscy typographi i bibliopole pierwszej połowy XVI w. wobec książki różnowierczej // *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. Seria A. 1968. Z. 12
17. *Trzynadlowski J.* Edytorstwo. Tekst, język, opracowanie. — Warszawa, 1976.

Тыпаграфічная форма Брэсцкай Бібліі на фоне друкарскай прадукцыі XVI-га стагоддзя

120

Дасягненні тыпаграфічнага мастацтва XVI ст. сталі на доўгі час прычынай натхнення пакаленняў друкароў: узровень тэхнічнай і мастацкай дасканаласці друкаваных у гэты перыяд твораў быў настолькі высокі, што прызнаны за ўзор гармоніі і прыгажосці. Асаблівую ролю ў развіцці «чорнага мастацтва» займае Брэсцкая Біблія. Значэнне гэтага выдання — не толькі ў арыгінальнасці, якая паходзіць ад наватарскай перакладчыцкай методыкі, асучасніванні біблійнай мовы і апірышчы на новыя версіі тэксту, але таксама ў рэпрэзентатыўнасці эстэтычнай структуры. Выдавецкія рашэнні, якія зроблены ў брэсцкай друкарні і ўвасоблены на старонках Радзівілаўскай Бібліі, паказваюць выключнасць і адметнасць гэтага выдання ў кантэксце рэнесанснага мастацтва кнігі.

За складаннем Брэсцкай Бібліі наглядаў, найбольш верагодна, Кіпрыян Базылік, пад апекай якога не толькі з'явілася шмат вартасных публікацый, але які таксама быў знакамітым перакладчыкам.

Друкаванне Брэсцкай Бібліі звязана з этапам узмацняючагася выдаўніча-друкарскага руху, які пачаўся ў сярэдзіне XVI ст. і перадаў усім быў адказам на штораз грамчэй гучаўшыя лозунгі рэфармацыі. Цэнтрам кальвінскіх варштатаў стаў апекаваны Радзівілам Брэст Літоўскі. Тут тлумачылі тэксты, складалі і друкавалі царкоўныя песні і катэхізісы. Звычайна тыраж не перавышаў 500 экзэмпляраў, толькі школьныя падручнікі і папулярныя кніжкі выдавалі лічбай да 1000

штук. Верагодна, тыраж Брэсцкай Бібліі не адышоў ад традыцыйнай колькасці экзэмпляраў іншых выданняў гэтага перыяду і складаў каля 300.

Радзівілаўская Біблія стала найбольш рэпрэзентатыўным прадуктам брэсцкай друкарні. Наватарскі спосаб тлумачэння, як і тыпаграфічны ўзровень гэтага выдання сталі прычынай як яе папулярнасці ў той перыяд, так і зацікаўленасці сучасных даследчыкаў, напрыклад, Тадэвуша Грабавецкага: «цудоўнае тыпаграфічнае ўвасабленне было хвалай брэсцкіх варштатаў кракавяніна Ваяводкі». Візуальны аспект быў адным з важнейшых элементаў, які паставіў Брэсцкую Біблію сярод твораў вельмі каштоўных, які праз гэта хацелася мець у хатніх бібліятэках.

Брэсцкая Біблія была выдадзена ў фармаце фоліо (у аркуш) і складаецца з дзвюх частак. Стары Запавет налічвае 13 нумараваных аркушаў (у тым ліку прысвячэнне, прадмову, спіс, табліцы) і 579 нумараваных старонак. Другая частка, якая ўключае Новы Запавет і вялікі рээстр (Рэчы і галоўныя месцы Старога і Новага Запаветаў у парадку сабраных) атрымала асобны тытульны аркуш, а таксама асобную нумарацыю; размяшчаецца яна на 143 нумараваных і 7 нумараваных аркушах. Аналізуючы тыпаграфічны від Брэсцкай Бібліі, варта пачаць ад укладу тэксту як найменшай састаўной адзінкі, пазней перайсці да дэскрыпцыі ўкладу старонкі, матэрыялу аздобы і, нарэшце, агульнай канцэпцыі.

Злучэнне і функцыянаванне шрыфтаў пры друку — з дапамогай якіх фарміравалі тэкст у аб'ёме абзаца — заўсёды мелі важны ўплыў на запатрабаванне твора. Гэтага пытання нельга абмінуць у выпадку з Брэсцкай Бібліяй, якую адрознівалі за гладкасць і яснасць зместу, калі гэту асаблівасць пацвярджаў таксама візуальны бок. Брэсцкая Біблія была набрана выразным гатычным шрыфтам рознай велічыні — меншым тэкставым і большым загаловачным (трэба заўважыць, што ў розных экзэмплярах Бібліі Брэсцкай маюцца дробныя адрозненні ў складзе некаторых старонак). Апрача двух галоўных памераў, можна назваць таксама дадатковыя шрыфты для заглаўкаў і друкавання на палях. З гэтага боку наша выданне не адыходзіць ад логікі правілаў, што прымяняліся ў друках XVI ст., дзе маргіналіі альбо каментарый друкавалі найменшым шрыфтам, а найбольшы памер ужывалі як у тытулах, размешчаных у тэксце, так і ў калантытулах. Тыпографы ў XVI ст., падбіраючы від шрыфта, трымаліся прынцыпу, што тэксты на народных мовах трэба набіраць гатычным шрыфтам, а тэкст на латыні — антыквай альбо

курсівам. Тое ж у выпадку Радзівілаўскай Бібліі. У калантытуле на баку recto (вонкавы бок аркуша) тытулы біблейскіх кніг на польскай мове набраны гатычным шрыфтам, напрыклад «List do Efezów», тым часам на адвароце аркуша — бок verso — тытул у лацінскай версіі надрукаваны маюскулам антыквы, пр. «AD EPHESIOS». Тытулы кніг Брэсцкай Бібліі былі надрукаваны шрыфтамі найбольшага памеру; загалоўкі, якія не перавышаюць аднаго слупка, выраўнены па цэнтры; даўжэйшыя выраўнены з абодвух бакоў па шырыні слупка, прычым першы радок друкаваны найбольшым кеглем, пазней змяншаючы яго ў наступных лініях (радках). Тут таксама з'яўляецца *cul-de-lampe* — выраўненыя па цэнтры штораз карацейшыя радкі, што ўтвараюць трапецыядальную кампазіцыю, якая змяншаецца да нізу.

Вяртаючыся да размяшчэння тэксту і звязанай з ім кампановкі старонкі, трэба зазначыць, што поўная задрукаваная старонка Радзівілаўскай Бібліі налічвае 58 радкоў. Паласа памерам 330 x 75 мм. у выпадку асноўнага тэксту падзяляецца на два слупкі памерам 330 x 75 мм. (водступ паміж слупкамі складае 10 мм.). Падзел на слупкі падпарадкаваны функцыянальнасці тэксту, напрыклад, прадмова і прысвячэнне, займаюць цэлую паласу, у той час калі тэкст рэестру падзелены ажно на тры слупкі. Аптычна прастора запоўнена дзякуючы адпаведна шырокім палям (памеры: унутранае: 60 мм, наружнае: 47 мм, верхняе: 20 мм, ніжняе: 35 мм), а таксама ўстаўкам абзацаў, кожны радок пачынаецца з новай лініі. Тут трэба звярнуць увагу на нумарацыю радкоў, якая ў гэты перыяд яшчэ не была пытаннем выдавочным і абавязковым. Брэсцкая Біблія ініцыявала гэту практыку, беручы за ўзор французскую Біблію 1553 г. Роберта Эцьена. У ёй парадкавыя лічбы былі змешчаны з левага боку слупка. Пацвярджэнне мэтанакіраванай дзейнасці творцаў Радзівілаўскай Бібліі, якія дбалі аб візуальным успрыняцці кнігі, можна знайсці ў тэксце прадмовы.

У *Прадмове* чытаем, што кожная з кніг Старога Запавету пачынаецца ўступам рознай велічыні, які мае тытул «Argument». Ён змяшчае інфармацыю, датычную зместу раздзела, а яго задача — увесці чытача ў тэматыку асобных частак. *Argument* звычайна займае ўсю шырыню паласы (хаця часам яго граніцы заходзяць на граніцы маргіналіяў), прычым у некаторых кнігах ён надрукаваны меншым шрыфтам, характэрным для маргіналіяў і каментарыяў, у іншых выпадках такімі ж па велічыні шрыфтамі, як і галоўны тэкст. Варта прыпомніць, што першы радок у кожнай з версій дадаткова вылучаны вялікім загалоўным шрыфтам. Цікавы і той факт, што *Argument* не пачынае кнігі Новага

Запавету, а таксама апокрыфы. Аднак і тут можна знайсці выключэнні, напрыклад, Ліст да Габрэяў пачынаецца з кароткага *Аргументу*. З рэшты перад апокрыфамі (замест аргументаў) на шырыню старонкі большым аздобным шрыфтам былі надрукаваны ўводзіны, названыя *Напамінанне да чытача хрысціяніна*, перадрукаваныя з французскага выдання Бібліі.

Падобную паслядоўнасць, якую захавалі ў выпадку аргументаў — набраных аздобным загаловачным шрыфтам у цэнтральнай частцы слупка — можна заўважыць таксама пры тытулах меншых адзінак, а менавіта раздзелаў. Яны названы «Kapituła», «KApit.», альбо «KAritu.» (заглавак заўсёды складае асобны радок) і пачынаюцца з кароткага зместу надрукаванага найменшым шрыфтам (роўным велічыні шрыфта французскага каментарыя на палях). Галоўны тэкст раздзелаў надрукаваны ў выглядзе блоку, у якім усе радкі абзаца — апрача апошняга, часта няпоўнага — былі з абодвух бакоў выраўнены па шырыні поля.

Галоўны тэкст суправаджаюць маргіналіі, якія ў некаторых выпадках такія вялікія, што абкружаюць радкі Святога Пісання, парушаючы слупок. Гледзячы на багацце каментарыяў — у Бібліі змешчаны тлумачэнні, датычныя як самога тэксту, так і адсылкі да паралельных месцаў — для аблягчэння працы з тэкстам яны былі адпаведна пазначаны. Увагі да тэксту пазначаны версалікамі: A, B, C, D, і гэт.дал., а спасылкі сімваламі: *, +, //, †, і да т.п.

«Калі трактаваць кнігу як пасрэдніка паміж аўтарам і чытачом, то тытульны аркуш з'яўляецца несумненна відам пасрэдніка паміж кнігай і яе спажывцом».

З усіх элементаў аздобы найбольш увагі да гэтай пары прысвечана тытульнаму аркушу Брэсцкай Бібліі. Вядома пра варыянты тытульнага аркуша, пра якія ўспамінае між іншым Эстрайхер, а дэталёва апісвае Раймунд Петкевіч: «Прадстаўлена яна [Брэсцкая Біблія — К.ІІІ.] у трох варыянтах: 1) у тытульнай рамцы злева Адам і Ева, зправа — Укрыжаванне (вар.А), 2) у тытульнай рамцы на версе сцэна з хрышчэння Іісуса, злева Укрыжаванне, а зправа Ева і Адам (вар. В — ВІ Сім. 8324), 3) тытул таксама можа быць без тытульнай рамкі». Апісанне тытульнага аркуша ў нашым артыкуле датычыць дрэварыту, найбольш замацаванаму ў сучаснай свядомасці чытачоў, альбо варыянту А, перадрукаванаму таксама ў серыі *Biblia Slavica*; бо хаця выдавецкія рашэнні, прымененыя ў выпадку складання рэестру ці табліц, заслугоўваюць бліжэйшага разгляду, аднак дрэварыт, які аздабляе першую старонку, без сумнення найбольш рэпрэзентацыйны.

На пачатку XVI ст., у большасці выпадкаў, на тытульных аркушах кніг знаходзіўся тытул (назва), адціснуты з драўлянай формы, прычым аднолькава часта на іх змяшчаўся таксама калафон. У некаторых выпадках гэта была назва і дрэварытная ілюстрацыя, альбо тытул і аздобная гравіраваная рамка з друкарскім сігнетам, альбо тытул і герб, альбо тытул, імя аўтара і друкарскі сігнет, існаваў таксама варыянт тытул-аўтар-аздобная гравіраваная рамка. Дадатковымі элементамі будовы тытульнай старонкі былі год выдання, інфармацыя пра месца друку і імя выдаўцы. Усе гэтыя кампаненты маглі быць састаўлены ў розныя спосабы.

На тытульным аркушы Брэсцкай Бібліі, акрамя прымянення формы *cul-de-lampe* і выкарыстання дрэварыту на ўсю старонку, удалося пазбегнуць перагрузкі і дамагчыся эфекту яснасці перадачы. Тытул і гравіраваная ілюстрацыя былі злучаныя паводле адной з класічных схем пабудовы тытульнай старонкі, згодна з якой увесь тэкст быў змешчаны ў аднаэлементнай графічнай рамцы, з іншых тыпаў канструкцыі тытула варта адзначыць, напрыклад, тыпаграфічную, якую можна знайсці між іншым у Бібліі Вуйка. У Брэсцкай Бібліі тытул быў змешчаны ў сярэдзіне старонкі, згодна з рэнэсансавым эстэтычным канонам, у якім сіметрыя азначае прыгажосць.

Аналіз арганізацыі тыпаграфічнай прасторы Брэсцкай Бібліі адкрывае яе як выдатны выдавецкі і друкарскі ўзор для іншых выданняў гэтага перыяду.

«Nazacniejsza Piesń Salomonowa», czyli «Pieśń nad Pieśniami» w przekładzie Biblii Brzeskiej

Historia egzegezy *Pieśni nad Pieśniami* (hebr. «מִירִישָׁה רִישָׁה», gr. «ᾠδὴ αἰσμάτων», łac. «Canticum Canticorum») sugeruje niezliczone możliwości interpretacji tego biblijnego poematu. Już sam tytuł, wyjaśniany w *Biblii Brzeskiej* jako «pieśń nad wszystki pieśni» oraz «pieśń, która jest nad ine pieśni Salomonowe»¹, wskazuje na pewną wyjątkowość. W tym miejscu można mnożyć pytania: skąd śmiała erotyka oraz zachwyt nad pięknem kobiecego ciała w sakralnym skądinąd tekście²? Dlaczego — wedle mniemania większości egzegetów — nie pojawia się w niej postać Jahwe³, a jedynie dwoje

- 1 Cytowania Biblii Brzeskiej podaję za starodrukiem z 1563 roku dostępnym w Bibliotece Kórnickiej PANu; wariant A druku (sygn. Cim. F. 4057. Mf4067. S. 1186 ; Estr. XIII, 16). W dalszej części pracy fragmenty biblijne pochodzą — o ile nie zaznaczono inaczej — właśnie z tej edycji.
- 2 Warto nadmienić, że Teodor z Mopsuestii, wykluczający Pieśń nad Pieśniami z kanonu biblijnego jako pieśń świecką, spotkał się z potępieniem V Soboru Powszechnego w Konstantynopolu (553). Por.: «W zbiorze hebrajskich ksiąg judaizmu Pieśń nad Pieśniami zajmuje miejsce wśród tzw. Pism (k'tûbîm), pomiędzy Księgą Rut i Księgą Koheleta. Ściśle mówiąc, historia tego zbioru, zarówno w judaizmie, jak i w chrześcijaństwie, nie notuje poważniejszych sprzeciwów co do jej kanoniczności» (*Potocki S. Pieśń nad Pieśniami // Wstęp do Starego Testamentu / red. L. Stachowiak. Poznań, 1990. S. 464*).
- 3 Opinia ta, która długo utrzymywała się w egzegezie *Pieśni nad Pieśniami*, została obalona przez współczesnych badaczy zagadnienia; imię Boga (Jahwe) pojawia się w *Pieśni nad Pieśniami* raz, w PnP 8, 7; Biblia Brzeska tłumaczy ten werset następująco: «zapalenie jej jako węgle ogniste» [PnP 8, 6]. Por.: *Ravasi G. Pieśń nad pieśniami / tłum. K. Stopa. Kraków, 2005. S. 129*.

poszukujących siebie nawzajem kochanków? Tak oto specyfikę owej zagadkowej Księgi biblijnej wielokrotnie starano się opisać przy pomocy metafory «klucza» oraz «sekretnego zamka»⁴, przedzierając się przez jej meandry z nadzieją, że skoro stanowi «pieśń najdoskonalszą», to jednocześnie zamyka w sobie całą biblijną historię zbawienia. Dlatego też omawianie jej w kontekście *Biblii Brzeskiej* warto rozpocząć od następujących słów Orygenes:

Całe natchnione pismo jest jak dom, w którym znajduje się wiele zamkniętych na klucz pokoi; przed każdym z nich leży klucz do innego pokoju. Tak zaś rozrzucono klucze po całym domu, że żaden z nich nie pasuje do tych pokoi, które dadzą się nimi otworzyć. Pomyślmy zatem: skoro i Pismo zawiera niejasności, należy szukać sposobów rozumienia nie gdzie indziej jak w innych jego częściach, ponieważ we wszystkim rozsiane są zasady interpretacyjne⁵.

Przytoczona refleksja aleksandryjskiego egzegety doskonale ilustruje metodę, z jaką w ciągu wieków pochylano się nad *Pieśnią*: pieczołowite szukanie analogii na zasadzie typicznej, tropologicznej i anagogenicznej. Tłumaczy to również, dlaczego tekst tej Księgi obudowywano zwykle obszernymi komentarzami odwołującymi do poszczególnych miejsc Nowego Testamentu, do pism prorockich (pomimo iż sama należy do zbioru «Ketubim», czyli dzieł o charakterze dydaktycznym⁶), a także do aktualnej praktyki kościelnej.

W niniejszym szkicu przyjrzę się interpretacjom wybranych części *Pieśni nad Pieśniami*, które wyłaniają się z tekstu argumentów oraz marginaliów *Biblii Brzeskiej*.

Hebrajskie wyrażenie «מִירִישָׁה רִישׁ» — oznaczające «pieśń nad wszystkie pieśni», «pieśń najdoskonalszą» — stanowi formę superlatywną na oznaczenie przedmiotu szczególnie ważnego, odznaczającego się wyjątkową mądrością i pięknem⁷. *Biblia Brzeska* przekłada to jako *Nazacniejszą Pieśń Sa-*

4 Ravasi G. *Pieśń nad pieśniami*. S. 19.

5 Orygenes. *Filokalia* II 2–3. [Cyt. za:] *Campatelli M.* *Lektura Pisma z Ojcami Kościoła* / tłum. I. Burchacka. Warszawa, 2012. S. 250.

6 Warzecha J. *Miłość potężna jak śmierć // Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych* / red. J. Frankowski. Warszawa, 1988. T. VII. S. 158.

7 Potocki S. *Pieśń nad Pieśniami*. S. 455.

lomonow⁸ (podobnie jak w drugiej części tytułu hebrajskiego: «המלשל רשא»⁹), dodatkowo uwydatniając jej szlachetność poprzez usytuowanie w kanonie pism króla Salomona¹⁰. Wypływa stąd następujący wniosek: skoro jest ona «najzacniejszą» spośród utworów największego mędrca Starego Przymierza¹¹, to tym samym jako szczyt mądrości biblijnej. Argument (wstęp) do analizowanego tu przekładu oznajmia:

Ty Księgi nazywają Pieśnią nad wszystkie pieśni Salomonowe, a to dla zacności ich, iż są z wielu pieśni sprawione, i w jedno społu zebrane, jedną rzecz w sobie zamykając, to jest rozmowę wdzięczną i barzo miłą między onym prawdziwym Salomonem a królem pokoju, panem naszym Jezusem Krystusem, i między duszą wierną, abo kościołem jego, który on poświęcił i obrał sobie za wdzięczną małżonkę swoje, czystą i nienaganioną.

Przed wszystkim zaskakuje fakt, iż autor argumentu zauważa kompilacyjny charakter *Pieśni nad Pieśniami* («są z wielu pieśni sprawione»). Uwaga ta, choć dominująca we współczesnej literaturze przedmiotu, napotykała w dawnej refleksji biblijnej na niejaki opór¹². Istotnie, jak mówi *Biblia Brzeska*, najprawdopodobniej cały dialog dwojga oblubieńców stanowi zbiór kilku utworów, zredagowanych tak, aby stanowiły spójną całość («jedną rzecz w sobie zamykając»). Nie znajdujemy tutaj określonego schematu literackiego, pomimo metafor i formuł, które wiążą skompilowane fragmenty w jedno dzieło¹³. Tłumacze *Biblii Brzeskiej* doskonale zdali sobie sprawę z tych niuansów, zwracając uwagę na fakt, iż sam tytuł, *Nazacniejsza Pieśń Salomonowa*, wskazuje zarazem na jedność literacką Księgi («w jedno społu zebrane»), jak i na jej źródłową różnorodność («z wielu sprawione»); w tym wypadku pierwotne całości mogły być wzajemnie spajane na podstawie powtarzających się motywów, a następnie uzupełniane i modyfikowane wedle ustalonego planu¹⁴.

8 Tytułu tego będę używał w dalszej części pracy na oznaczenie tłumaczenia Księgi w wersji *Biblii Brzeskiej*.

9 Warzecha J. Miłość potężna jak śmierć. S. 153.

10 Ravasi G. Pieśń nad pieśniami. S. 35.

11 «Mądrość Salomona przerastała mądrość wszystkich synów Wschodu i całą mądrość egipską. Mędrzy byli niż wszyscy ludzie» [1Krl 5, 10–11]; cytat za wydaniem: Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu. Poznań, 2012.

12 Warzecha J. Miłość potężna jak śmierć. S. 154.

13 Potocki S. Pieśń nad Pieśniami. S. 456–457.

14 Tamże.

Druga część przytoczonego zdania odsyła do *Listów Pawłowych*¹⁵, bezpośrednio zaś do fragmentu: «bom was nagotowałem, ktorebym jednemu mężowi za panienkę czystą stawił, to jest Krystusowi» [2 Kor 11, 2]. A zatem o szczególnej dostojności *Nazacniejszej Pieśni Salomonowej* miałyby decydować nie tylko fakt, iż na jej warstwę literacką złożyły się najpiękniejsze starożytne liryki weselne, ale przede wszystkim temat «wdzięczny i bardzo miły», którym jest miłosna rozmowa Chrystusa z Kościołem. Stanowi ona bowiem *a fortiori* obrazowy wykład wszelkich innych prawd wiary, od zawarcia przymierza z Izraelem, przez wcielenie, na odkupieniu i eschatologicznym zbawieniu kończąc.

Tak oto autor *Nazacniejszej Pieśni Salomonowej* zapewnia w argumencie do pierwszego kapitulum, że dialog Oblubieńca i Oblubienicy to w istocie «rozmowa która ma być skrycie rozumiana o miłości między Krystusem i Kościołem jego». Wyjaśnienie to sytuuje się, jak widać, na linii egzegezy alegorycznej («skrycie rozumiana»), szeroko stosowanej za sprawą autorytetu Ojców Kościoła¹⁶. Stanowiła ona normę także w zborach kalwińskich¹⁷. Zarazem jednak przed czytelnikiem otwiera się pewna furtka do dosłownego odczytania. Cytowany już argument oznajmia:

A w tej to społecznej rozmowie poznawamy miłość zobopolną między małżonkiem i małżonką [...]. Nad to Salomon opisując tu ty rzeczy duchowne, tedy folguje tym zmysłom ludzkim cielesnym a nie doskonałym, abowiem wszystkie ty rzeczy oznajmuje przykładem rzeczy, które widzą oczy nasze, to jest z onego złączenia dziwnego, które jest między wiernym a pocziwym stanem małżeńskim.

Z tekstu tego wypływają dwa zasadnicze wnioski. Po pierwsze, opis miłości małżeńskiej pozostaje niejako normatywny względem alegorycznego,

15 Zob.: Stary Testament (Ps 45; Oz 2; Oz 11, 8n.; Ez 3, 26, Ez 16; Ez 36; Jr 2, 29-37; Jr 3; Jr 31, 19-40; Iz 62, 5; Iz 63-64), Nowy Testament (Mt 9, 15; Mt 22, 2; Mt 25, 1-13; J 3, 29; Ef 5, 23-32; Ap 19, 7).

16 Wiele wskazuje na to, że alegoryczne treści wywiedzione z litery Księgi powzięte zostały z piśmiennictwa wczesnochrześcijańskiego. Sam autor przekładu zdaje się to potwierdzać, kiedy przez stróżów, «którzy chodzili około miasta» i których oblubienica pytała «jesliż widzieli tego ktorego serdecznie miłuje» [Pnp 3, 3] rozumie «nauki od ojców staradawnych podane». Pewne elementy egzegezy przypominają nauki Orygenesusa oraz św. Hieronima. Z drugiej strony już następny werset, w którym oblubienica «maluczko odeszła od nich», to znaczy od strażników, znalazła nareszcie «tego ktorego miłuje z dusze mojej» [Pnp 3, 4], tłumaczony jest następująco: «To jest gdy opuszczamy ty rzeczy wyższej namienione jako uczynki nasze, nauki ludzkie i nauki ojców staradawnych, tedy w ten czas znajdujemy Krystusa». Zob. też: Warzecha J. Miłość potężna jak śmierć. S. 162.

17 Tamże.

«duchownego» odczytania *Pieśni*. Po drugie zaś, forma literacka omawianej Księgi zdradza tzw. «ruch zstępujący», innymi słowy: dostosowana została do zmysłowej natury człowieka, toteż treści wzniosłe teologicznie przedstawia za pomocą obrazów sensualnych. Co ciekawe, obie uwagi znajdują w zakończeniu argumentu rzadko spotykane rozwinięcie. Komentator stwierdza bowiem, że struktura *Nazacniejszej Pieśni Salomonowej* dokładnie odpowiada ewangelicznym przypowieściom, «którego kształtu pisanie Duch Święty częstokroć używa w piśmie świętym». Czyż nie świadczy to o przerzuceniu pomostu pomiędzy nauką Jezusa a *Pieśnią*, nadto o przekonaniu co do spójności wszystkich ksiąg Pisma (dziś nazywamy to «egzegezą kanoniczną»), oraz o przemawianiu Chrystusa na kartach Starego Testamentu? Następnie przywołana zostaje postać św. Hieronima, który stwierdzał, «iż czytanie tych ksiąg było zakazane Żydom przedtym niżli który z nich doszedł trzydziści lat, a ta była przyczyna tego, iż do tak zacnej pieśni potrzeba było i jest potrzeba zacnego i statecznego rozsądku». Należy wspomnieć, że wyjaśnienie to sytuuje się na linii tradycji rabinicznej, która ostrzegała przez zbyt lekkomyślnym czytaniem omawianej Księgi (anonimowa wypowiedź z 90 roku n.e. mówi, że «jeśli ktoś w gospodzie w niestosownym czasie przytacza werset Pisma, sprowadza na świat nieszczęście»)¹⁸.

Jak wobec tego marginalia *Biblii Brzeskiej* wyjaśniają zmysłową metaforę *Pieśni*? Otóż «dzieweczki» [Pnp 1, 2], które miłują oblubieńca to «duże ludzi wiernych», a «wonności przenawybrniejszych maści», jakie roztacza on wokół miłującej go oblubienicy to «dobrodziejstwa Boże, gdy je w sobie czujemy». Z kolei werset: «Pociągnij mię a pobieźmy za tobą, wwiódłci mię Krol do gmachow swoich» [Pnp 1, 3], znajduje daleko posunięte w alegorezie wyjaśnienie: «Oblubienica to jest Kościół Pański wyznawa to, iż nie może naśladować Pana ażby była od niego przywiedziona» (a więc chodziłoby o wyjaśnienie teologicznej zasady «synergii», współdziałania woli i łaski). Nawet małżeńskie łoże [Pnp 3, 1] wyjaśnione zostało jako «uczynki», w których — gdy są prawe — można znaleźć Chrystusa jako Oblubieńca. Co ciekawe, inaczej jest w przypadku fragmentu, w którym oblubieniec spoczywa na piersiach oblubienicy niczym «snopek mirry» [Pnp 1, 12]; tutaj «Oblubienica wyznawa bezpieczeństwo swoje a iż ma mieć zjednoczenie z oblubieńcem swoim». Pomijając problem alegorezy, tłumacz *Nazacniejszej Pieśni* wykazał się doskonałą intuicją językową, skoro skojarzył «zjednoczenie» z woreczkiem mirry, *de facto* starożytnym afrodyzjakiem, który miał w pier-

18 Potocki S. *Pieśń nad Pieśniami*. S. 461.

wotnym zamyśle zabarwienie mocno erotyczne, ściśle skojarzone z pożyciem małżeńskim¹⁹.

Szczególnie ciekawy wydaje się w tym kontekście początek czwartego kapitulum [Pnp 4, 1-5], poświęcony opisowi piękna kobiecego ciała: włosy «jako stada kóz» oznaczają «wielkość ludzi wiernych», zęby «jako stada owiec» obrazują «mniemanie i rozsądek», wargi to miłość Boga i bliźniego (w przypadku Pnp 4, 11 byłyby one «wyznaniem wiary»), a szyja — to «stateczność, która jest podparta obietnicami Bożymi». Wreszcie piersi «jako dwoje łąniątek»: otóż ten sensualny opis, najsłynniejszy chyba w starożytnej liryce miłosnej, zostaje zwieńczony komentarzem: «piersi jego [Kościoła? — M.G.] są ozdobione umiejętnością i chutliwą miłością». Podobnie jest w przypadku opisu ciała oblubieńca [Pnp 5, 10-17]. «Oczy jego jako gołębicę» odnoszą się wprost do postaci proroków, których «pismo nazywa widzącymi». Z kolei jego głowa to «Krystus», «kędzierze są prorocy i Apostołowie», a wargi «to jest nauka oblubieńcowa».

Oczywiście także nokturny, oraz wszystkie pozostałe elementy związane z kolorem czerni, wyjaśniane są na poziomie pouczenia moralnego. Słowa oblubienicy: «aczciem jest przyczerńsza alem jest wdzięczna» [Pnp 1, 4], stanowiące — jak wnioskuje Gianfranco Ravasi — rodzaj kokieterycznego semickiego powiedzenia²⁰, redaktorzy *Biblii Brzeskiej* opatrzyli takim oto parafrazującym marginalium: «wiemci żem jest wielkimi zmazami grzechu szerniańska wszakoż się podobam oblubieńcowi memu». Podobnie nocne błąkanie się oblubienicy po zaułkach miasta w poszukiwaniu ukochanego [Pnp 3, 2], symbolizowałoby ich zdaniem zagubienie duszy w «mądrości świata tego».

Ponadto w edycji *Biblii Brzeskiej* natknąć się można na szereg dopisków o charakterze chrystologicznym. Na przykład drugie kapitulum zawiera obraz oblubieńca, który «przychodzi» do oblubienicy «skacząc po górach» [Pnp 2, 8], co «ma się rozumieć o Krystusie który na się wziął ciało nasze»; kiedy zaś niczym «sarnka» albo «łaniątko» stoi on «za ścianą naszą poglądając oknem, a mrugając przez kraty» [Pnp 2, 9], to tym samym wyznaje swoje Bóstwo «pod płaszczem ciała naszego». Dalej: «matka» oblubieńca [Pnp 3, 11] to miłość Boża, która sprawiła, «aby na się wziął ciało naszą». To dlatego, gdy «najmilszy» wstępując do «ogrodu swego między grządki zioł wonnych, aby się paść na ogrodziesz a zbierał lilie» [Pnp 6, 1], uwaga anonimowego kome-

19 Ravasi G. Pieśń nad pieśniami. S. 59.

20 Tamże. S. 50–51.

tatora skupia się na wcieleniu Boga w ludzką postać, «aby tu przebywał człowiekiem się stawszy».

Jest znamienne, że fragmenty *Pieśni* stanowiące niejako starotestamentowe «hymny o miłości», zostają odniesione do ziemskiego i eschatologicznego losu Kościoła. Oto mamy pierwsze spotkanie miłosne (analogiczne do pierwszego olśnienia Adama Ewą: «Toć teraz jest kość z kości moich i ciało z ciała mego» [Rdz 2, 23])²¹, podczas którego oblubieniec wysławia piękno tej, co «wychodzi z puszczy jako słupy dymu kurząc się od mirry i od kadzidła» [Pnp 3, 6]. Opis ten znalazł alegoryczne wyjaśnienie w historii Izraela, który «przez czterdzieści lat tułał się po puszczy». Jednakowoż faktem jest, iż do tego opisu lektyki ślubnej pierwotnie użyto wyrażen budzących skojarzenia z powrotem narodu wybranego z Egiptu²². Z kolei w kulminacyjnym momencie dialogu czytamy: «Połóżże mię jako pieczęć na sercu twoim i jako znak na ramieniu twoim, abowiem miłość jest mocna jako śmierć» [Pnp 8, 6]. Pomimo pozornej równorzędności «erosa» i «thanatosa», ukonstytuowanej przez zaimek porównawczy «jak», komentarz na marginesie *Biblii Brzeskiej* oznajmia: «Oblubienica żąda od małżonka aby z nim na wieki była złączona», a więc wyznaje nieśmiertelność uczucia łączącego oblubieńców (por. «Miłość nigdy się nie kończy»²³ [1Kor 13, 8]). Uwaga ta pozostaje zresztą w zgodzie z nowszą egzegezą duchową, która stwierdza, że przytoczony wiersz *Pieśni nad Pieśniami* mógłby stanowić wyraz wiary w miłość przewyciężającą śmierć²⁴, «żyjącą dłużej niż życie» (outlives life itself)²⁵. Można to stwierdzić chociażby w zestawieniu z siódmym rozdziałem *Księgi Przysłów* — jak robią to David Grossberg oraz Gianfranco Ravasi²⁶ — gdzie śmierć ukazana została jako siła

21 Warzecha J. Miłość potężna jak śmierć. S. 165–167.

22 Ravasi G. Pieśń nad pieśniami. S. 84.

23 Pismo Święte Nowego Testamentu / w przekładzie Seweryna Kowalskiego. Warszawa, 1974.

24 Ravasi G. Pieśń nad pieśniami. S. 128–129 ; Grossberg D. Two kinds of sexual relationships in the Hebrew Bible // Hebrew Studies. 1994. V. 35. S. 18–19 ; Ibbotson J. D. The Song of Songs — Secular poem // The Biblical World. 1913. V. 41, № 5. S. 320 ; Tromp N. J. Wisdom and the Canticle // Le Sagesse de l'Ancien Testament. Leuven, 1979. S. 94–95.

25 Martineau R. The Song of the Songs // American Journal of Philology. 1892. V. 13, № 3. S. 321. Zob. też: Salezy F. Traktat o Miłości Bożej (tom II, księga IX, rozdział XVI) // Wybór pism / tłum. J. Rybałt. Warszawa, 1956. S. 173 ; Jan Paweł II. Mężczyznę i niewiastę stworzył ich. Lublin, 2008. S. 345–347 ; Anderson C., Granados J. Wezwani do miłości. Wprowadzenie do teologii ciała Jana Pawła II. / tłum. M. Romanek. Warszawa, 2011. S. 200–202 ; Bułgakow S. Świątłość wieczności / tłum. J. Chmielewski. Kęty, 2010. S. 421 ; Bułgakow S. Drabina Jakubowa. Rzecz o aniołach / tłum. T. Terlikowski. Warszawa, 2005. S. 19, 154–172.

26 Grossberg D. Two kinds of sexual relationships in the Hebrew Bible. S. 18–19 ; Ravasi G. Pieśń nad pieśniami. S. 128–129.

wszechwładna i niepokonana; a więc skoro «miłość jest mocna jako śmierć», to posiada ona tak samo władczą, nieprzejednaną siłę, tym samym wykraczając poza przemijalność świata. Argument do kapitulum ósmego wzbogaca tę interpretację uwagą, że jest to «gwałtowna miłość, którą Krystus ma przeciw Kościołowi swojemu». Zaskakuje też, jak blisko komentarz ten (wraz z wcześniejszym: «przeto iż oblubienica podoba się małżonkowi swojemu, a dla tegoż cokolwiek jedno w niej znajduje wszystko chwali») sytuuje się w stosunku do egzegezy dosłownej, związanej z doświadczeniem miłości małżeńskiej.

Właśnie w oparciu o fragmenty określające istotę miłości, marginalia rozstrząsają historiozbowczą wizję Izraela oraz Kościoła Chrystusowego, prowadzących namiętny dialog ze Stwórcą. Stąd też «corki Jerozolimskie» [Pnp 5, 8], czyli chór, do którego zwraca się w pewnym momencie oblubienica, oznaczają «pisma prorockie, które oblubienicy oznajmić mogą kędy jest jej oblubieniec Krystus». Inny zwrot w stronę tegoż chóru: «abyście nie budziły ani przekazały mojej najmilejszej aż ona zachce» [Pnp 8, 4], zyskuje wyjaśnienie: «Tu jest rzecz do starego kościoła żydowskiego i prośba aby nie przekazał przyścia oblubieńcowi żeby się też przyłączył do

poganów». Wreszcie zakończenie *Nazacniejszej Pieśni* («Uciekajże namilszy mój» [Pnp 8, 13]) przywołuje doniosłe nadzieje mesjańskie: «Kościół prosi Pana, iż jesliby go zaniechał do czasu w prześladowaniu ale jednak aby się potem wroczył a iżby w nim mieszkał». Co więcej, niektóre z wcześniejszych wersetów zawierałyby wizję eschatologii spełnionej. A więc skoro «ukazały się kwiatki na ziemi, przyszedł czas śpiewania» [Pnp 2, 12], to chodzi tu o «czas zbawienia». «Gmachy» [Pnp 1, 3], czyli alkowy, do których oblubieniec przyciąga swoją wybrankę, «mają być rozumiane o onym weselu niebieskim». Podobnie *Biblia Brzeska* wyjaśnia fragment [Pnp 2, 6], w którym kochanek kładzie lewą rękę pod głowę swojej oblubienicy («To jest słowo jego w tym doczesnym żywocie»), a prawą obejmuje ją w pól («To jest chwałą swą po tym niniejszym żywocie»).

Słowem zakończenia warto powrócić do metafory «klucza» i «zamka», określającej dawną metodę podejścia do tekstu *Pieśni nad Pieśniami*. Współczesna egzegeza biblijna dąży do odczarowania aury tajemniczości spowijającej tę Księgę, dostrzegając w niej poemat na cześć ludzkiej miłości, afirmację płci oraz ciała jako daru Bożego²⁷. Dopiero w dalszej kolejności mówiłaby ona — na płaszczyźnie integralnej teologii biblijnej oraz na zasadzie typologicznej — o związku Chrystusa z Kościołem²⁸, zgodnie ze słowami Apostoła:

27 Ravasi G. *Pieśń nad pieśniami*. S. 27.

28 Warzecha S. *Miłość potężna jak śmierć*. S. 162–165.

«mężowie miłujcie żony wasze jako i Krystus umiłował kościół» [Ef 5, 25]. W tej perspektywie niektóre rozwiązania interpretacyjne *Biblii Brzeskiej* wydają się dość arbitralne, choć zaskakują inwencją twórczą, a nawet wrażliwością językową, wychwytyjącą zabarwienie wielu wyrażeń oryginału. *Nazacniejsza Pieśń Salomonowa* jest z pewnością pięknym zabytkiem literatury, który wyrósł na wspomnianej już zasadzie Orygenes: «Całe natchnione pismo jest jak dom, w którym znajduje się wiele zamkniętych na klucz pokoi»²⁹.

29 Orygenes. Filokalia II 2–3. [Cyt. za:] Campatelli M. Lektura Pisma z Ojcami Kościoła. S. 250.

«Найчэснейшая Песня Саламона»,
альбо «Песня Песняў» у
перакладзе Брэсцкай Бібліі

Гісторыя экзэгеzy *Песні Песняў* (габр. «מִירִישָׁה רִישָׁה», лац. «Canticum Canticorum») паказвае бясконцую колькасць магчымасцяў інтэрпрэтацыі яе вершаў. Ужо сама яе назва ў Брэсцкай Бібліі «песня над усімі песнямі», а таксама «песня, якая вышэй за іншыя песні Саламона» сведчыць пра пэўную спецыфічнасць.

У гэтым месцы можна задаць пытанне: адкуль смелая эротыка і захапленне прыгажосцю жаночага цела ў сакральным тэксце? Чаму не з'яўляецца ў ёй постаць Яхве, а толькі шукаюць адзін другога двое каханкаў? Спецыфіку гэтай загадкавай біблійнай кнігі часта спрабавалі апісаць пры дапамозе метафары «ключа» і «сакрэтнага замка», падступаючы да яе з надзеяй, што паколькі яна — «песня найдасканалейшая», то змяшчае ў сабе ўсю гісторыю выратавання. Таму і гутарку пра яе ў кантэксце «Брэсцкай Бібліі» варта распачаць словамі Арыгена:

«Усё натхнёнае пісанне — як дом, у якім ёсць шмат замкнутых на ключ пакояў; перад кожным з іх ляжыць ключ, але да іншага пакою; і так разнесены ключы па цэлым доме, што ніводзін з іх не падыходзіць да тых пакояў, якія (здавалася б) можна ім адчыніць. Таму падумаем: паколькі і Пісанне ўтрымлівае незразумелыя месцы, трэба шукаць спосабы разумення ў іншых яго частках, таму што ва ўсім рассеяны магчымасці інтэрпрэтацыі.» Прыведзеная рэфлексія экзэгета з Александрый дасканала ілюструе метады, з якім на працягу стагоддзяў разглядалі *Песню*: старанныя пошукі аналогій па падставах тыпалогіі,

трапалогіі і аналогіі. Гэта таксама тлумачыць, навошта тую Кнігу звычайна атачаюць шматлікія каментарыі, адсылаючы да розных месцаў Новага Запавету, да пісанняў прарокаў (прытым, што сама яна належыць да «Ketubim», альбо дыдактычных твораў), а таксама да актуальнай царкоўнай практыкі.

Задачу свайго выкладу аўтар бачыць у інтэрпрэтацыі асобных зместаў *Песні Песняў*, якія вынікаюць з тэксту аргументаў і маргіналіі Брэсцкай Бібліі.

Ужо перакладам назвы Брэсцкая Біблія вылучае шляхетнасць *Песні Песняў* сярод усіх твораў цара Саламона, што прыводзіць да высновы: паколькі яна — «найкаштоўнейшы» з твораў «найвялікшага» мудраца, то тым самым з'яўляецца вяршыняй біблійнай мудрасці.

Здзіўляе той факт, што аўтары аргумента, які змешчаны ў Брэсцкай Бібліі перад тэкстам *Песні Песняў*, сцвярджаюць кампілятыўны характар гэтага твора («są z wielu pieśni sprawione»). Гэта думка, хаця зараз і дамінуе ў сучаснай літаратуры, здаўна сустракала супраціў у біблійнай рэфлексіі. Сапраўды, як кажа Брэсцкая Біблія, найбольш верагодна, што ўвесь дыялог двух закаханых з'яўляецца зборам некалькіх твораў, адрэдагаваных так, каб атрымалася злітнае цэлае («jedną rzecz w sobie zamykając»). Мы тут не знойдзем выразна акрэсленай літаратурнай схемы, акрамя метафар і формул, якія звязваюць збытаныя фрагменты ў адзіны твор. Перакладчыкі Брэсцкай Бібліі ведалі пра гэтыя нюансы, звяртаючы ўвагу на факт, што сама назва, *Nazacniejsza Pieśń Salomona*, сведчыць адначасова пра літаратурнае адзінства Кнігі («w jedno spólu zebrane»), як і пра яе першасную разнароднасць («z wielu sprawione»); у гэтым выпадку першасныя часткі маглі быць узаемазліты на падставе паўтораных матываў, а потым дапоўнены і зменены паводле прынятага плана.

Другой часткай аргумента з'яўляецца думка, што пра вартасць *Найкаштоўнейшай Песні Саламона* сведчыць не толькі тое, што на яе літаратурную аснову пакладзены найпрыгажэйшыя старажытныя вясельныя песні, але перш за ўсё тэма «удзячная і вельмі любая» — размова Хрыста з Царквой.

Аргумент да першага капітулу ў гэтым запэўнівае: дыялог Жаніха і Нявесты — гэта па сутнасці «размова пра любоў паміж Хрыстом і яго Царквой» (rozmowa która ma być skrycie rozumiana o miłości między Krystusem i Kościołem jego).

Знакавым з'яўляецца тое, што фрагменты *Песні*, якія прадстаўляюць старазапаветныя «гімны пра каханне», суадносяцца з зямным і

эсхаталагічным лёсам Царквы. Тут маем першае любоўнае спатканне (падобна да першага асяплення Адама Евай: «вось, гэта костка ад касцей маіх і плоць ад плоці маёй» [Быццё 2:23]), падчас якога жаніх услаўляе прыгажосць той, што «выходзіць з пустыні, нібыта слуп дыму, акураны мірай, пахошчамі і фіміямамі ўсякімі» [Песня 3:6]. Гэта апісанне знайшло алегарычнае тлумачэнне ў гісторыі Ізраіля, які «цягам сарака гадоў туляўся па пустыні». У рэшце ў кульмінацыйным моманце дыялогу чытаем: «Пячаткай мяне пакладзі на сэрца сваё, пакладзі на рукі, як пярсцёнак: бо каханне — моцнае як смерць» [Песня 8:6].

Не зважаючы на ўяўную раўназначнасць «эраса» і «танатаса», замацаваную параўнальным займеннікам «як», каментатар на палях Брэсцкай Бібліі абвяшчае: «Нявеста хоча ад супруга каб з ім быць злучанай навек» (*Oblubienica żąda od małżonka aby z nim na wieki była złączona*), а значыць прызнае неўміручасць пачуцця, якое злучае каханкаў (пар. «Любоў ніколі не мінаецца» [Першае да Карынфянаў 13:8]. Гэта заўвага зрэшты застаецца ў згодзе з навейшай духоўнай эгзэгезай, якая сцвярджае, што прыведзены верш Песні Песняў мог бы быць увасабленнем веры ў каханне, якое перамагае смерць, «жывучы даўжэй чым жыццё» (*outlives life itself*). Аргумент да восьмага капітула ўзбагачае гэту інтэрпрэтацыю заўвагай, што гэта «*gwałtowna miłość, którą Krystus ma przeciw Kościołowi swojemu*» (моцнае каханне, якое мае Хрыстос да сваёй Царквы). Таксама ўражвае, наколькі блізка гэты каментатар знаходзіцца ў адносінах да даслоўнай эгзэгеzy, звязанай з досведам кахання супругаў.

Абапіраючыся на фрагменты апісання сутнасці кахання, гэта маргіналія таксама раскрывае гістарычна-збавіцельны вобраз Ізраіля як даўняе Царквы і Царквы Хрыста.

Лазорак Б.

Екземпляри Брестської Біблії в книгосховищах Львова

В контексті дослідження історії Брестської Біблії сучасне книгознавство позбавлене ґрунтовної інформації про кількість збережених на сьогодні примірників цього рідкісного стародруку 1563 р., який був виданий за сприяння князя Миколи Радзивила — покровителя реформаторів-кальвіністів у речі Посполитій¹. Відтак одним із першочергових завдань у цьому напрямку є пошук і локалізація екземплярів Біблії в книгосховищах України, адже, як відомо, серйозний поступ по-

137

1 Кралюк П. Берестейська (Радзивилівська) Біблія // Острозька Академія XVI–XVII ст. : енцикл. видання. Острог, 2008. С. 37.

передньо вже здійснили польські², російські³ та білоруські⁴ дослідники. Натомість в українській історіографії дослідження Брестської Біблії проходилися або на рівні текстології (І. Огієнко⁵, О. Ільїн⁶), або ж інформації довідкового характеру (І. Фаріон⁷, П. Кралюк⁸). Тому необхідно вводити в науковий обіг докладний археографічний опис невідомих книг, адже це дасть можливість не тільки зрозуміти їхні спільні та відмінні ознаки, але й простежити історію обігу примірників, географію їх зберігання і навіть розвиток можливих різноконфесійних рефлексій стосовно тексту самої Біблії.

- 2 У 1968 р. серйозний аналіз видання здійснила Марія Коссовська (*Kossowska M. Biblia w języku polskim. Poznań, 1968. T. I. S. 227–249*). В другій половині XX ст. Біблію докладно вивчала Г. Швейковська (*Szwejkowska H. Książka drukowana XV–XVIII w. Wrocław ; Warszawa, 1983. 347 s.*). Відомо також, що на території Польщі екземпляр Брестської Біблії у 1982 р. локалізував і описував в книгосховищі Головної бібліотеки Вищої педагогічної школи в Зеленій Горі відомий книгознавець Францішек Піларчик (*Polonica: wiek XVI–XVIII / opracował Franciszek Pilarczyk. Zielona Góra, 1982. S. 3, 5*). Серед інших екземплярів: 5 — зберігається в бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві, 3 — в Головній бібліотеці університету ім. Адама Міцкевича в Познані (сьогодні доступні цифрові видання цих примірників), по одному екземпляру збереглося в Публічній Варшавській бібліотеці, Бібліотеці Товариства любителів наук в Познані, Капітульній бібліотеці в Гнезно, Воеводській і Міській публічній бібліотеці м. Жешова та ін. (*Немировский Е. Л. Брестская Библия // Немировский Е. Л. Иван Федоров и его эпоха : энцикл. М., 2007. С. 267*). Один із збережених примірників походить із Курницької бібліотеки (*Biblioteka Kórnicka PAN. Syg. Cim-f-4057. Biblia święta, tho iest, Księgi Starego u Nowego Zakonu, własnie z Żydowskiego, Greckiego, u Łacińskiego, nowo na Polski język z pilnością u wiernie wyłożone [tzw. «Biblia brzeska»] Księgi Nowego Testamentu. 149 s.*).
- 3 3 екземпляри Біблії вивчав Е. Немировский у Російській Державній бібліотеці — основний фонд Румянцевського музею (*Немировский Е. Брестская Библия // Немировский Е. Л. Иван Федоров и его эпоха : энцикл. М., 2007. С. 266–267*).
- 4 *Галенчанка Г. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV — сярэдзіны XVII ст. Мінск, 2008. С. 91–92 ; Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. Мінск, 2009. Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. С. 178–180.*
- 5 *Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол. Варшава, 1930. Т. I. С. 154–175.*
- 6 *Ільїн О. Брестська Біблія — одна з причин створення Острозької? // Наукові записки: Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Острог, 2000. Т.3. С. 30–31.*
- 7 *Фаріон І. Природа мовного престижу (на матеріалі старослов'янської та латинської мов) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів, 2004. Вип. 34. С. 27.*
- 8 *Кралюк П. Берестейська (Радзивилівська) Біблія. С. 37–38.*

Під час перевірки каталогів львівських книгозборищ⁹ тільки у Відділі рідкісної книги (стародруки) Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (далі – ЛННБ ВРК) нам вдалося віднайти чотири екземпляри Брестської протестантської Біблії 1563 р. або, як її часто називають, Радзивилівської чи кальвіністської¹⁰.

Одну із перших спроб локалізації примірників та їх опису здійснив відомий бібліограф Кароль Естрайхер, який зауважив, що Біблія друку Бернарда Воевудки є одним із найкращих видань XVI ст. на теренах речі Посполитої¹¹. За назвою вказаною на титульному аркуші Брестську Біблію прийнято офіційно називати: «*Biblia Święta, Tho iest Księgi Starego i Nowego Zakpnu, własnie z Żydowskiego, Greckiegoy Lacińskiego nowo na Polski język z pilnością y wiernie wyłożone*»¹². Щоправда через відсутність титулу у «львівському» екземплярі СТ — IV, 20100, у бібліотечному каталозі ЛННБ ВРК назва книги відтворена не точно.

В історіографії добре відомо, що повний екземпляр Біблії має 742 аркуші, які діляться на чотири змістові частини відповідно по I-13, II-579 (Старий Завіт), III-143 (Новий Завіт) і IV-7 (список карт) аркушів¹³. Усі екземпляри Біблії мають формат 2°, із форматом стандартного аркушу 38,8x25,5 см¹⁴. Розмір текстової лінії в усіх примірниках становить 32,6x15,8 см., а кожна глава розпочинається візерунковим готичним ініціалом, в'язь якого нагадує заставки із Часослова 1565 р. Івана Федорова і Петра Тимофійовича Мстиславця¹⁵. Рідше зустрічаються ініціали, в яких містяться мотиви акантової листви, часто з елементами

9 Спеціальні пошуки проводилися у книгозборищах Львівського історичного музею, Відділу рукописної та стародрукованої книги Національного музею ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові, Львівського музею історії релігії, Музею книги. Щоправда в цих інституціях екземплярів Брестської Біблії не було виявлено.

10 ЛННБ ВРКК. Ф. Стародруки (СТ — IV). Спр. 26926. Biblia / ty nayprzednieysz y nayzacznieysze Księgi, dla ćwiczenia w zakonieh Bożych, ktore zową po Grecku y po Laćinie, Biblia, drukowana w Brześciu Litewskim z rozkażania a nakładem Mikolaja Radziwila, ... Roku ... Brześć : druk B. Wojewódki, 1563. 579 арк. ; Спр. 8126. Biblia V.N.T. (Radziwiłłowska) Biblia Święta, to iest księgi, Starego i Nowego Zakonu z żydowskiego, greckiego, y łacinskiego ... na polski ... wyłożone. Brest, 1563. 579 арк. ; Спр. 20100. [Biblia sociniańska polska, zwana Biblia Radziwiłłowska, przekładu, wielu ... Brześć Litewskim, 1563]. 268 арк. ; Спр. 5865. [Biblia Święta, to iest księgi Starego i Nowego Zakonu własnie z żydowskiego, greckiego y łacinskiego ... na polski ... wyłożone. Brest, 1563]. 579 арк.

11 *Estreicher K.* Bibliografia Polska. 140,000 druków. Kraków, 1894. T. XIII. S. 16.

12 *Галенчанка Г.* Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны ... С. 91.

13 *Немировский Е. Л.* Брестская Библия. С. 266.

14 *Галенчанка Г.* Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны ... С. 92.

15 *Немировский Е. Л.* Брестская Библия. С. 266.

тератології¹⁶. Серед кількох десятків гравюр різних розмірів та зображень Радзивилівської Біблії — 8 з них є одноаркушевиими (арк. 4, 44 зв., 45, 46, 47 зв., 48, 50) з характерним високоякісним мистецьким оздобленням. Також у книзі присутня набірна орнаментика, яка, в цілому, дозволяє дослідникам зараховувати стародрук до числа шедеврів білоруського книгодрукування ранньомодерного періоду¹⁷.

Структурно Брестська Біблія ділиться на 10 частин: 1) арк. 1 - титульний, який містить герб князів Радзивилів із віршованим панегіриком; 2) арк. 2-3 - присвячення видання польському королю і великому князеві литовському Сигізмунду Августу стверджене 19 вересня 1663 р. Миколаєм Радзивилом у м. Вільно; 3) арк. 3 зв. — 6 - передмова до читача; 4) арк. 6 зв. - 7 «Summa abo krotki spis Piśma świętego»; 5) 7-7 зв. - коментарі і таблиці; 6) арк. 8-12 - таблиці; 7) арк. 1-159 зв. - Старий Завіт; 8) арк. 1-143 зв. - Новий Завіт; 9) арк. 1-6 - реєстр до книги; 10) 6 зв. - калафон із вихідними відомостями. Зауважимо, що не усі примірники Біблії, які зберігаються у Львові, зберегли згадану структуру, більше того вони вирізняються іншими кодикологічними даними.

Перший примірник (СТ — IV, 26926) є серйозно пошкодженим і неповним, оскільки збережені лише чотири змістові частини: I - 21-34, II - 43-579, III - 1-58, а прикінцева частина IV узагалі відсутня. У книзі відсутній титульний аркуш, інші аркуші або відсутні (арк. 1-20) або наполовину знищені. Кінцева частина тексту втрачена. 12 стародрукованих аркушів, які згідно стародрукованої нумерації арабськими цифрами починаються із 50-го аркушу, сильно пошкоджені, а їхні тексти практично на третину втрачені. Пошкоджені частини цих аркушів в першій половині ХХ ст., були реставровані за допомогою прозорого паперу відповідно до формату книги. Частина аркушів реставрувалася за допомогою паперу з періоду ХVІІІ ст. Так, арк. 150, який зберігся лише на 20%, відновлений аркушем паперу, на якому чітко простежується філігрань «Поштар» у вигляді вершника на коні, що скаче по траві, а в руках вершник тримає поштовий ріжок, в який сурмить¹⁸. Згідно Э. Лауцявичюса дана філігрань датується 1700-1722 рр.¹⁹.

Водночас екземпляр містить чимало цікавих маргіналій та провінієнцій, за допомогою яких простежується його історія до моменту фіксації у фондосховищі ЛННБ ВРК. Скажімо на арк. 17 зв.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Галенчанка Г. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны ... С. 92.

¹⁸ ЛННБ ВРК. Ф. СТ - IV. Спр. 26926. Арк. 150.

¹⁹ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVIII вв. : атлас. Вильнюс, 1967. № 2741-2754.

у незаповненому полі гравюри «Семисвічник» міститься рукописний запис «*Сїа библея обители Скускїа общежихъ Ex Libris: Conuento Skitskiego*», який здійснив писар № 2 чорно-коричневим чорнилом²⁰. З тексту дізнаємося, що даний примірник був привезений із Бреста у Скит Манявський, де зберігався у відомій монастирській бібліотеці²¹, принаймні, до другої половини 30-х рр. XX ст. На жаль, нам сьогодні невідомо, чому монахи зацікавилися текстом цієї Біблії, а тому для більш докладного уточнення потрібно перевіряти каталоги монашої бібліотеки, протоколи візитацій тощо. Втім із україномовного запису, який міститься на звороті першого форзацу примірника дізнаємося про те, що у 1937 р. новий перепліт книги здійснив А. Генсьорський. Нижче зображено печатку «Бібліотеки УРСР». Таким чином до Львова книга потрапила явно до початку Другої світової війни.

Розміри паперу стародруку становлять 37,5х24,5 см, а товщина книжкового блоку 10 см. Шрифти віршів у різних частинах тексту становлять – 2 і 3 мм, а заповітів – від 1 до 1, 5 см.

Екземпляр містить подвійну нумерацію, між якими існує похибка у 30 аркушів. Наприклад, у стародрукованій нумерації арк. 15 відповідає сучасній рукописній арк. 45. Майже усі аркуші паперу пожовклі від старості та містять безліч воскових плям, що свідчить про системне користування книгою. Окремі аркуші злегка²², а в деяких випадках дуже сильно,²³ забруднені землею, суглинком чи темними болотяними плямами, що свідчить про неакуратне поводження із стародруком під час його використання, і навіть про факти падіння книги до долу²⁴.

*Оправа*²⁵ даного екземпляру створена у XIX ст. Картонні палітурки з кантами 26х38,5 см і корінець, поволочені телячою ясно-коричневою шкірою зі сліпим тисненням дорожником і штампами. Палітурки оздоблені двома прямокутними рамками із ромбів, трикутників та квадратними квітковими розетками, обрамлені лініями потрійного

20 ЛННБ ВРК. Ф. СТ – IV. Спр. 26926. Арк. 17 зв.

21 За свідченням Івана Вагилевича в монастирі знаходилася «досить велика» бібліотека, яку заснував Йов Княгиницький, частина якої була перевезена до Відня, а частина – до Львова (*Вагилевич І. Монастир Скит у Маняві. Львів : Друкарня Ставропігійського інституту, 1848. 24 с.*).

22 ЛННБ ВРК. Ф. СТ – IV. Спр. 26926. Арк. 83 зв. – 84, 95 зв. – 97, 125 зв. – 126, 127, 128 зв., 155 зв.

23 Там само. Арк. 92 зв. – 93, 94 зв. – 95, 99, 100.

24 Там само. Арк. 64 зв. – 65.

25 Висловлюємо щиру подяку за допомогу у здійсненні описів палітурок чотирьох примірників хранителю фондів відділу рукописів Національного музею у Львові ім. Митрополита Андрея Шептицького, кандидату історичних наук Світлані Зінченко.

дорожника. Корінець поділений 4-ма бинтами на 5 полів зі сліпим тисненням з трикутників і ромбів, заповнених аналогічними штампами. У другому верхньому полі прямокутна паперова наліпка білого кольору з шифром і назвою книги: «11470 | BIBLIA | Radziwiłowska | Brześć 1563». Обріз краповий. Каптал закритий пришивний.

Серед чотирьох Біблій — екземпляр (СТ — IV, 26926) містить найбільше маргіналій, при цьому покрайні записи зустрічаються практично на кожному третьому аркуші²⁶, вони написані польською мовою, зрідка — грецькою або руською²⁷. Інколи ці записи займають практично усі вільні від друку поля. Маргінальні записи виконані темно-коричневим або світло-коричневим чорнилом, при цьому розрізняємо принаймні п'ять різних писарів (I²⁸, II²⁹, III³⁰, IV³¹, V³²). В одних випадках записи здійснюються з метою позначення найбільш важливих змістових частин віршів, які були необхідні користувачеві для аргументації власних духовно-релігійних висновків. В інших випадках писар намагався, шляхом численних підкреслень у вигляді хвилястих чи прямих ліній, зосередитися на біблійних текстах повчального характеру³³. Втім більшість покрайніх записів мають за мету розтлумачити зміст того чи іншого біблійного вірша, і припускаємо, здійснювалися на межі XVII – XVIII стст. Наприклад, навпроти одного із старозавітних сюжетів писар-I записав: «*Zawolal Pan Bog...z posylania kzia...*»³⁴, наголошуючи на тому, що такою була воля Божа. Стосовно біблійного вірша, в якому йдеться про зміст покарання та милосердя у християнському житті, писар-I ревно відзначив, що грішник має бути покараним до четвертого покоління: «*daby do czwartego pokolienia karacz...*»³⁵. В інших

26 ЛННБ ВРК. Ф. СТ — IV. Спр. 26926. Арк. 12, 14–15 зв., 17 зв. — 18, 53, 63, 64 зв. — 66 зв., 67 зв. — 70, 72 зв., 73 зв. — 74 зв., 79 зв., 89 зв., 91–97, 103–104 зв., 109, 110, 112–114, 116, 118 зв., 120 зв., 123 зв., 126–134 зв., 136 зв. — 137, 138, 139, 140, 141–145, 146 зв. — 147 зв., 149, 150–154, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 165–166, 167, 168 зв. — 169 зв., 170 зв. і т.д.

27 Там само. Арк. 69–69 зв.

28 Там само. Арк. 11 зв., 12 зв., 120 зв. і інші.

29 Там само. Арк. 17 зв., 53, 63, 64 зв. — 65, 66 зв., 67 зв., 68–68 зв., 79 зв. — 80, 86 зв. — 87, 91–93, 94 і інші.

30 Там само. Арк. 68 зв., 69–70, 72 зв., 73 зв. — 74 зв., 103–104 зв., 108, 109 зв., 111, 112, 113–120, 124 і інші.

31 Там само. Арк. 100, 120 зв. і інші.

32 Там само. Арк. 120 зв. — 123, 126 і інші.

33 Там само. Арк. 12 зв., 53 і інші.

34 Там само. Арк. 12.

35 Там само. Арк. 53.

місцях тексту Біблії цей же писар розтлумачує значення жертвоприношення хліба³⁶. Інколи маргінальні записи стосувалися питання християнської сім'ї, наприклад: «*Nieczystość oberwania z Niewistą...*» (писар-II)³⁷, «*Z krewnym sie nie zydom di wiedziec...*» (писар-II)³⁸. Особливу увагу «дописувачі» звертали на приклади, які подає людям безпосередньо Господь: «*Tę dział Potwar ręc przykład Panski...*» (писар-I)³⁹. Натомість з особливим підсиленням наголошувалося на гріховності вчинків різноманітних чародійників, чи людей, які звертаються до них за послугами: «*Czarownikow sie reście...*» (писар-III)⁴⁰. Писар-II розтлумачував також відоме християнське повчання: «*Dziedzictwa nie predawać wiecnoscia...*» (писар-II)⁴¹, згідно якого ніхто не в силі забрати мирські надбання із собою у вічність, тому необхідно дбати про збереження духовного спадку.

Другий примірник (СТ — IV, 20100) Брестської Біблії зберігся лише на половину, адже у ній немає ані початку, ані кінця⁴². Так, за змістом збережено лише фрагменти окремих частин: I – 20 арк., II – арк. 20–268, III і IV відсутні. Натомість добре збереглися ініціали та окремі гравюри. Аркуші 54–56 — рукописні. Цікаво, що у XVIII ст. невідомий автор на двох аркушах паперу (перший приклеєний до переднього форзацу даного примірника) здійснив докладний рукописний інвентар якогось двору Цвіловського (*Opisanie Dworu Cwilowskiego*): його резиденції, будинків, дворових ґрунтів, стайні, комори, шпихліру, а також розмірів висіяного та зібраного збіжжя⁴³. І хоча даний дворик нам, на жаль, локалізувати поки що не вдалося, даний примірник Біблії явно має відношення до власників цього маєтку.

Оправа даного екземпляру створена в другій половині XVIII ст. за аналогом півфранцузької палітурки з кантами 25,8х38 см, які обклеєні декоративним папером з рапортним квітковим орнаментом. Корінець палітурки поділений 4-ма бинтами на 5 полів. Роги оздоблені свинячою шкірою брунатного кольору. На корінці в верхньому полі папєрова наліпка білого кольору. В цілому оправа дуже знищена: місцями

36 Там само. Арк. 53.

37 Там само. Арк. 66 зв.

38 Там само. Арк. 68.

39 Там само. Арк. 68 зв.

40 Там само.

41 Там само. Арк. 72 зв., 94.

42 ЛННБ ВРКК. Ф. СТ — IV. Спр. 20100. [Biblia sociniańska polska, zwana Biblia Radziwiłłowska, przekładu, wielu ... Brześć Litewskim, 1563]. 268 арк.

43 Там само. Арк. 1–2 зв. (на першому форзаці).

на корінці і рогах обірвана шкіра, папір забруднений і потертий, обріз обтріпаний.

Третій примірник (СТ — IV, 8126) Радзивилівської Біблії по суті зберігся найкраще, оскільки у ньому наявні усі змістові частини, відповідно: I–14, II–579, III–143 і IV–7⁴⁴.

Особливу увагу варто звернути на титульний аркуш примірника, який, як і інші екземпляри Біблії, оздоблений в ошатні гравіровані на дереві рамки із зображенням основних біблійних сюжетів: гріхопадіння, вручення 10 заповідей Мойсееві, поява мідяного змія, Розп'яття, сповіщення Янгола про Різдво Христове та ін. Подібні мідерити зустрічаємо у книзі італійського поета Габрієля Сімеоне (Сімяоне) «*Figure de la Biblia, illustre de stanze tvscane*» (1565 р.)⁴⁵. На відміну від інших примірників титульний аркуш розмальований трьома кольорами: червоним, зеленим та жовтим, вочевидь на замовлення одного із власників книги.

Завдяки збереженому маргінальному запису на вкладеному перед титулом книги додатковому аркуші, дізнаємося, що 1 січня 1832 р. якийсь шляхтич Адасько подарував даний екземпляр Біблії володарю Стеблева та Рихт біля Кам'янця-Подільського — пану Герману Головинському (1790 –†?)⁴⁶. Із збережених на титульному аркуші печаток дізнаємося, що примірник згодом зберігався у приватній бібліотеці Константина Підвисоцького (1810 — †1868)⁴⁷ в Рихтах (сучасний Кам'янець-Подільський район), який являвся зятем Г. Головинського. Після розпродажу його книгозбірні примірник потрапляє до Львова, вочевидь до львівського букініста Ігеля. З наступної провінцієнції дізнаємося, що

44 Там само. Спр. 8126. Biblia V.N.T. (Radziwiłłowska) Biblia Święta, to iest księgi, Starego i Nowego Zakonu z żydowskiego, greckiego, y łacinskiego ... na polski ... wyłożone. Brest, 1563. 579 арк.

45 Гісторыя беларускай кнігі. Т. 1. С. 180.

46 ЛННБ ВРКК. Ф. СТ — IV. Спр. 8126. Арк.1 (перед титулом).

47 Будучи зятем володаря Стеблева Германа Головинського, Константин Підвисоцький успадкував Рихти у 1848 р. Як відомо К. Підвисоцький був письменником, критиком, колекціонером, куратором гімназії в Кам'янці-Подільському. Він зібрав бібліотеку в 4 тисячі стародруків, серед яких було і брестське видання Біблії 1568 р., миньковецькі видання та ін. Після смерті все мистецьке багатство було продане в різні руки. За свідченням Юзефа-Антонія Ролле, більша частина Рихтецької бібліотеки, яка налічувала більше 12 000 томів та рукописів була придбана паном Дзялинським з Курник та Ігелем — букіністом зі Львова (Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1983. Т. 27. S. 196 ; Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1895. С. 311–314 ; [Богдан]. Рихта — історія села [Електронний ресурс]. URL: http://bogdangp.io.ua/s94160/rihta_-_istoriya_sela).

даний екземпляр довгий час перебував у бібліотечній фундації Віктора Боворовського (у 1900 р. бібліотека стала публічною⁴⁸), а тому принаймні з 1877 р. книга перебувала у Львові⁴⁹. На згаданому вкладеному аркуші міститься також датування 1884 р., яке вірогідно проставлялося під час якоїсь реєстрації примірника у Львові⁵⁰. На звороті цього аркушу, польським скорописом XVIII ст. (коричневе чорнило), невідомий автор написав короткий опис історії видання Брестської Біблії 1563 р.⁵¹

Оправа виготовлена у XVIII ст. і містить сліди пізніших реставраційних робіт. Дошки пізньоготичної конструкції з кантами та внутрішніми рантами, поволочені телячою шкірою ясно-коричневого кольору, обробленою галуном «під дерево» з тисненням золотом в стилі «А Дюсей — á Du Seul»⁵². Оздоблення верхньої і спідньої дошок складається з зовнішньої рамки — із накатки з рослинним орнаментом і внутрішньої — із накатки з геометричним (сіточка). Кути внутрішньої рамки акцентовані штампами «пірамідальна квітка». Корінець поділений 5-ма бинтами на 6 полів заповнених тисненням золотом із штампів з рослинним орнаментом, в другому згори полі із літерних штампів золотом витиснутий титул книги «BIBLIA | POLONICAЕ». Каптал реставраційний ренесансного типу з прямою вторинною обмоткою з «краплею на обрізі» із ниток коричневого і білого кольорів. Обріз (кінець XIX ст.) — золочений і торшонований рослинним сецесійним орнаментом. Оправа містить також 2-ві мосяжні (латунні) литі шпеньково-ремінцеві застібки з ажурним рослинно-квітковим орнаментом.

Четвертий примірник (СТ — IV, 5865) зберігся неповністю, адже у ньому із усіх змістових частини, відповідно збереглися: титул, II–579, III–143 і IV–2⁵³. Чимало прикінцевих аркушів деформовано через часте неакуратне складання аркушів при закритті палітурки.

Оправа виконана на початку XX ст. Палітурки виготовлені із картону з кантами 26х38 см, які обклеєні ледерином темно-коричневого

48 Jawor W. Biblioteka fundacji W. hr. Baworowskiego we Lwow. Lwow, 1926. 42 s. ; Kotula R. Biblioteka Wiktora Baworowskiego we Lwowie. Lwów, 1926. 14 s.

49 ЛННБ ВРКК. Ф. СТ – IV. Спр. 8126. Титул.

50 Там само. Арк. I (перед титулом).

51 Там само. Арк. I зв. (перед титулом).

52 Стиль виник наприкінці XVII ст. і отримав назву за прізвищем французького інтролігатора Августена Дюсея (1673–1746). Простота цього стилю співзвучна класицизму і забезпечила йому широке використання упродовж усього XVIII ст. і на початку XIX ст.

53 ЛННБ ВРКК. Ф. СТ – IV. Спр. 5865. [Biblia Święta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu własnie z żydowskiego, greckiego y łacinskiego ... na polski ... wyłożone. Brest, 1563.]. 579 арк.

кольору з фактурою «під юхту» зі сліпим тисненням по периметру палітурок із накатки з хвилястих ліній. В правому верхньому куті спідньої палітурки паперова прямокутна біла наліпка з шифром книги «IV | Ст. 5865». Корінець поділений 4-ма бинтами акцентованими золотими лініями тиснення на 5 полів, краї корінця оздоблені золотим тисненням із поверхнички з рослинним орнаментом. В другому згори полі корінця із лірених штампів золотом витиснутий титул книги «BIBLIA | Radziwiłłowska», в четвертому дата друку «1563». Каптал закритий. Обріз пофарбований у червоний колір. Ледерин потертий і місцями обірваний.

Таким чином, аналізовані вище примірники Брестської Біблії вирізняються, як рівнем своєї збереженості, так і своєю історією, оскільки зберігалися у різних церковних та світських колекціях. Здійснений короткий археографічний опис даних «львівських» примірників Брестської Біблії потребує подальшого більш ґрунтовного джерелознавчого дослідження, а саме ретельного порівняльного аналізу, як на рівні формулярів так і на рівні текстології. Водночас в проекті перспективним завданням має бути створення спільного міжнародного кодикологічного індексу усіх екземплярів Радзивилівської Біблії з урахуванням специфіки їхнього застосування, як у релігійній, так і в світській практиці.

Издания «западной» Библии XVI века в фондах библиотеки Вильнюсского университета и Беларусь

Со времени утверждения христианства в IV в. Священное Писание занимает особое место в культуре западной цивилизации, а до XVIII в. оно было основным культурным текстом во всей Европе. Сама эра книгопечатания началась с издания латинской Библии. Но ещё до появления печатного *Слова Божьего около 1456 г. первопечатник Иоганн Гутенберг (около 1399–1468)* начал выпускать разные мелкие издания, тем не менее, именно с появлением так называемой *42-строчной* или *Гутенбергской Библии* начался победоносный поход печати по Европе и позднее по всему миру.

Несмотря на стремление Реформации XVI в. сделать Священное Писание доступным людям на их родном языке, этот век отличался обилием латинских Библий (как в католической среде, так и в протестантской). Например, если в XV в. всего было напечатано 94 издания Вульгаты, то за весь XVI век вышло уже 438 изданий (сам Мартин Лютер с уважением оценивал латинскую Библию и всю свою жизнь пользовался цитатами из Вульгаты). Как мы знаем, в последующих веках из-за возрастающего значения национальных языков популярность латинского языка, а тем самым и латинской Библии довольно заметно упала (в XVII в. появились только 262 издания Вульгаты, в XVIII в. — 192).

А как было в XVI в. и позднее в Великом Княжестве Литовском? На каком языке читали в этом краю, и какие именно читатели? В этой статье хотелось бы сделать статистический обзор распространения в XVI в.

изданных западно-христианских Библий среди образованного слоя населения Великого Княжества Литовского, а конкретно в тех её землях, которые находятся в теперешней Беларуси, и сделать это, ссылаясь на образцы книг, которыми теперь располагает библиотека Вильнюсского университета — старейшая высшая школа бывшего великокняжеского пространства.

Итак, в фондах этой библиотеки, а точнее, в фондах Отдела редких книг, выявлено 95 изданий Священного Писания (в эту цифру также входят издания и исключительно Нового Завета, и Псалтири, и библейские симфонии, или конкорданции), которые были изданы в XVI в. Также есть ещё 14 дефектных экземпляров с неустановленными выходными данными, но которые причислены к изданиям XVI в. (всего 149 инвентарных единиц). Подавляющее большинство из них издано на латинском языке — 105 единиц (или 70 % из всех Библий XVI в.), затем следуют Библии на польском языке — 20 единиц (или 13 %), древнегреческом — 6 (или 4 %), чешском — 4 (или 3 %), параллельно древнегреческом-латинском — 4 (или 3 %), книги, изданные в виде полиглотты — 3 (или 2 %), древнееврейском-латинском — 3 (или 2 %), французском — 2 (или 1 %), немецком и итальянском — по одному изданию (или меньше, чем по 1 %). Эти цифры более или менее отражают приоритеты образованных католиков (отчасти и протестантов) в Великом Княжестве Литовском, изучающих и употребляющих чужие языки (кроме, разумеется, польского языка, который всё более широко распространялся среди дворянства и духовенства как «лингва франка»).

Само собой разумеется, что издания Священного Писания, бывшие в Великое Княжество Литовское (или напечатанные на территории ВКЛ, как в случае с *Брестской Библией*), не накапливались централизованно, но распространялись по всей территории Великого княжества. Установить дорогу миграции этих печатных изданий нам помогают выявленные в книгах владельческие знаки (они оставлены в 92 книгах, что составляет 62 % всех Библий). При знакомстве с этими знаками обнаружилось, что наибольший процент Библий, как и следовало ожидать, «стекался» в монастыри, костёлы или в управляемые духовенством образовательные учреждения. Например, только одни монастыри, костёлы и духовные образовательные учреждения в разное время имели в фондах своих библиотек 40 Библий, которые позднее составили 43 % книг такого типа (XVI в. издания), находящихся в библиотеке Вильнюсского университета. В частных руках в разное время «осело» 20 Библий, или 22 %. Остальные 32 издания, или 35 % из всех

Библий XVI в., с владельческими записями были собственностью как разных институций, так и частных лиц.

Согласно владельческим записям, также можно установить, что в своё время наибольшее количество этих книг оказалось в монастыре гродненских доминиканцев – 10 экз. На втором месте Вильнюсский *монастырь* францисканцев (*бернардинцев*) — 7 экз., а на третьем месте три *монашеские* институции — резиденция иезуитов в Даугавпилсе, монастырь кармелитов в *Засвире* (в *Беларуси*) и Вильнюсский монастырь доминиканцев (во всех — по 3 издания). Мы не будем останавливаться на институциях, имевших небольшое количество книг. Однако хотелось бы отметить несколько *монастырей*, бывших за пределами *нынешних* Литвы и *Беларуси* (а именно в *теперешней* Польше), из которых в библиотеку Вильнюсского университета попали интересующие нас книги. Это такие *монастыри*, как августинцев в Цеханове, миссионеров (лазаристов) в Семятичах, базилиан в Супрасле (кстати, последний был на территории бывшего Великого Княжества Литовского) и иезуитов Плоцкой епархии. Разумеется, большинство Библий попало в библиотеку из религиозных и образовательных институций Великого Княжества Литовского. Наша коллекция содержит много книг из бывших духовных учреждений Беларуси (в соответствии с нынешними границами этого государства). 22 институции имели 36 экз. (или 50 % из общего числа книг таких институций), в то время как в Литве 13 институций владели 25 экз. (или 35 % из всего количества Библий). Можно добавить, что из монашеских орденов больше всех Библий было в руках францисканцев (имея в виду и *бернардинцев*, и конвентуалов) — 19 экз., на втором месте доминиканский орден — 16, а иезуиты (и ими управляемые школы) заняли бы третье место — 15 экз.

Возникает вопрос: какая связь существует между книгами Священного Писания и жителями белорусских земель? По оставленным в изданиях владельческим *знакам* видно, что из 92 изданий так или иначе связаны с белорусским краем 40 книг (или 43 % Библий с указанными владельцами). Конечно, есть ещё целый ряд владельцев, которых идентифицировать не удалось. Так что, конечное число Библий «белорусского» происхождения, возможно, и ещё больше.

Владельческие записи в изданиях Священного Писания XVI в., имеющих в нашей библиотеке, «подсказывают», что часть обсуждаемых нами книг когда-то находилась в самых разных монастырях, существовавших на территории *теперешней* Беларуси. Как, например, в монастырях бенедиктинцев в *Городище* (под Пинском), доминиканцев

в Гродно, Столбцах, Деречине и Холопеничах, францисканцев (бернардинцев и конвентуалов) в Слуцке, Воложине, Бресте, Гриневичах (бывшая Великая Лапеница) и в Гродно, кармелитов в Засвири, базилиан в Березвечье, картезианцев в Берёзе, пиаров в Щучине, каноников латеранских в Кременице, иезуитов в Могилёве и Полоцке, а также в иезуитских коллегиях в Полоцке, Орше, Гродно и Пинске. Однако, хранящиеся в библиотеке Вильнюсского университета Библиями XVI в. владели не только монастыри и коллегии. Они также находились в частных библиотеках. Владельцами печатных Библий, например, были: базилианин, теолог, настоятель базилианских монастырей в Витебске и Бытене, и наконец, архимандрит кобринского базилианского монастыря Августин Новосельский (1711–1779), тоже базилианин, некоторое время преподававший в училище при Березвечском монастыре, а в 1743 г. избранный провинциалом литовских базилиан Феодосий Конячевский; доминиканский теолог и хронист, приор деречинского доминиканского монастыря, а в 1756–1759 гг. и провинциал литовской провинции Григорий Шымак; приор того же самого доминиканского монастыря в Деречине Доминик Лукашевич, исполнявший эти обязанности на переломе XVII–XVIII вв.; браславский декан, настоятель костёла в Сапежине и Адутишкис (последний в теперешней Литве) Казимир Плаукочь (вероятно, по происхождению литовец); брестский каноник и декан Минска Бенедикт Позняк и некоторые другие лица.

Может возникнуть вопрос: как эти и другие «белорусские» издания попали в библиотеку Вильнюсского университета? Кратко можно сказать, что все эти книги попали в Виленскую публичную библиотеку (эта библиотека действовала с 1867 по 1915 гг. вместо закрытого Вильнюсского университета) из закрытых после восстаний 1830–1831 гг. и 1863–1864 гг. католических монастырей Литвы и Беларуси. Немалую часть также составили и коллекции книг из конфискованного имущества повстанцев (всего в руках власти оказалось около 200 000 единиц книг и рукописей).

Теперь проанализируем те наиболее интересные издания Библии XVI в., которыми, без сомнения, пользовались в монастырях, действовавших на территории нынешней Беларуси, или которые находились в частных библиотеках Беларуси.

Итак, во-первых, стоит упомянуть одного из самых знаменитых европейских издателей, проживавшего в Антверпене Христофора Плантена (около 1520–1589), который в своей типографии уже до 1570 года имел 21 печатный станок и издал внушительное количество книг — около

1 500 названий. В библиотеке Вильнюсского университета находятся 10 Библий из типографии Плантена, вышедших при его жизни, или их частей, среди которых и выпущенный в 1583 г. фолиант Вульгаты. Это издание обильно иллюстрировано рисунками известного фламандского художника Криспина ван ден Брока (1523–1591), гравёрами Авраамом де Бруином (1540–1587), Яном Саделером (1550–1600) и Яном Виериксом (1549 — около 1618). Один из этих фолиантов когда-то принадлежал монастырю городищенских бенедиктинцев (шифр III Р 243), другой — монастырю гродненских доминиканцев (II 3 807).

Также богат иллюстрациями (всего 284 гравюры) и опубликованный в 1561 г. краковскими издателями Николаем (1519–1606) и Станиславом (умер в 1584 г.) Шарфенбергерами полный текст Библии на польском языке (первое такое издание в истории печатания польского Священного Писания). Хотя перевод был сделан не с оригинальных языков, а с Вульгаты и, по сути дела, имел немало недостатков даже с точки зрения того времени, это издание можно отметить как самую богатую по иллюстрациям польскую Библию XVI в. В библиотеке Вильнюсского университета хранятся 3 такие книги (II 1 508, II 1 661, II 2 387; в последней есть только Ветхий Завет), из которых первую (II 1 508) когда-то читали бернардинцы Слуцка. В нашей библиотеке также есть 6 экземпляров двух позднейших выпусков: один 1575 г. (II 2 275), которым пользовались иезуиты в Могилёве и 5 — 1577 г. Одно из этих изданий было собственностью знаменитого библиофила XVIII в. в землях Великого княжества, доминиканского философа и теолога, приора монастыря доминиканцев в Гродно, Доминика Сивицкого (II 144).

Внимания заслуживает и видный базельский типограф Иоганн Фробен (1460–1527), печатавший книги не только на латыни, но и на греческом и древнееврейском языках. К своей работе Фробен привлекал разных учёных (в том числе и знаменитого гуманиста Эразма Роттердамского) редактировать и уточнять произведения авторов античности и гуманизма, а среди иллюстраторов его изданий были такие мастера, как Ганс Гольбейн Младший (около 1497–1543) и Урс Граф (1485–1528). В библиотеке Вильнюсского университета есть одна латинская Библия, изданная Фробеном в 1514 г. (II 668), которая имеет массивную деревянную обложку, обтянутую коричневой кожей (судя по владельческой записи, этот фолиант когда-то находился в монастыре воложинских бернардинцев).

В нашей библиотеке находятся также и библии из типографии одного из самых известных французских издателей Роберта Этьена (1503–

1559). Это шесть выпусков изданных им полных латинских Библий (II 5 252, II 66, II 1 121, II 5 025, II 1 553, II 1 557; из них 3 — дублиеты) и одного Нового Завета (II 5 203). По владельческим знакам можно установить, что в 1545 г. напечатанным Этьеном Священным Писанием владели *гродненские доминиканцы* (II 5 252), а также монастырь брестских *бернардинцев* (II 1 121) (последний экземпляр до того ещё принадлежал и хорунжему надворному литовскому, *маршалку браславскому* и старосте *усвятскому* (теперь в Псковской области) Яну Казимиру Пацу (умер в 1696 г. или 1697 г.).

Одна латинская Библия попала в фонды библиотеки Вильнюсского университета из типографии парижской издательницы Шарлотты Гиллард (до 1490–1557), первой женщины, достигшей больших успехов в области книгоиздательского дела. *Знаки собственности* в этой книге, вышедшей в 1549 г. (II 5 016), принадлежат нескольким бывшим владельцам, среди которых есть и упомянутый выше Доминик *Сивицкий*, *приор* монастыря *гродненских доминиканцев*. Надо бы заметить, что раньше это издание имел и известный деятель Реформации в Великом Княжестве Литовском, кальвинист, *воевода брестский* Криштоф Зенович (умер в 1614 г.). Об этом свидетельствуют записи из Священного Писания и текстов христианских теологов, таких как Тертуллиан, Арнобий, святые Иероним Стридонский, Августин, Бернارد Клервоский, а также Жан Кальвин; цитаты Зенович вписал в Библию своею собственной рукой (с приписанной датой 1592 г.).

В 1506 г. в Венеции была опубликована Библия на чешском языке, которая уже тогда в глазах католиков была еретическим изданием, т. к. её издание финансировали последователи ереси *утраквизма*. *Еретичность* этого сравнительно большого (ин-фолио), художественно оформленного издания, насчитывающего 109 гравюр на дереве, подтверждают несколько иллюстраций. Одна из них изображает чудовище, пожирающее Папу римского, другая — зверя и на нём сидящую Вавилонскую блудницу, перед которой кланяется (или молится) монах. Этой чешской Библией некогда владел тот же самый библиофил Доминик *Сивицкий*, а после него — его собратья, *гродненские доминиканцы*.

В Чехии крупнейшим пражским типографом XVI в., склонным к лютеранству, был утраквист *Йиржи Мелантрих* (1511–1580). Этот легендарный издатель эпохи Возрождения печатал очень разную литературу, иногда сам переводил издаваемые произведения. Имел богатый набор шрифтов (около 30 видов). Вообще, издания Мелантриха отличались правильностью, чистотой языка и типографскими украшениями.

ями (всего было напечатано свыше 200 названий книг). В библиотеке Вильнюсского университета находятся три напечатанные им чешские Библии: две — 1549 г. (совместно с другим пражским книгопечатником Бартоломеем Нетолицким (II 5 001, II 5 012), и одна — 1570 г. (II 1 771). Во втором издании Священного Писания, опубликованном в 1570 г., на титульном листе существует единственное сохранившееся изображение самого Мелантриха (увы, «вильнюсский» экземпляр дефектный и титульного листа не имеет). Можно добавить, что владельцами упомянутой Библии когда-то были два училища — Полоцкая иезуитская коллегия и Могилёвская римско-католическая духовная семинария.

И, наконец, старейшая библиотека Литвы в своих фондах хранит 4 экземпляра Брестской, или иначе Радзивилловской Библии, выпущенной в 1563 г. в Бресте (II 2 283, II 2 284, II 2 285, II 2 286). Мы не будем подробно останавливаться на этой Библии, лишь заметим, что все её экземпляры дефектные: нет ни одного подлинного титульного листа, ни владельческих знаков. И только в одном фолианте есть длинная запись на польском языке, но её никак не удаётся прочитать.

Таким образом, на основании вышепредставленных фактов можно сделать следующие выводы:

1. Подавляющее большинство «западных» (католических и протестантских) Библий XVI в., которые хранятся в библиотеке Вильнюсского университета, было напечатано согласно латинскому переводу (т. н. Вульгате; это 70 % из всего количества имеющихся Библий).

2. На основании изучения владельческих записей, которые встречаются на изданиях Священного Писания XVI в., можно утверждать, что эти книги, главным образом скопились в католических религиозных институтах и в управляемых католическим духовенством образовательных учреждениях (40 экз. из 92 находящихся в библиотеке Вильнюсского университета Библий XVI в. с такими записями; еще 32 экз. из таких Библий были в своё время собственностью, как институций, так и частных лиц). Одни только частные лица имели 20 экз. из упомянутых Библий.

3. Из 92 библейских изданий с владельческими знаками 40 Библий (или 43 % таких книг с указанными владельцами) так или иначе связаны с белорусским краем (то ли географическим положением институции-владельца, то ли связями с Беларусью индивидуального владельца книги). Только среди религиозных институций и образовательных учреждений количество таких книг с «белорусским следом» составляет уже 50 %.

Литература:

1. *Beech Beatrice*. Charlotte Guillard: A Sixteenth-Century Business Woman [Электронный ресурс] // URL: <http://www.jstor.org/stable/2862159>].
2. *Encyklopedia wiedzy o książce* / red. nacz.: Aleksander Birkenmajer, Bronisław Kocowski, Jan Trzynadlowski ; red. gł. Alodia Kawecka-Gryczowa. — Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. XXII, szp. 2874, [1] s., [28] k. tabl. : il.
3. *Lexikon des gesamten Buchwesens* / Herausgegeben von Severin Corsten [et al.]. Bd. 1–7. — Stuttgart, 1987–2007.
4. *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai : katalogas* / sudarė Nojus Feigelmanas, Irena Daugirdaitė, Petras Račius. — Vilnius, 2003. — 584 p. : il.
5. *Мыльников А.* Чешская книга : очерки истории. (Книга. Культура. Общество). — М., 1971. — 208 с.

Невідомий примірник Берестейської Біблії з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Берестейська Біблія є визначною історико-культурною пам'яткою XVI ст., втіленням релігійної духовності, друкарського мистецтва, віддзеркаленням соціально-політичної атмосфери, що панувала у Речі Посполитій чотирьох народів у той час. Кожний її примірник при комплексному історико-книгознавчому дослідженні несе конкретний фактографічний матеріал, який, будучи зібраним в одне ціле, поглиблює історіографію цього видання, чіткіше окреслює його роль і значення у духовній культурі Речі Посполитої.

Нещодавно, під час проведення роботи з доукомплектування фонду Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ВСПВ) ретроспективною профільною літературою було одержано з Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій серед партії стародруків фоліант Біблії без вихідних даних, який при атрибуції виявився примірником Берестейської Біблії (Берестя, 1563; ВСПВ, Ін. 4513). У ВСПВ до того часу зберігався один примірник Берестейської Біблії (ВСПВ, Ін. 338). При порівнянні титульних аркушів обох примірників, які нині зберігаються у ВСПВ, виявилось, що їхні гравійовані зображення однакові. Але у нововиявленому примірнику на титулі, у центрі, де мусить бути надрукована назва книги готичним шрифтом «Biblia Święta / Tho iest / Księgi Starego y // Nowego Zakonu / własnie z // Żydowskiego / Greckiego / y // Łacińskiego / nowo na // Polski ięzyk z pil=// nością y wiernie //wyłożone», наклеєно прямокутний аркуш розміром 9 x 13,5 см із надрукованою назвою «BIBLIA / SWIĘTA» шрифтом антиква, під назвою вміщено віньєтку. Якщо подивитися цей титульний аркуш на світло, то можна

побачити піднаклеєним заголовком первинний друк готичним шрифтом: «Księgi Nowe=go Testamentu», а під назвою — дві орнаментальні смужки. Виявилося, що у минулому був використаний титульний аркуш Нового Заповіту Берестейської Біблії для заміни головного титулу видання, який, вочевидь, на той момент був втрачений. У примірнику бракує початкових аркушів: головного титульного аркуша, зображення герба Радивілів, присвяти польському королю Зигмунту Августу, «O Pożytku Pisma Świętego / y o wszyt=// kiej sprawie przekładania tych Ksiąg / ku Krześciańskiemu Czy=thelnikowi Przedmowa», «Summa abo krotkie opisanie wszythkiego Pisma Świętego / tho iest / Ksiąg Starego y Nowego Testamentu», «Porządek / wedle ktorego położone są Księgi / tak Starego iako y Nowego Zakonu», бракує титульного аркушу Нового Заповіту, в кінці книги бракує «Rzeczy y mieyst czelniejszych Starego y No/ wego zakonu porządne zebranie...». Після видозміненого титульного аркуша у примірнику Ін. 4513 зразу йдуть рекомендації до використання таблиць при читанні Біблії та самі таблиці, які повинні бути вміщені в кінці книги. Колація новоявленого примірника виглядає так: тит. арк., арк. [1]: «Ku pilniejszemu pism Świętych czytaniu napominanie do tych ktorzy tey tablice używać będą», [5] арк.: «Tablica ku przeczytaniu Bibliey przez cały rok...», 1 аркуш із рукописним текстом на папері з філігранню «Риба», який не копіює текст 1-го друкованого аркуша видання; арк. 2–43 (відсутні арк. 44–47 із гравюрами), 48–109, 111 (помилка в нумерації), 112 (помилка в нумерації), 113 (помилка в нумерації), 115 (помилка в нумерації), 115–132, 134–138, 133 (аркуші переплутано при оправі), 139–154, 154, 155, 157–159, 159, 161–207, 207, 209–295, 299 (помилка в нумерації), 297–372, 373, 374–394, 394, 396–427, 424, 429–438, 440–512, 512, 514–546, 546, 547, 549–552, 554–557, 557, 559–579; 2–23, 23, 25–83, 85–132 + 2 арк. рукописного тексту на папері з філігранню «герб Амстердаму». На цих двох останніх рукописних аркушах відтворено текст першого послання апостола Іоанна: закінчення його 4-ї глави та 5-у главу, а також «List wtory Świętego Jana Apostoła», «List trzeci Świętego Jana Apostoła», «List powszechny Świętego Judasa Apostoła». Необхідно зазначити, що рукописний текст не є копією «слово в слово» друкованого тексту Берестейської Біблії. Всі рукописні аркуші у примірнику написано одним почерком.

Друкований текст книги рясніє підкресленнями чорнилом, на берегах сторінок часто трапляються позначки у вигляді знаку +, рідко — лаконічні зауваги на зразок «Modlitwa», «nie mało» тощо. Це дає підстави вважати, що хтось ретельно читав текст, залишаючи свої позначки на сторінках книги.

Примірник має шкіряну оправу. На корінці шкіра практично не збереглася. На оправі збереглася одна із чотирьох шкіряних зав'язок. Обріз фоліанта пофарбовано у брунатний колір. Титульний аркуш, арк. 412 і аркуші «Таблицу» у далекому минулому були реставровані: втрачені місця допасовані чистим папером. Арк. 99–102 відокремлені від блоку книги.

Джерелознавча вагомість примірника збільшується через наявність у ньому вельми інформативної провенієнції. На форзаці нижньої кришки оправу є власницький запис такого змісту: «Его Благородію / Милостивому / Сія / книга принадлежит / Дворянину Григорию Рубцу. / В Селе Брахлове / 1846 года Марта 1-го Дня». На звороті цього ж аркуша запис: «1846 года / Марта 1-го Дня. / Никифоръ Рубецъ». Записи зроблено одним почерком.

Село Брахлів, нині село Климівського району Брянської області Російської Федерації, у XVIII ст. знаходилося в Топальській сотні Стародубського полку Гетьманщини, між Стародубом і Новозибковом. У XIX ст. за тодішнім адміністративним устроєм Російської імперії село значилося у Новозибківському повіті Чернігівської губернії. Воно належало Рубцям — представникам давнього, українського православного козацько-старшинського роду, ще у першій чверті XVII ст. Землянин і син боярський Осип Рубець отримав від польського короля Володислава IV привілей, датований 15 листопада 1640 р., який підтверджував його володіння маєтностями у Стародубському повіті. У списку маєтностей було село Брахлів¹.

1715 р. брати Рубці — полковий суддя Юрій та значковий товариш Семен, одержали жалувану грамоту від імператора Петра I, якою підтверджувалися їхні дідівські та батьківські маєтності. Завизначенням Новгород-Сіверського дворянського депутатського зібрання рід Рубців було внесено до 6-ї частини Родовідної книги дворян Чернігівської губернії². Рід мав герб, який опубліковано у 9-й частині «Общего гербовника дворянских родов Российской империи»³. Представники роду впродовж століть у Стародубському полку обіймали посади

1 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4. Киев, 1914. С. 369 ; А. Л. [Лазаревский А. М.]. Родословная книга Черниговского дворянства. Изд. Графа Г. А. Мило-
радовича. 2 т. СПб, 1901 // Киевская старина, 1902. Т. 77. Апрель: Библиография. С. 49
; Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів : історія та джерела (друга по-
лови́на XVII – початок XXI ст.). Київ, 2006. С. 125.

2 Общий гербовник дворянских родов Российской империи. Ч. 9. СПб, 1816. Арк. 39 зв.

3 Там само. Арк. 39.

полковників, значкових і бунчукових товаришів, полкових суддів, топальських сотників, були військовими канцеляристами та стародубськими городовими отаманами⁴.

Фігурант провенієнції Григорій Іванович Рубець (7.11.1825–?) — син Івана Васильовича Рубця та Параскеви Никифорівни Травіної, народився у Брахлові. Був одружений із Катериною Сидорівною Селивановою (р. н. 1882), мав брата Никифора 1828 р. н., який був писарем 2-го розряду Еліонської посадської ратуші (1861 р.). Григорій Рубець закінчив курс Стародубського повітового училища. Був писарем 1-го розряду Чернігівської палати державного майна (1847 р.), засідателем Дворянської опіки Новозибківського повіту Чернігівської губернії та засідателем Новозибківського повітового суду (1857 р.). Мав чин колезького асесора (цивільний чин VIII класу), згодом — надвірного радника (1887 р.; цивільний чин VII класу)⁵. [4, 173; 5, 393].

Власницький запис примірника констатує факт приналежності його Григорію Рубцю та не подає інформацію про те, яким шляхом потрапила книга до його рук. Теоретично можна передбачити кілька можливих шляхів надходження: успадкування від когось із близьких кривних чи дальших родичів або сторонніх осіб та купівля. Брак інформації не дає можливості дати обґрунтовану відповідь на це питання. Але факт засвідчення права власності на книгу її володарем, демонструє його бажання оприлюднити це у формі власницького запису. Відштовхуючись від дати у провенієнції, Григорію Рубцю виповнилося 20 років, коли було зроблено власницький запис. Перебування примірника Берестейської Біблії у володінні Григорія Рубця може свідчити про високий рівень освіченості її власника, адже видання є польськомовним і надруковано готичним шрифтом, достатню матеріальну забезпеченість, що дозволила придбати рідкісне видання XVI ст., і, можливо, його бібліофільські уподобання.

Викладений матеріал вводить у науковий обіг нові фактографічні дані до історії визначної друкованої пам'ятки XVI ст. — Берестейської Біблії, та розширює коло відомостей про розповсюдження і побутування її примірників в Україні.

4 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4. С. 368–401 ; Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник / с рис. Е. Нарбута. Репр. изд. Київ, 1993. С. 154.

5 Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 2, ч. 3–6. СПб, 1901. С. 173 ; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4. С. 393.

Брестские старопечатные издания в коллекциях Научной библиотеки Одесского национального университета им. И. И. Мечникова

Фонды Научной библиотеки Одесского национального университета им. И. И. Мечникова включают немало книжных памятников общеславянской культуры, в том числе — брестские старопечатные издания: «Святая Библия, то есть книги Старого и Нового Завета...» (Брест, 1563) и «Дневник акта присоединения к Конфедерации Обоих Свободных Народов в Брест-Литовске 11 сентября 1792 года в костёле иезуитском» (Брест, 1792). В статье рассмотрены особенности экземпляров данных изданий и история их поступления в университетскую библиотеку.

Издание «*Biblia święta, Tho iest, Księgi Stárego y Nowego Zakonu...*»¹ является шедевром книгоиздательского искусства XVI в. и имеет исключительную библиографическую ценность. «Одесский» экземпляр не имеет печатного «родного» титульного листа, а снабжён рукописным титулом. Книга заключена в переплёт XVI в. (дерево, обтянутое кожей) с металлическими уголками (частично сохранены застёжки), «мраморным» обрезом; на крышках переплёта — тиснение золотом (рамковый орнамент), на верхней крышке — тиснение: «*hl. Dreyfaltigkeit*» (нем. — «св. Троица»).

1 Польські стародруки з колекцій університетської бібліотеки = Starodruki polskie ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej : каталог / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. ; упоряд.: Г. В. Великодна, О. Л. Ляшенко ; наук. ред. В. Валецький ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. О. В. Полевщикова. Одеса, 2012. С. 11.

Особый интерес вызывает провенанс экземпляра. Сохранившиеся владельческие знаки дают возможность проследить историю бытования книги до попадания в Новороссийский (ныне Одесский национальный) университет. На обороте верхней крышки переплёта помещён гравированный экслибрис-наклейка: «*Z Zbioru Xiąg Jul. Ursin Niemcewicza*», а на первой же странице сохранилась запись владельца: «*Julian Ursin Niemcewicz*».

Известно, что видный политический деятель своего времени, историк, публицист, писатель и поэт Юлиан Урсин Немцевич (*Julian Ursin Niemcewicz*, 1758–1841) в своём имении Урсинов около Варшавы собрал чрезвычайно ценную и богатую библиотеку, содержащую около 4 000 томов по истории и литературе. Кроме того, Ю. У. Немцевич имел значительную коллекцию рукописей, среди которых — оригиналы писем королей Сигизмунда III, Сигизмунда Августа, Стефана Батория; письмо гетмана Богдана Хмельницкого; письма представителей известных шляхетских родов, в том числе и Николая Радзивилла Чёрного, издателя Радзивилловской Библии². После ноябрьского восстания книжное собрание было перевезено в Познань и продано с аукциона в 1833 г.³. Часть книг графиня Констанция Рачинская (урождённая Потоцкая) закупила для библиотеки своего мужа Эдварда Рачинского в Рогалине⁴. Однако имеются сведения, что Ю. У. Немцевич в 1820-е гг. подарил часть своей библиотеки К. Рачинской, поскольку графиня пожертвовала ему значительную сумму на покупку Урсинова. Кроме того, некоторые ценные экземпляры были перевезены в Рогалин перед тем, как Юлиан уехал в Париж в 1831 г.⁵. Как бы там ни было, целостность коллекции

2 Katalog książek w różnych językach w drodze publicznej licytacji sprzedawać się mających w Poznaniu dnia 1 lipca i następnych 1833 roku. Poznań : Czcionkami nowej drukarni Pompejusza i Spółki, 1833. S. 160–168.

3 В 1832 г. Царству Польскому был дарован так называемый «Органический статут», резко ограничивший его самостоятельность и ликвидировавший Сейм. В это же время происходили конфискации помещичьих владений. – См.: История южных и западных славян : [в 2 т.]. 2-е изд. М., 2001. Т. 1 : Средние века и Новое время / под ред. Г. Ф. Матвеева, З. С. Ненашевой. С. 537.

4 *Tadeusiewicz H. Niemcewicz Julian Ursyn* // *Słownik pracowników książki polskiej* / pod red. I. Treichel. Warszawa, 1972. S. 626.

5 *Nawrocka K. Inność czy niezwykłość? Wokół biografii Konstancji Potockiej-Raczyńskiej* // «Gorsza» Kobieta : dyskursy, inności, samotności, szaleństwa / pod red. D. Adamowicz, Y. Anisimovets, O. Taranek. Wrocław, 2008. S. 235–236.

была утрачена: часть книг вошла в собрание Р. Скужевского в Чернееве, судьба же большинства экземпляров остаётся неизвестной⁶.

К сожалению, мы не располагаем сведениями о бытовании экземпляра «Библии» до его попадания в библиотеку Ю. У. Немцевича: многочисленные мемуары и письма владельца не дают прямого ответа на этот вопрос. Тем не менее, некоторые факты дают возможность предположить, каким образом один из экземпляров этого издания Святого Письма стал частью собрания библиофила⁷. В «Исторических польских путешествиях...» Ю. У. Немцевич тепло вспоминает о Бресте, в том числе и как о колыбели «славной Радзивилловской Библии»⁸. Описывая своё путешествие в Кёнигсберг (Królewiec) в 1817 г., автор рассказывает о своём визите в старейший костёл города — храм св. Николая, куда он направился в поисках польских антикварных изданий. Священник, о. Олофф, говоривший на «Сигизмундовском» польском, показал Ю. У. Немцевичу старинные книги, хранившиеся отдельно от ежедневно используемых современных изданий. В хоре среди других обнаружилась и несколько повреждённая Радзивилловская Библия⁹. Не исключено, что речь шла о «нашем» экземпляре.

На обороте верхней крышки переплёта книги, под указанным экслибрисом Ю. У. Немцевича, расположена ещё одна владельческая запись, связанная с ещё одним владельцем книги — Семёном Михайловичем Воронцовым: «**Куплено в Берлине в 1869 г. у Ашера. 300 талеров**» (Ил. 3). Здесь же записан крепостной шифр Одесской библиотеки Воронцовых: «**4. шк. 4 п. 11 № 8**».

Книжное собрание рода Воронцовых поступило в библиотеку Новороссийского университета в конце XIX в. Воронцовская библиотека собиралась несколькими поколениями этой семьи, последним владельцем был князь Семён Михайлович Воронцов (1823–1882) — генерал от инфантерии, участник Кавказских походов. Жизнь С. М. Воронцова была тесным образом связана с Одессой: он родился в этом городе, получил

6 Известно, например, что 50 произведений из собрания Немцевича в 1881 г. вместе с коллекцией Казимежа Кантака оказалось в библиотеке Общества друзей науки в Познани.

7 В собрании имелось два экземпляра Брестской Библии. — См.: Katalog książek w różnych językach w drodze publicznej ... S. 42. Возможно, один из них вошёл в библиотеку Рачинских; собрание графов содержало экземпляр издания. — См.: *Estreicher K. Bibliografia polska ...* : [w 35 t.]. Kraków, 1894. T. 13. S. 16–17.

8 *Niemcewicz J. U. Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte.* Paryż ; Frank ; Petersburg : Wolff, 1858. S. 220.

9 Там же. S. 276.

образование в Одесском Ришельевском лицее, избирался на пост городской головы (1863–1867), был первым президентом Одесского общества изящных искусств и членом Одесского общества истории и древностей. На протяжении всей жизни С. М. Воронцов продолжал пополнять семейную библиотеку, в том числе редкими и ценными изданиями (так, одновременно с Брестской Библией был приобретён экземпляр Острожской Библии). После своей смерти он завещал библиотеку майоратного дома Воронцовых в Одессе Новороссийскому университету, о чём свидетельствует «Заявление светлейшей княгини М. В. Воронцовой о пожертвовании Новороссийскому университету библиотеки покойного её супруга С. М. Воронцова»¹⁰. После завершения судебного разбирательства по вопросам наследования имущества покойного, летом 1896 г. 90 шкафов с книгами были перевезены в стены университетской библиотеки¹¹. В настоящее время это собрание хранится как Воронцовский фонд Научной библиотеки ОНУ и насчитывает 13 690 названий в 52 800 томах. Это довольно редкий в истории культуры пример сохранившегося в своей целостности частного книжного собрания. О стойком интересе к истории и культуре польского государства говорит присутствие определённого массива старопечатных полоников в собрании рода Воронцовых (в настоящее время — 75 единиц)¹².

По данным, приведённым в «Инвентаре библиотеки майоратного дома светлейшего князя Семёна Михайловича Воронцова в г. Одессе»¹³, экземпляр Брестской Библии был приобретён С. М. Воронцовым «в Берлине в 1869 г. у Ашера» за 300 талеров. Адольф Ашер (Adolf (Abraham) Isaac) Ascher, 1800–1853) — известный берлинский книгопродавец, издатель и библиограф. Родился в Камень-Поморском, закончив гимназию, занялся торговлей. В России Ашер сначала преуспел в торговле бриллиантами, попутно пополняя свою коллекцию ценных изданий. Решив перевести своё увлечение в деловое русло, в 1830 г. он открыл

10 ГАОО. Ф. 45. Оп. 7. Д. 39 (1884).

11 Там же. Ф. 45. Оп. 8. Д. 33 (1896) ; Бондаренко П. М., Фельдман В. С. Библиотека Воронцовых в Одесском университете // Альманах библиофила : М., 1981. Т. 10. С. 98–109 ; Наукова бібліотека Одеського національного університету імя І. І. Мечникова : іст. нарис : до 185-річчя заснування / відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова. Одеса, 2002. С. 111–115.

12 Полевищикова Е. В. Полоника в библиотеках Воронцовых // Libri Recogniti. Nowe inspiracje do badań nad starodrukami polskimi w bibliotekach Rosji, Białorusi, Ukrainy, Litwy i Finlandii / red. nauk. S. Siess-Krzyszowski, W. Walecki. Kraków, 2013. S. 101–114.

13 Инвентарь библиотеки майоратного дома светлейшего князя Семена Михайловича Воронцова в г. Одессе. Ч. 1. Л. 214 об.

антикварную книжную лавку в Берлине (второй магазин был открыт в Лондоне, третий — в Санкт-Петербурге)¹⁴. В 1852 г. Адольф Ашер продал свою фирму Даниелю Коллину, а на 1869 г. ею владел Альберт Кон (Albert Cohn, 1827–1905) – немецкий книготорговец, магазин которого отличался богатым выбором славянских изданий (особенно библиографических редкостей)¹⁵, деловой партнёр Адольфа Ашера при жизни. Видный библиограф, Альберт Кон известен в первую очередь как создатель самой полной библиографии В. Шекспира, изданной на протяжении 1864–1900 гг. и содержащей порядка 18 000 позиций. Образцовыми считаются также его книготорговые каталоги, которые он начал создавать ещё во время работы в качестве помощника А. Ашера¹⁶. Таким образом, Семён Михайлович Воронцов приобрёл издание Святого Писания у Альберта Кона в 1869 г., который продолжил руководство фирмой под первоначальным названием «Asher & Co» (поэтому в провении на книге стоит имя Ашера, а не Кона). Таковы известные нам факты многолетнего бытования экземпляра Радзивилловской Библии до момента его поступления в библиотеку Новороссийского университета.

Ещё одним брестским изданием, находящимся в фондах Научной библиотеки, является «**Dyar[yusz] ak[tu] złączenia się kon[federacyey Wolnych] Oboyga N[arodów] w Brześciu Lit[ew]skim Dnia 11. września 1792. Rok[u w] kościele po-jezuickim**» («Дневник акта присоединения к Конфедерации Обоих Свободных Народов в Брест-Литовске 11 сентября 1792 года в бывшем иезуитском костёле»)¹⁷. Экземпляр брошюры,

14 Адольф Ашер был поставщиком книг у Антонио Паницци. Сэр Антонио Джenezio Мария Паницци (Antonio Genesio Maria Panizzi, 1797–1879) – библиофил и член общества карбонариев, профессор итальянского языка и литературы в Лондонском университете. Руководил Библиотекой Британского музея с 1856 по 1866 год. Кроме того, клиентами Ашера были Александр фон Гумбольдт (1769–1859) и Чарльз Дарвин (1809–1882). См.: Paisey D. Adolphus Asher (1800–1853) : Berlin bookseller, Anglophile, and friend to Panizzi [Электронный ресурс] // Electronic British Library Journal. 1997. URL : <http://www.bl.uk/ebj/1997/articles/article14.html> (дата доступа: 2013). Название с экрана.

15 Энциклопедический словарь : [в 86 т.] / издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб. : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. Т. 30 : Коала – Конкордия. С. 913.

16 Альберт Кон был обладателем солидной библиотеки. После его смерти основная часть собрания была передана Берлинской городской библиотеке (Berliner Stadtbibliothek). Кроме того, Берлину были завещаны и значительные денежные средства с условием создания новых читальных залов для публичного пользования. См.: Homeyer F. Deutsche Juden als Bibliophilen und Antiquare. Tuebingen : Mohr, 1963. S. 18–19.

17 Название издания было установлено по «Библиографии польской» К. Эстрейхера, так как данный экземпляр поступил в библиотеку Новороссийского университета, частично уже не имея заглавия (верхняя часть с. 1 частично подклеена и заглавие на ней

изданной в конце XVIII в., хранится в именном фонде **профессора Новороссийского университета В. И. Григоровича**.

Виктор Иванович Григорович (1815–1876) – славист, историк, член-корреспондент Российской академии наук, один из основоположников славяноведения в Российской империи и основателей украинистики в Новороссийском университете. Он был первым деканом историко-филологического факультета и первым профессором кафедры истории и литературы славянских наречий Новороссийского университета. Значительную часть своей библиотеки Виктор Иванович собрал во время путешествия по славянским землям в 1844–1847 гг., ещё будучи преподавателем Казанского университета¹⁸. Спустя несколько десятилетий В. И. Григорович переехал в Одессу для продолжения изучения славянской филологии¹⁹. В 1864 г. он предложил попечителю Одесского учебного округа А. А. Арцимовичу принять от него в дар Ришельевскому лицей (предшественнику Новороссийского университета) собрание книг по славянской филологии в количестве 646 названий (в 732 томах)²⁰, которое вошло в фонд библиотеки **под названием «Отдел по славянской филологии профессора В. И. Григоровича»**.

На протяжении 1865–1876 гг. В. И. Григорович почти ежегодно пополнял фонды библиотеки уже открытого Новороссийского университета книгами и рукописями из личной коллекции²¹, о чём свидетельствуют сохранившиеся данные в протоколах Совета Новороссийского

вписано от руки). — Польські стародруки з колекцій університетської бібліотеки = Starodruki polskie ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej : каталог / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. ; упоряд.: Г. В. Великодная, О. Л. Ляшенко ; наук. ред. В. Валецький ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. О. В. Полевщикова. Одеса : Одес. Нац. ун-т, 2012. С. 83.

18 Алексеев М. В. К истории создания «Отдела по славянской филологии профессора В. И. Григоровича» в библиотеке Новороссийского университета // Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці : матеріали II Міжнародних книгознавчих читань (м. Одеса, 18–19 верес. 2013 р.) : [зб. ст.] / відп. ред.: М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова ; бібліогр. ред. О. С. Мурашко ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса, 2013. [В печати].

19 Попруженко М. Г. В. И. Григорович в Одессе // Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864–1876) : изд. Ист.-филолог. о-ва при Импер. Новорос. ун-те / под ред. М. Г. Попруженко. Одесса : Экон. тип., 1916. С. III ; Успенский Ф. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче. Одесса : Типо-Литография Штаба Одесского военного округа, 1890. С. 19.

20 Павлюк Н. В. Отдел славянской филологии профессора В. И. Григоровича в Научной библиотеке Одесского государственного университета // Архив В. С. Фельдмана и О. Ю. Ноткиной. К. 14. Ед. хр. 52. Л. 62.

21 В день открытия Новороссийского университета, 1 мая 1865 г., В. И. Григорович стал деканом историко-филологического факультета, возглавил кафедру истории и лите-

университета, записи в «Каталоге рукописей Императорского Новороссийского университета»²² и штамп библиотеки Новороссийского университета на книгах. В общей сложности фонд В. И. Григоровича составил 60 рукописей и 795 сочинений в 889 томах²³.

28 марта 1873 г. В. И. Григорович выступил на заседании Совета Новороссийского университета с обоснованием передачи польских изданий в университетскую библиотеку: «...приобрёл значительное количество брошюр, касающихся важных событий Польши в XVIII столетии. Брошюры эти, числом 50, могли бы ... обогатить библиотеку университета. По этому покорнейше прошу ... разрешением своим дозволить принять эти брошюры в тот отдел библиотеки, который носит название Григоровича, и так как они имеют политическое значение, поручить их бдительному хранению...»²⁴. Эти издания XVIII в. представляют собой законодательные акты и протоколы сеймов, проходивших в период разделов Речи Посполитой. К сожалению, мы не располагаем сведениями о том, где и когда Виктор Иванович приобрёл эти книги.

Экземпляр «Дневника акта...» поступил в Новороссийский университет 12 мая 1873 г. в числе других книг, подаренных В. И. Григоровичем (отмечен как «дар ординарного профессора Действительного статского советника В. И. Григоровича») ²⁵.

«Дневник акта ...», напечатанный предположительно в Бресте в 1792 г., является ценным источником по истории Речи Посполитой и Великого Княжества Литовского конца XVIII в. Здесь собраны речи, произнесённые участниками конфедерации 11 сентября 1792 г. в Брест-Литовске, затрагивающие проблему создания Генеральной Конфедерации Обоих Народов (объединения Королевства Польского и Великого

ратуры славянских наречий и преподнёс в дар библиотеке 55 рукописей из личной коллекции.

22 Протоколы заседаний императорского Новороссийского университета 1873. Одесса, [после 1873]. С. 67 (п. 17), 106 (п. 24); Каталог рукописей Императорского Новороссийского университета. С. 8, 13, 15; Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Л. 195 (№ 11052); Дарители Научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета (1865–1920): материалы к истории Одес. нац. ун-та им. И. И. Мечникова / сост.: Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева [и др.]; науч. ред. В. А. Смытына; библиогр. ред. М. А. Подрезова. Одесса, 2005. С. 61.

23 Алексеев М. В. Указ. соч.

24 Протоколы заседаний императорского Новороссийского университета 1873. Одесса, [после 1873]. С. 106 (п. 24).

25 Фундаментальный Каталог Библиотеки Императорского Новороссийского Университета с октября 1869 г. по 1 мая 1874 года. Л. 302–303.

Княжества Литовского). В «Библиографии польской» К. Эстрейхера описан экземпляр этого издания из библиотеки Браницких²⁶.

Обращают на себя внимание пометы, оставленные на полях документа (в том числе многочисленные «!» и «?») и запись карандашом: «**Pan Suchorzewski!**» (Ил. 6). Один из читателей книги (возможно, это был сам В. И. Григорович) собственноручно выделил реплику Яна Сухожевского (1740/54–1804/09). Ян Сухожевский был членом патриотической партии, особенно поддерживал расширение армии и выделял на её содержание значительную сумму денег. В 1789 году Я. Сухожевский издал брошюру «Правила гражданского права». Он подверг критике комедию Ю. У. Немцевича «Возвращение посла» вскоре после её премьеры 15 января 1791 г., за что был высмеян другими членами партии. Он пытался не допустить принятия Конституции 3 мая 1791 г. и ограничить доступ послов к королю Станиславу II Августу Понятовскому. В этом же году Я. Сухожевский издал «Заметки о польской конституции 3 мая 1791». Позднее, переехав в Санкт-Петербург, он фигурировал в списке послов и сенаторов, составленном русским послом Яковом Ивановичем Булгаковым в 1792 г., где были перечислены польские шляхтичи, на которых могла рассчитывать Российская империя при реконфедерации и ликвидации Конституции 3 мая. В 1792 году Сухожевский присоединился к Тарговицкой Конфедерации и был советником Генеральной коронной Конфедерации и помощником маршалка Конфедерации²⁷.

Описания брестских изданий, хранящихся в именных фондах В. И. Григоровича и Воронцовых, вошли в состав каталога польских старопечатных изданий Научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова.

26 *Estreicher K. Idem.* T. 15. 1897. S. 425.

27 *Polski Słownik Biograficzny* : [w 62 t.] / [red. Andrzej Romanowski]. Warszawa ; Kraków : FNP, 2008. T. 45/2, zesz. 185 : Stulgiński Ferdynand – Suchorzewski Jan. S. 315.

Колекція Біблій XVI–XVII стст. у збірці Музею книги та друкарства м. Острога

Шістнадцяте століття стало важливим етапом у формуванні національних біблійних традицій країн Європи. В цей час у Великому князівстві Литовському були видрукувані Біблія Леополіта (1651) у перекладі на польську мову Яна Нича, Брестська або Радзивилівська Біблія (1563) — перший протестантський переклад на польську мову, Острозька Біблія (1581) — перше видання повного тексту Святого Письма церковно-слов'янською мовою, Біблія (1599) у перекладі Якуба Вуєка. Вони стали тими еталонами, які впродовж кількох століть використовувалися та використовуються і досі.

«Перевод Библии представляет собой одно из наиболее значимых явлений становления и развития человеческой цивилизации. Деятельность по переводу текстов Священного Писания отражает процесс распространения христианства по всем континентам»¹.

У збірці Музею книги та книгодрукування м. Острога формується колекція Біблій, починаючи від Острозької Біблії до сучасних видань біблійних текстів мовами народів світу.

Це вмотивовано тим, що місто має давні біблійні традиції. В Острозі слов'янський друкар Іван Федоров у 1580 р. видрукував Новий Завіт з Псалтирем, а в серпні 1581 р. — знамениту Острозьку Біблію, текст

1 Перевод и религия. Шедевры библейских переводов [Электронный ресурс]. URL: <http://studystuff.ru/articles/perevod-i-religiya.-shedevryi-biblejskix-perevodov.html>.

якої підготували та відредагували викладачі Острозької академії. Один із випускників Острозької академії, відомий церковний діяч, письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, переклав на українську мову окремі книги Біблії. Острозьку чоловічу гімназію закінчив знаний митрополит Іларіон (Іван Огієнко) — видатний український вчений, державний, освітній, культурний діяч, історик книги та церкви, автор прекрасного перекладу Біблії на українську мову.

До колекції Біблій входить 13 видань XVI–XVII стст. (відповідно три видання XVI та одинадцять видань XVII стст.) і кілька десятків примірників XVIII–XIX стст. Окрему групу складають коментарі до Святого Письма XVII ст., які побачили світ у більшості країн Європи.

Оскільки до статті додається невеликий каталог з описом видань, то автор дозволить собі зупинитися лише на окремих аспектах історії побутування та дослідження цих книг.

«З Біблії в Європі розпочалася і історія книгодрукування (42-рядкова Біблія Йоганна Гутенберга), її вивченням, тлумаченням, розповсюдженням у різні часи займалися визначні представники людської спільноти — від Орігена, Августина до Еразма Роттердамського чи, скажімо, Лесі Українки, Хорхе Луїса Борхеса, Фрідріха Дюрренматта»².

Найдавнішим виданням Біблії в колекції є Острозька Біблія — перша повна слов'янська друкована Біблія, представлена двома примірниками (обидва видання з титульним аркушем 1581 р.). Про Острозьку Біблію написано стільки, що логічним буде лише подати науковий опис обох примірників з вказанням провенієнцій, що, власне, і зроблено в каталозі.

Другим за часом виданням є Біблія Вуєка, — є перше канонічне католицьке видання (знаменита Брестька Біблія 1563 р. є першим перекладом біблійних текстів на польську мову, але видання є кальвіністським) і вважається найкращим перекладом Біблії на польську мову. Автор перекладу — знаменитий напів-Ціцерон, як його називали сучасники, єзуїт Якуб Вуєк, блискучий проповідник, ректор Віленської академії. Як і Острозька Біблія, Біблія Вуєка є досить відомою, історія її створення та побутування добре виствітлені в науковій літературі.

Після Біблії Гутенберга другим важливим етапом розвитку німецької біблійної традиції став переклад Біблії німецькою мовою, здійснений Мартином Лютером, який він розпочав 1517 р.

2 Біблія у світовій книжковій спадщині : каталог виставки / Олена Огнева, Олексій Златогорський. Луцьк : Видавництво Обласної друкарні, 2005. С. 9.

«Переводы библейских текстов выполняли в истории культурного развития человечества огромную цивилизаторскую миссию. Эти переводы служили не только распространению христианских идей, но и являлись главным орудием становления новых языков Европы. Вместе с переводом Библии просветители Кирилл и Мефодий принесли славянам их письменность. Благодаря деятельности Мартина Лютера по переводу Библии на немецкий язык народ Германии получил свой единый выразительный и мощный национальный язык»³.

Німецька біблійна традиція в колекції репрезентована перекладом Біблії на німецьку мову Мартина Лютера (Люнебург, 1614, в колофоні 1613).

«Перевод Библии Лютером оказался революционным моментом в истории этой книги. До этого существовало восемнадцать Библий, напечатанных на немецком языке, но они изобиловали столькими огрехами, что не получили широкого распространения. Чтение Библии затрудняло еще и то обстоятельство, что во времена Лютера не было еще единого немецкого языка, страна говорила на множестве разнообразных диалектов. Мартину Лютеру удалось преодолеть эти препятствия. Издание назвали «Сентябрьский Завет». 5000 экземпляров распродались мгновенно, и уже в декабре того же года вышло в свет второе, переработанное издание («Декабрьский Завет»). С 1522 по 1533 годы Лютер осуществил 17 изданий. В 1534 году появился еще и перевод «Ветхого Завета», завершивший создание Немецкой Библии»⁴.

У люнебурзькому виданні брав участь Ієронім Шредер — колекціонер і торговець, монограму якого ми знаходимо у книзі. Книга багато ілюстрована великою кількістю гравюр. Розкішна шкіряна оправа, на чільній дошці якої у складаній тисненій рамці розміщено портрет Лютера з книгою в руках, завершує ошатне та вишукане оформлення книги. На спідній дошці, у прямокутному середнику, — тиснені зображення чотирьох євангелістів із символами.

У збірці представлено ще два ранні німецькі видання Біблії: Біблія сакра (Ганновер, 1624) та Біблія, яка побачила світ на батьківщині Гутенберга (Майнц, 1609). Остання видрукувана у друкарні Петера Хенінга. Її переклад з латині на німецьку зробив Йоганн Дітенберг. Вперше ця Біблія побачила світ в 1534 р. у Франкфурті-на-Майні як контрреформаційне видання і відома як Майнцька Біблія.

3 Перевод и религия. Шедевры библейских переводов [Электронный ресурс]. URL: <http://studystuff.ru/articles/perevod-i-religiya.-shedevryi-biblejskix-perevodov.html>.

4 Там же.

Помітним явищем в історії поширення та побутування Біблії в Європі стало видання Біблії сакри (Женева, 1617). Ще 1560 р. протестанти, які втікли на континент, видали так звану «Женевську Біблію», у підготовці якої брали участь Жан Кальвін — видатний французький протестант-реформатор, засновник кальвінізму, та французький реформатор, сподвижник і преемник Кальвіна Теодор Беза. Видання 1617 р. є передруком згадуваної «Женевської Біблії» XVI ст.

Окрім Німеччини, іншою країною, яка стояла біля витоків виникнення європейського друкарства, були Нідерланди, де великі видавничі центри діяли у Брюсселі, Лейдені, Антверпені, Амстердамі. Нідерланди в колекції представлені двома томами (т. II, т. VI) унікального багатотомного великоформатного видання Біблії, яке побачило світ в Антверпені 1634 р. в знаному видавничому домі Меурсімів. Видавець цієї книги — Іоан Меурсім Старший, відомий також як археолог та професор грецької мови. Книги супроводжується коментарями Ніколя Лірського, дорожок якого використовував Мартин Лютер під час підготовки перекладу Біблії на німецьку мову, і походять з бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму.

У Франції друкарство з'являється в середині XV ст. У нашій збірці зберігається два томи розкішного багатотомного видання Біблії магні (Париж, 1643). Головним натхненником біблійних видань цього часу був парижанин Іоан де ля Ге, який доклав багато зусиль, щоб ці унікальні книги побачили світ. Його особиста монограма «Н» присутня на цьому виданні.

У зв'язку з подіями Реформації Англія досить пізно отримала переклад Святого Письма на англійську мову. «Английский язык во многом обязан своему развитию и совершенству благодаря переводу Библии, известному под названием «Библия короля Якова» или «Авторизованная версия». И, наконец, многоязыкие Библии свидетельствуют о величайшей роли перевода в развитии человеческой цивилизации. Ведь если в Библии изначально содержится все, что мы встречаем в мировой литературе двух тысячелетий, то вся литература оказывается в известном смысле переводом»⁵.

Англійська біблійна традиція у збірці репрезентована двома томами (т. II, т. VI) унікальної шеститомної Біблії поліглоти видання Томаса Ройкрофта. Це одне з найбільших наукових видань цього часу. Текст

5 Перевод и религия. Шедевры библейских переводов [Электронный ресурс]. URL: [http://studystuff.ru/articles/perevod i religiya.-shedevryi-biblejskix-perevodov.html](http://studystuff.ru/articles/perevod_i_religiya.-shedevryi-biblejskix-perevodov.html).

на дев'яти мовах — гебрайській, грецькій, латинській, самаритянській, халдейській, сирійській, арабській, ефіопській, перській — розміщений на кожному аркуші синхронно, був підготовлений Бріаном Уолтоном. Книга видана за підтримки Олівера Кромвеля розміром «ін фоліо».

Окремою, досить значною, групою біблійних видань є різноманітні коментарі до Святого Письма. Це великий масив видань (біля сотні книг XVI–XVII стст.), які присвячені дослідженню та інтерпретуванню Біблії. До цього розділу, крім власне біблеїстики, входять коментарі до біблійних текстів і книги, які присвячені дослідженням тексту Біблії з погляду теології, філософії, теософії, історії, історичної географії, лексикографії, лінгвістики, філології і т.д. Наявність такої літератури, яка значно доповнює колекцію Біблій, є дуже важливим з огляду на те, що це давало можливість краще зрозуміти Біблію, «принимая во внимание давнюю традицию оформления и осмысления с помощью библейской лексики и символики разнообразных отраслей человеческого знания и практики, а также тенденции Нового времени по привлечению научных данных для критического исследования самого библейского текста»⁶.

Теологічна література представлена виданнями країн Європи: Німеччини, Франції, Нідерландів, Італії, Польщі, Англії, Швейцарії. Серед авторів коментарів — відомі теологи: іспанці Франциск Суарес, Альфонс Сальмерон, італійці Цезар Бароній, Роберто Белармін, Антоніо Поссевіно, француз Теодор Беза та багато інших.

Найбільш численна група богословських видань надрукована в Німеччині — тридцять шість.

Серед найцікавіших є Постілла або Коментарі до Книг Нового Завіту (Люнебург, друкарня Йоганна Штерна, переклад Мартина Лютера, 1680) — унікальне видання, прикрашене розкішними дереворитами, в якому використані переклади біблійних текстів Мартина Лютера та його вірного сподвижника Філіппа Меланхтона, Коментарі до послання апостола Павла (Кельн, 1531) — найраніше німецьке видання в колекції, Коментарі до Апокаліпсису (Франкфурт, 1618), до Екклесіяста (Кельн, 1619), до послання апостола Павла Альфонса Сальмерона (Кельн, 1613) та Коментарі до Нового Завіту Іоанна Шліхтинга де Буковця — польсь-

6 Головащенко С. И. Библия и библиологическая литература в Киево-Могилянской академии конца XVIII–начала XIX ст.: тексты, жанры, традиции (из опытов реконструкции духовно-интеллектуального наследия КДА) [Электронный ресурс]. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/golova8.pdf>.

кого аріанина, засудженого сеймом до вигнання у 1647 р. (Гамбург, 1665). Остання книга представляє аріанську традицію.

Другою за кількістю збіркою богословських книг є нідерландські видання, які широко представляють коментарі на більшість книг Нового Завіту. Серед них коментарі: до Євангелія (Антверпен, 1621, Лейден, 1638), до книги Левіт (Антверпен, 1620), до книги Естер (Лейден, 1648), до Послання апостола Павла (Амстердам, 1642), до Соборного Послання апостола Юди (Лейден, 1619), до Книги Приповістей Соломонових (Антверпен, 1683). Привертають також увагу Коментарі до Екклезіаста (Антверпен 1643, видавничий дім Меурсімів) Корнелію Корнелі, амстердамське видання 1682 року Коментарів до Екклесіаста іспанського філософа та політичного мислителя Франциска Суареца, а також плантен — Коментарі до Псалтиря (Антверпен, друкарня Б.Моретуса, 1647) з екслібрисом Брестського колегіуму. Всі книги мають розкішні титульні аркуші, прикрашені високохудожніми мідьборитами, ошатні шкіряні оправи.

Серед найцікавіших польських видань — Коментарі до послання апостолів (Познань, 1586) Антоніо Поссевіно, відомого італійського дипломата-єзуїта, який першим із єзуїтів відвідав Московську державу з метою навернути до католицизму царя Івана Грозного.

Хотілося б виділити також окремі видання Нового Завіту та його частин: греко-латинська білінгва Три книги Соломона (Лондон, друкарня академії, 1646) та мініатюрне видання Нового Завіту (Париж 1780) тощо.

Видання Біблій та богословських книг з коментарями до Святого Письма в колекції заповідника мають довгу та цікаву історію побутування, рясніють багатьма маргіналіями і просто коментарями до тексту або побутовими та хроністичними записами різними мовами, які потребують ретельного вичення. Ця стаття є першою спробою введення до наукового обігу цієї частини колекції.

Каталог

1. Библия или книги ветхаго и новаго зав та по языку словенску. –

Острог, 12. VIII. 1581, друкарня князя В.-К.-К.Острозького
2°, [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк.

Рядків: 50

Шрифти: 51, 40 мм (кириличний, грецький), 85, 135 (кириличний)

Складання у дві колонки. Друк двома фарбами

Друкар: Іван Федоров

Мова: церковно-слов'янська, грецька

Гравюри: форта, герб Костянтина Острозького (зв. титулу), друкарський знак І.Федорова (арк. 78 п'ятого рах.), заставки, кінцівки, ініціали
Виливні прикраси

Записи: 1) обклейка чільної дошки — запис коричневим чорнилом: Z księgozbioru Antoniego Brodowskiego./ R=1835- Kupiona ta Biblia -. Rs. 300. :/ Fr. Lenkiewicz;

2) стор. 56 п'ятого рах., запис коричневим чорнилом: Z księgozbioru Antoniego Brodowskiego — (іншим почерком): Nabyta przez Franciszka Lenkiewicza;

3) стор. 71 шостого рах., запис коричневим чорнилом: koniec/ Z księgozbioru Antoniego Brodowskiego/ Nabyta przez Franciszka Lenkiewicza;

4) стор. 78 шостого рах., записи коричневим чорнилом: Z księgozbioru Antoniego Brodowskiego –Nabyta przez Franciszka Lenkiewicza; Pomoc moja od pana Boga/ Który Stworzył niebo i ziemi;

5) спідній форзац, запис коричневим чорнилом: Biblia/ Starego y Nowego Testamentu/ Drukowana w Osrogu/ po Słowiańsku/ dziś do nayrzadych. Należy;

6) спідній форзац, запис коричневим чорнилом: z Słowiańskich liter polskimi literami kopia./ Slusze yaksze Boho przyiatnyia y dusze prawy=/ telnia Knigi wethaho y Nowaho Zawieta nape/ czataszy mnoiu mnoho hresznym Ioanom Fedo/ rowym Synom z Moskwy w Boho hranymom Hra/ die Ostrozie w Leto ot sozdania Mira #//9 ot/ wopłoszezeniaże Hospoda Boha y Spasa naszeho./ Isusa Chrysta, miesiaca awhusta / toist Roku państw: 1581. Meiscia: Awgus:/ Z księgozbioru Antoniego Brodowskiego./ (іншим почерком): Nabyta przez Franciszka Lenkiewicza;

7) зворот спіднього форзацу, запис коричневим чорнилом:

Имѹль удовольствие читать/ Настоятель спасова скита/ Архимандрита Радюк/ 1915-го /года 13 октябр.;

8) обклейка спідньої дошки, запис коричневим чорнилом: Сия Библия есть собственность Антона Бродовскаго — (далі запис затерто).

Штampi: бібліотеки Братства імені князів Острозьких.

Стан: дефектна: втрачено форту, [8] стор. першого рах., 1–10 стор. другого рах.

Палітурка: XVIII ст.: дошки у шкірі, по краю чільної дошки — вузька тиснена рамка із рослинного орнаменту, в центрі — невелика квіткова розетка; збереглися один замок від застібки та одна бронзова застібка: личина, під нею — півмісяць і зірка; на чільній дошці — дві паперові наклейки: Острожска() Библи()/ 1581 г./ Първопѣчатника Ивана Фѣдорова; Первая полная св.Билія/ на славянскомъ языкѣ,/ изданная первопечатни-/ комъ Иваномъ Федоровичем/ въ г. Острогѣ при князѣ Константино-/ вичѣ

въ 1581 году. Корінець: п'ять бинтів, тиснені квіткові розетки, каптал ренесансовий, вертикальний

Облікові позначення: КН 937/VI-с 14

Походження: з Богоявленського собору м. Острога

Каратаев, 1883, 101, 102; Быкова, 4; Максименко, 184; Запаско, Ісаєвич, 13; Вітчизняні стародруки, 2; Бондар, Кисельов, 438; Грицевская, 7, 8.

2. Те ж.

Облікові позначення: КН 17922/ VI-к 2155

Записи: 1) на лицевій та зворотній сторонах титулу виписки з Біблії; 2) титул, зворот: затертий запис; 3) обклейка спідньої дошки: запис кін. XVIII — поч.XIX ст. коричневим чорнилом: Сия книга библиа Ветхого І Нового Завета пос... (нерозбірливо) Харковского купца Нила Титова (?); 4) на обклейках та форзаці — помітки олівцем, арифметичні розрахунки

Стан: збереженість повна

Палітурка: дошки у шкірі; на чільній дошці — подвійна тиснена рамка, в центрі — ромбовидний середник із рослинного орнаменту, над і під ним — по дві розетки із рослинного орнаменту, на спідній дошці — вертикальні тиснені смуги; обріз червоний, одну застібку втрачено

Походження: з колекції Вальтера Ю.М., закуплено у Савіної О.І. (Москва).

3. Biblia święta. Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentu. Z dokładaniem textu żydowskiego y Greckiego. y z wykładem Katholickim, trudniejszych miejsc, do obrony Wiary świętej powszechnej .../Przez Jakuba

Wujka z Wągrowca, Teołoga Societatis Jesu. — W Krakowie: W Drukarni Łazarzowej, 1599.

4. Die Propheten alle Teutsch. Die vier grosse und zwölfckline propheten / auch nach alter in Christlicher kirchen gehabter Translation trewlich ver-
teusch: durch D.Johann Dietenberger. Getruct in der Churtfüstlichen Statt
Maynz/ ben Baltazar Lippen Verlegung Arnold Quentels. Anno M.DC.IX
(1609).

5. Biblia Datys De gantze hillige Schrisst. D.Mart. Luth. Oppet nye mit flyte
vórchgesseen / unde omme mechrer richticheit willen in versicul under-
schden / Dct. Naden Missnischen Tremplaren / so D.Luther tort vór senem
dode sůlvest corrigeret / an velen órden nedder tyo rechte gebracht/ und emit
núttiten Tydt/ historien und Leyr Registern gebetern. Gedrúctet Gosslar / by
Johann Bogt/ In borlegginge Hans Sters/ Boethhendelers tho Lűneborch. Im
Yare 1614. Cum gratia & privilegio

Провінієнції: Бібліотека ім. В. І. Леніна в Москві, обмінний фонд.

6. Testamenti Veteris Biblia Sacra, sive Libri canonici priscæ judæorum Ec-
clesiæa deo traditi, latini recens ex Hebræo facti, breuibusq; Sholiis illustrati ab
Immanuele Tremellio, & Francisco Junio. Acceserunt libri qui vulgo dicuntur
Apocryphi, latiné redditi, & notis quibusdam aucti á Francisco Junio. Multo
omnes quám ante emendatius editi & aucti locis innumeris: quibus etiam ad-
junximus Novi Testamenti libros ex sermone syro ab eodem Tremellio, & ex
graco á Theodoro Beza in latinum versos, Notisque itidem illustratos. Quarta
cura Francisci Iunio ante obitum. Cum Indice ad notas U.T. triplise; Hebræo,
Græco & Latino. Genevæ, Sumptibus Mathæ i Berjon, M.DC.XVII (1617).

7. Testamenti Veteris Biblia Sacra, sive Libri canonici priscæ judæorum Ec-
clesiæa deo traditi, latinirecens ex hebræo facti, breuibuaque sholiis illustrati
ab Immanuele Tremellio, & Francisco Junio. Accesjerunt libri qui vulgo di-
cuntur Apocryphi, latine redditi, & notis quibusdam aucti á Francisco Junio.
Multo omnes quám ante emendatius editi & aucti locis innumeris: quibus
etiam adjunximus Novi Testamenti libros ex sermone syro ab eodem Tremel-
lio, & ex graco á Theodoro Beza in latinum versos, notisque itidem illustratos.
Edition septima & germana: á permultis mendis & vitiis, quibus Genevensis
notha & subreptitia scarer, repurgata & emendate. Cum indice ad notas V.T.
triplice: hebræo, grecæo & latino. Accessitseorsum & de novo in eadem Biblia
Index locupletissimus, isque geminus: alter rerum & locorum explicatione &
historia. Hanoviæ: Typis Wechelianas, Sumptibus Danielis ac Daudius Au-
briorum, ac Clementis Schleichii. Anno M.DC.XXIV (1624).

Провінієнціїї: Бібліотека Київської духовної семінарії (XIX–XX стст.); Державна історична бібліотека УРСР, обмінний фонд.

8. *Biblia Sacra cum Glossa Ordinaria, primum quidem a Strabo Fuldensi monacho benedectino collecta: nunc verò nouis Partum cum Græcorum tum Latinorum explicationibus locupletata, et Postilla Nicolai Lirani franciscani, necnon Additionibus Pavli Burgensis Episcopi, & Matthiæ Thoringi replicis. Opera et studio Theologorum Duacensium. Tomus sextus. Omnia ex iterate recensione ita illustravit & auxit R.P. Doctor Leander de S.Martino Benedictinus, ut meritò hæc edition dici possit Theologorum et concionatirum thesaurus. Antverpiæ, Apud Ioannem Meursium. Anno M.DC.XXXIV (1634). Cum gratia & priuilegio. T. II.*

Маргіналія: книга належала Острозькому єзуїтському колегіуму. 1643.

9. Те ж. Том VI. Antverpiæ, Apud Ioannem Meursium. Anno M.DC.XXXIV (1634).

10. *Biblia Magna Commentariorum Literarium. Ioannis Gagnæi, Doct. Paris., Guillelmi Estii, Doc. Duasensis, Emmanuelis Sa, Ioannis Menochii & Iacobi Tirini Societ. Iesu. Adèò erudite & integer Sacram Scripturam exponentium, ut quæ in uno, quod sensum & varias versions possent desiderari, in alio reperiantur. Prolegomenis, Chronico sacro, indicibus locupletissimis illustrata, & quinque Tomis comprehensa. Cura & Labore R.P.Fr. Ioannde la Haye, paris. Concionatoris regij, & in Gallia minorum procuratoris generalis. Tomus II. Parisiis, Sumptibus: Michaelis Soly, sub signo phœnicis, Mattchæi Guillemot, sub signo Bibliothecæ, Dionisii Bechet, sub scuti solari, et Antonii Bertier, sub signo fortunæ: viâ Iacobæâ. M.DC.XLIII (1643). Cum privilegio Regis, at approbatione.*

Маргіналія: належала Кременецькому ліцею.

11. Те ж. Том IV. Parisiis, Sumptibus: Michaelis Soly, sub signo phœnicis, Mattchæi Guillemot.

12. *Ad biblia Sacra Polyglotta. Appendix in quo varij Tractatus, Annotationes, Lectiones varize, hebr., samarit., arab., græc., chaid., ethiop., lat., syr., pers. Cum indicibus, & C. Quæ Tomus sextum constitutum. Quorum catalogum versa pagina exhibit. Londini, Imprimebat Thomas Roycroft, M.DC.LV (1655). T. II.*

13. Те ж. Том VI. Londini, Imprimebat Thomas Roycroft, M.DC.LVII (1657).

Старопечатные издания брестской типографии в фонде Российской государственной библиотеки

Особое место в фонде Российской государственной библиотеки в Москве (далее — РГБ) занимает коллекция старопечатных книг, изданных в XV–XVII вв. на европейских языках, которая составляет около 73 тыс. единиц хранения. Среди наиболее редких изданий этой коллекции — книги, напечатанные в 50–60-е гг. XVI в. в типографии, основанной Николаем Радзивиллом Чёрным (1515–1565) в Бресте. В их числе — 6 экземпляров Брестской (Радзивилловской) Библии¹, изданной 4 сентября 1563 г.² и являющейся наиболее ценной из книг этой типографии.

За четыре с половиной века своей истории эти экземпляры имели разных владельцев: три книги когда-то принадлежали Библиотеке Московской духовной академии, одна имеет суперэкслибрис Императорской Публичной библиотеки в Санкт-Петербурге (ныне — Российская национальная библиотека), история бытования других экземпляров не установлена.

1 Biblia polonica: Biblia święta, tho iest, Księgi Starego y Nowego Zakonu, właśnie z Żydowskiego, Greckiego, y Łacińskiego, nowo na **Polski** ięzyk, z pilnością y wiernie wyłożone. Roskazania à nakładem. M. Radziwilà. Brestiae in Lithuania (Brześć-Litewski) : Druk Berni Wojewodki, 1563. [13], 579, 143, [7] f. ill.; 2°.

2 The British Library : General Catalogue of Printed Books to 1975. London, 1979. T. 28. P. 482.

Все экземпляры имеют те или иные дефекты и следы реставрации, проведённой в разные исторические периоды. Особенно много повреждённых листов бумаги, большинство из которых восполнены или подклеены бумагой позднего времени. Так, в одном из экземпляров форзацные листы выполнены из бумаги 1-й четверти XIX в. с водяными знаками фабрики, принадлежавшей потомкам известного российского промышленника и одного из основателей бумажного производства в России Афанасия Абрамовича Гончарова (1693–1784). В других двух экземплярах в книжный блок вплетены чистые листы из бумаги европейского производства: в одном случае это подтверждает известная филигрань «голова шута» и буквы «GB»; в другом — водяные знаки в виде букв «WICSHWILL» и изображение орла с державой и скипетром, на теле которого — буква «R», под ним — буква «B». Утраченные фрагменты текста на большинстве отреставрированных листов воспроизведены от руки чернилами с сохранением графики и размера шрифта.

Только один из экземпляров претендует на первозданную полноту. Из истории его бытования известна только дата поступления в РГБ — 1938 год. Экземпляр содержит 13 листов без фолиации, 577 листов с фолиацией с текстом книг Старого Завета (на 2 листа меньше в результате многочисленных случаев ошибочной нумерации листов), 142 листа с фолиацией другого счёта с текстом Нового Завета (на 1 лист меньше из-за ошибок в фолиации) и 7 листов без фолиации. На первых 13 листах книги напечатан общий титульный лист, герб рода Радзивиллов, посвящение Польскому королю Сигизмунду Августу, предисловие (Przedmowa), резюме (Summá) с толкованием некоторых понятий из Библии, перечень книг и частей Библии (Porządek), 2 страницы текста с наставлениями (Naromianie) и таблицы соответствия, на последних 7 листах — предметный указатель (Reiestr) и колофон. Кроме всего прочего, этот экземпляр отличается тем, что общий титульный лист, все иллюстрации, инициалы и буквицы, расположенные на первых 88 листах, раскрашены акварелью, далее — раскрашенные инициалы и буквицы встречаются ещё на 4 разных листах книги.

Все остальные экземпляры сохранились с разной степенью полноты: в основном, листы с текстом отсутствуют в начале и в конце книжного блока. В нескольких книгах утраченные листы восстановлены от руки чернилами. В одном из таких экземпляров переписан не только текст, но и воспроизведено оформление отсутствующих листов: скопированы гравюры, инициалы, буквицы, колонтитулы и комментарии.

Один из неполных экземпляров со штемпелем Библиотеки Московской духовной академии выделяется особенностями типографского набора и оформления книги и может считаться другим вариантом этого издания. У него нет общего титульного листа, но листы с текстом Старого Завета предваряет титульный лист с названием этой части Библии, на обороте первого титульного листа отсутствует изображение герба Радзивиллов и сопровождающий его текст. На листах первой тетради используются другие заставки и концовки, некоторые инициалы и буквы также отличаются от тех, что напечатаны в других экземплярах РГБ. Кроме того, в этом экземпляре, на листах с текстом Старого завета, при наборе исправлена одна из ошибок фолиации. На остальных сохранившихся листах этой книги (а в ней отсутствуют листы 8–13 первого счёта и 5 последних листов) различий с остальными экземплярами Библии не обнаружено.

Все экземпляры одеты в переплёты. Два из них — в плохо сохранившихся составных переплётках, возможно, конца XVI века. На деревянных крышках, обтянутых кожей, частично сохранились металлические узорные наугольники и жуковины, узорное блинтовое тиснение. Оба экземпляра когда-то украшали металлические застёжки. Особо выделяется своим цельным переплётом Брестская Библия, поступившая в фонд в конце XIX века, когда РГБ именовалась Библиотекой Московского (Румянцевского) публичного музея, о чём свидетельствует штемпель. Деревянные крышки, обтянутые вишнёвым бархатом, украшены металлическими жуковинами и застёжками, на корешке — золотое тиснение «BIBLIA.». Богатое убранство переплёта дополняют передний форзац из муара белого цвета и золотой обрез со всех сторон. Остальные три экземпляра одеты в переплёты более поздних периодов: два из них — в хорошо сохранившихся цельных переплётках (картон, кожа) с блиновым тиснением, один — в составном переплёте (картон, форзацная бумага, кожаные уголки) XIX века.

За долгую историю бытования на страницах этих книг остались многочисленные следы тех, кто их читал, хранил и изучал. Все имеют те или иные владельческие признаки библиотек (шифры хранения, инвентарные номера, штемпели, наклейки, суперэкслибрис). В большинстве экземпляров встречаются подчёркивания и маргиналии. В одном из них просчитаны все листы и исправлены ошибки в фолиации. В другом — между шмуцтитлами вклеен лист голубой бумаги, исписанный с обеих сторон чернилами и сохранивший для потомков цитаты из Брестской Библии с указанием их места в книге. В этом же экземпляре

на обороте 2-го шмуцтитла оставлены сведения о Брестской Библии из разных изданий и каталогов: вверху — цитаты и ссылки на несколько изданий XVIII в., где упоминается «*Biblia Polonica*»; в центре — вклейка, на которой «Выписка из Каталога книгопродавческой фирмы A. Asher et Co... (Berlin, 1862)», выполненная чернилами; внизу — карандашом: «О переводе сей библии См...» (далее неразборчиво). В третьей книге многочисленные издательские комментарии, напечатанные на полях, дополнены владельческими комментариями, написанными чернилами латинскими буквами с указанием номера строфы, к которой они относятся, а перечень частей Библии (*Porządek*) сопровождается написанными от руки чернилами номерами листов, где эти части расположены в книге. В этом же экземпляре, на внутренней стороне нахзаца, находится перечёркнутая запись чернилами (возможно, на польском языке), рядом с которой — другая, выполненная карандашом: «Это иное издание, а не...» (далее неразборчиво).

Другое брестское издание, хранящееся в РГБ, — «История жестоких гонений на церковь Божию», напечатанная также на польском языке в 1567 г., уже после смерти Николая Радзивилла Чёрного³. Автор книги — поэт, переводчик, композитор Киприан Базилик (*Cyprian Bazylik*, 1535–1600), служивший при дворе Николая Радзивилла Чёрного с 1558 г. В основу этого произведения, осуждавшего религиозное нетерпение в некоторых западноевропейских странах, было положено сочинение французского издателя и историка церкви Жана Криспина (Иоанн Криспин, фр. *Jean Crispin*; 1520–1572) «Книга мучеников» («*Actiones et monimenta martyrum*»), выходившая несколькими изданиями в Женеве в 1556 и 1560⁴.

В оформлении книги использованы те же наборные элементы (заставки, концовки, инициалы и буквицы), что и в Библии, но в отличие от неё основной текст в издании напечатан более мелким шрифтом (единым для основного текста и комментариев) в обрамлении четырёхугольной рамки: одинарной со стороны нижнего и внутреннего полей

3 *Bazylik C. Historia o srogiem przesładowaniu Kościoła Bożego, w ktorey są wypisane sprawy onych meczennikow, ktorzy począwszy od Wilełfá y Husá aż do tego nášzego wieku, w niemieckiey ziemi, we Francyey, Anglii, Flandrii, we Włoskiej ziemi, w Hiszpánii, y w inszych ziemiach, prawdę Ewányelię świętęy krwią swą zapieczętowali. Przydaná iest ktemu Historia o postanowieniu, y po tym rozsposzeniu Kościołów cudzoziemskich w Londynie, nad ktorými był prawdziwym á krześciańskim biskupem on świętęy pamięci mąż, Jan Laski / Z laćńskiego ięzyka ná polski przełożona przez Cyprianá Bázilika. W Brześciu Litewskim drukowano, 17 Mai 1567. [6], 396, [9] f.; 2°.*

4 *Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1891. T. XII. S. 419.*

и двойной со стороны внешнего и верхнего полей. Внутри двойной рамки располагаются колонтитутлы, колонцифры и немногочисленные комментарии. Сигнатура и кустоды напечатаны за рамкой.

К сожалению, экземпляр, поступивший в РГБ совсем недавно — в 2012 г., плохо сохранился: отсутствуют несколько листов в начале и в конце книги, книжный блок деформирован, переплёта нет. На полях сохранившихся страниц книги встречаются редкие записи, среди них — две полистные. Первая запись расположена на нижнем поле первых пяти сохранившихся страниц: «Бібліотеки // а подписано // по приказанію // Свѣтйшаго // Синода». Вторая — на нижнем поле последних трёх сохранившихся страниц: «Синодалнаго дому // Іеродіаконом <...> // 1775 году Маіа».

Третья книга брестской типографии, хранящаяся в РГБ, — «История жизни и подвигов Георгия Кастриота, прозванного Скандербегом»⁵, сочинённая албанским историком Марином Барлети (лат. Barletius, 1450–1512) о герое освободительной борьбы албанского народа против турецкого ига Георгия Кастриота (1404/5–1468). Впервые этот труд был напечатан около 1508–1510 гг., позднее, в XVI в., был переведён с латинского на ряд европейских языков⁶. На польский язык эту книгу переложил К. Базилик, он же издал её в Брестской типографии в 1569 г., о чём указано в колофоне, напечатанном на последней странице книги, под изображением собственного герба К. Базилика. Следует отметить, что герб, напечатанный в книге, отличается от того, что размещён в статье о Базилике (бел. *Цырпрын Базылік*) на странице белорусской Википедии (<http://be.wikipedia.org>), и в том числе, присутствием двуглавого орла на щите.

В отличие от вышеуказанных изданий книгу украшает гравированный титульный лист двухцветной печати (красной и чёрной) с изображением конного рыцаря⁷, вместо фолиации применена пагинация. Как и в Библии при фолиации, так и в этом издании при пагинации допущены ошибки, в результате которых на последней нумерованной странице напечатан номер 701 вместо 704. Для печати основного текста использован более крупный шрифт.

5 Barletius M. *Historia o żywocie y zacnych sprawách Jerzego Kástryotá, ktorego pospolicie Szkánderbegiem zowa, książęcia Epireńskiego, ná Trzynaście ksiąg rozdzielona, napisána od Máryná Bárlecycusá. Z Láćinskiego ięzyká ná Polski przelożone przez Cypryaná Bázyliká. Breść-Litewski : w drukarni Cypryana Bázyliká, 27.X.1569. [20] f., 701 p., [22] f.; 2°.*

6 Повесть о Скандербеге. М. ; Л., 1957. С. 96.

7 Estreicher K. *Bibliografia polska. T. XII. S. 375.*

Экземпляр, поступивший в РГБ в 1949 г., полный и находится в хорошем состоянии. Листы бумаги целы, переплёт был реставрирован. На листах книги практически не сохранилось следов её владельцев, за исключением библиотечных помет и выполненных карандашом исправлений ошибок в пагинации.

Данная публикация не претендует на полноту описания этих редчайших изданий, а лишь нацелена на привлечение внимания научного сообщества к более глубокому изучению вклада Брестской типографии в развитие европейской книжной культуры.

Баюра А. М.

Да пытання аб кошце Брэсцкай (Радзівілаўскай) Бібліі

У верасні 2013 г. споўнілася 450 гадоў з дня выхаду ў свет унікальнага помніка беларускай культуры XVI ст. — Брэсцкай, або Радзівілаўскай Бібліі.

Сярод розных аспектаў вывучэння гэтага сапраўды бясконцага помніка беларускай і сусветнай культурнай спадчыны практычна не вывучаным застаецца пытанне аб кошце асобнага экзэмпляра гэтага выдання ў час выхаду ў свет.

У сярэдзіне XVI стагоддзя грашовая сістэма Вялікага Княства Літоўскага ўяўляла наступную карціну. У якасці законнага плацёжнага сродку выкарыстоўваліся сярэбраныя і залатыя манеты не толькі літоўскай, польскай чаканкі, але і іншых дзяржаў. У звароце знаходзіліся пераважна сярэбраныя манеты Вялікага Княства Літоўскага, Каралеўства Польскага, а таксама срэбра і медзь Прусіі, Лівонскага ордэна і Расіі. Аб гэтым гавораць шматлікія клады і асобныя знаходкі таго часу. Залатыя манеты ў рэальным грашовым звароце сустракаліся значна радзей, яны больш выконвалі функцыю накаплення або выкарыстоўваліся для буйных, часцей усяго аптовых, гандлёвых здзелак.

Курс літоўскіх манет у ВКЛ у часы праўлення вялікага князя літоўскага і караля польскага Сігізмунда II Аўгуста (1548–1572) быў прыблізна наступным:

1 грош літоўскі = 10 дзенарыям літоўскім,

1 дукат (фларын) = ад 51 да 54 грошаў літоўскіх у розныя гады.

У 1560-я гады Віленскі манетны двор чаканіў наступныя манеты: сярэбраныя

- дзенарый (вага 0,34 г),
- дваіны дзенарый (0,63 г),
- паўгрош (1,26 г),
- грош (2,53 г),
- траіны грош (3 г),
- чатыры грошы (4,29 г),
- шэсць грошай (5,5 г),
- паўталера, або 15 грошай (13,93 г),
- талер, або 30 грошай (28,8 г);

залатыя

- дукат або фларын (3,5 г),
- 10 фларынаў, або партугал (35 г).

Пакупная здольнасць грошай і суадносіны цэн у ВКЛ у 1550-я — 1560-я гады была прыблізна наступнай.

У 1557 г. па аграрнай рэформе «Устава на валокі» памер грашовай рэнты (чынша) з 1 валокі зямлі (21,36 га) складаў:

- з добрай зямлі — 21 грош,
- з зямлі сярэдняй якасці — 12 грошай,
- з кепскай — 8 грошай,
- з вельмі кепскай («подлай» па тэрміналогіі таго часу) — 6 грошай.

шай.

Па Другім Статуце ВКЛ 1566 г. вызначаліся наступныя цэны:

- вол — 80 грошай,
- бык — 40 грошай,
- свіння — 20 грошай,
- гусь — 3 грошы,
- качка — 2 грошы,
- кура — 1,5 грошы.

Вырабы рамеснікаў каштавалі даражэй сялянскай прадукцыі. Напрыклад, аркебузу (ручная агнястрэльная зброя) у 1558 г. ацэньвалі ў 4 талеры, г. зн. 120 грошай літоўскіх.

Сучасныя літоўскія аўтары лічаць, што ў 1583 г. у Вільні звычайнае выданне Бібліі каштавала 96 грошай, г. зн. трохі больш за 3 талеры. Улічваючы тое, што Радзівілаўская Біблія выдавалася, кажучы сённяшняй мовай, палепшанай якасці, можна меркаваць, што яна каш-

тавала 150 грошай літоўскіх. Пры гэтым неабходна мець на ўвазе тое, што Мікалай Радзівіл Чорны, выдаючы на ўласныя сродкі дадзеную Біблію, праследаваў у першую чаргу не камерцыйныя, меркантильныя інтарэсы, а прапаганду пратэстантызму, у прыватнасці кальвінізму.

Такім чынам, пытанне аб рыначным кошыце Брэсцкай Бібліі да канца не вывучана. Для гэтага патрэбна руплівая праца ў архівах, і толькі затым можна будзе з упэўненасцю сказаць, колькі каштаваў экзэмпляр Брэсцкай Бібліі ў час выхаду яе ў свет.

Пераклад з рускай мовы У. Суханара

Брэст–
Берасце–
Берасцейшчына

Брэсцкія цэрквы ў XVI стагоддзі

У XVI ст. Брэст належаў да ўладзімірска-брэсцкай епархіі. Гэта епархія ў XIV ст. была падзелена на дзве часткі: брэсцкую і ўладзімірскую. Гэта адбылося ў час праўлення Казіміра Вялікага (1333–1370), які апанаваў землі ўздоўж Прыпяці, адрэзаўшы Уладзімір ад Брэста. Дзяржаўная польска-літоўская граніца ў гэтым рэгіёне канчаткова склалася ў другой палове XV ст. Частка тэрыторыі епіскапства, што належала да Вялікага Княства Літоўскага, была аддзелена ад забужскай часткі холмскай епархіі, якая заставалася ў граніцах Польскай Кароны. Прыналежнасць уладзімірска-брэсцкага епіскапства да дзвюх дзяржаў спрыяла паглыбленню падзелу епархіі на дзве часткі: брэсцкую і ўладзімірскую. Тэрытарыяльнае выдзяленне паўночнай часткі епархіі і адлучэнне яе ад Уладзіміра Валынскага прывялі да стварэння ў Брэсце духоўнага асяродка, што кіраваў гэтай часткай епархіі. У 2-й палове XV ст. у Брэсце пастаянна знаходзіліся намеснік уладзімірскага епіскапа і крылас. Крылас быў органам адміністрацыйнай і судовай улады епархіі (ад грэчаскага слова *клерос* — кафедральнае духавенства). Крыласы знаходзіліся выключна ў сталіцах епархій. У склад крыласу ўваходзілі настояцелі парафіяльных цэркваў сталічнага горада епіскапства. На чале іх стаяў протапрэсвітар, якога часта называлі пратапопам. Да абавязкаў крылашан належала адпраўленне службы і выкананне пастырскіх функцый у кафедральнай царкве, а таксама асісціраванне епіскапу ў выкананні яго рэлігійных абавязкаў. Члены крыласу засядалі ў епіскапскім судзе,

кіравалі яго маёнткамі, распараджаліся нерухомай маёмасцю епархіі. З крылашан таксама выбіралі намеснікаў уладыкаў¹. Намеснік у час адсутнасці ўладыкі мог часова загадваць епархіяй альбо яе часткай. Такая сітуацыя склалася ў Брэсце. Царкву св. Мікалая ў Брэсце ўспрымалі як яшчэ адну кафедральную святыню, разам з царквой Успення Багародзіцы ва Уладзіміры.

Далейшае павелічэнне ролі Брэста адбылося ў XVI ст. і супала з утварэннем у 1566 г. Брэст-Літоўскага ваяводства, а таксама са стварэннем у Брэсце ў 1589 г. цэнтра маёмасцяў вялікага князя, так званай брэсцкай эканоміі². Абшар Брэсцкага ваяводства быў падзелены на два паветы: Брэсцкі і Пінскі. Брэст стаў сядзібай ваяводства і павета. У 1566 г. горад складаўся з трох частак: замка, што пабудаваны на месцы даўняга «града»; горада на востраве, абкружанага рэкамі Бугам, Мухаўцам і іх рукавамі; і тэрыторыі на правым беразе ракі, называнай Замухавечча. Успамянуты замак быў пабудаваны з камення, меў мураваную сцяну з пяццю вежамі. Замак быў абкружаны равамі і землянымі валамі, а ўваходы да яго баранілі дзве брамы з разваднымі мастамі³.

Вялікае значэнне ў развіцці горада мелі пацверджаныя каралём Жагімонтам Старым у 1511 г. старыя прывілеі і атрыманыя новыя. Брэст атрымаў права правядзення кожны год дзвюх ярмарак. Мяшчанам было дазволена «не толькі мёд, піва і гарэлку, але нават і віно земскае прадаваць без аплаты падатку»⁴. Жыгімонт Аўгуст даў гораду герб, на якім на чырвоным полі прадстаўлены замак (вежа), узнесены паміж дзвюма рэкамі. Герб быў ілюстрацыяй тапаграфіі горада над Мухаўцам. Акрамя герба, горад карыстаўся ўласнай пячаткай з выявай нацягнутага лука са стралой і тэкстам вакол: «*Sigillum Civitat Brestensis Magni Duc Litvaniae*». У 1580 г. кароль Стэфан Баторый пацвердзіў даўнія прывілеі горада і дадаткова дазволіў мяшчанам збіраць яшчэ адзін падатак — маставое мыта⁵.

1 *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI–XVIII w. // *Kościół w Polsce : studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce.* Kraków, 1969. T. II. Cz. 2. S. 806–807 ; *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. Białystok, 2001. S. 29–32.

2 Na temat roli Brześćcia w XVI w. por.: *Чантурыя Ю.* Гарады і час. Брэст // *Страчаная спадчына.* Мінск, 2003. С. 297–301 ; *Шпилевский П.М.* Путешествие по Полесью и белорусскому краю. Минск, 2004. С. 29–36.

3 *Sroka J.* Brześć nad Bugiem: dzieje miasta i twierdzy. Biała Podlaska, 1997.

4 *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska. Warszawa, 1846. T. III. S. 728.

5 *Waszczukówna-Kamieniecka D.* Brześć niezapomniane miasto. Londyn, 1997. S. 78 ; *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska. T. III. S. 732.

У XVI ст. у Брэсце пераважала насельніцтва праваслаўнага вызнання. Праваслаўная царква мела на той час разгалінаваную сетку прыходаў. Кожны горад і мястэчка на літоўскіх і рускіх землях мелі як мінімум адну прыходскую царкву, а значная іх частка мела па некалькі, а нават і па некалькі дзясяткаў цэркваў. У Брэсце да прыняцця уніі знаходзілася не менш за 8 праваслаўных святынь, у тым ліку адна кафедральная і дзве манастырскія⁶.

Найдаўнейшай праваслаўнай святыняй традыцыйна лічылася царква святога Мікалая. Яна займала ў горадзе цэнтральнае месца, знаходзілася побач з пабудаваным пазней фарным касцёлам, на поўдзень ад закладзенай у пачатку XVII ст. манастырскай базыліянскай царквы. Каля яе знаходзіўся двор праваслаўнага ўладыкі. Будынак царквы св. Мікалая быў трохнефны, з дзвюма невысокімі вежамі і двухскатным дахам⁷. У сярэдзіне знаходзіўся антычны алтар і стары разны драўляны іканастас, пакрыты золатам і срэбрам. Царква мела багатае ўбранства, што сведчыла пра яе цэнтральнае месца і багатых кцітараў. Элементамі ўбрання царквы былі іконы, сярод якіх — асабліва шанаваны абраз св. Мікалая з цудамі, вядомымі з жыцця святога. Постаць святога епіскапа пакрываў срэбны арнат і залаты німб вакол галавы. Пры іконе знаходзіліся дванаццаць ватываў з сям'ю дарагімі камянямі⁸. Цэнтральнае становішча царквы св. Мікалая і яе аздоба сведчаць, што яна выконвала функцыі кафедральнай святыні, найважнейшага культавага асяродка праваслаўных у горадзе⁹.

У 1506 г. брэсцкія мяшчане на яе ўтрыманне плацілі даніну 10 коп грошаў¹⁰. Царква мела таксама сваю земскую маёмасць — чатыры валокі

6 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа (dalej — АСД). Вильно, 1890. Т. XI. С. XVII.

7 Лаўроўская І.Б. Старажытная царква Святога Мікалая ў Брэсце — помнік гісторыі і архітэктуры // Наш радавод. Гродна, 1996. Кн. 7. С. 412–415.

8 Soszyński R. O dawnym Brześciu i cerkwi Św. Mikołaja kilka uwag // Podlaski Kwartalnik Kulturalny. 1996. Nr 4. S. 7 ; Лавровская И. Б. Судьба памятников истории и архитектуры Бреста (XIV–XVIII вв.) // Архитектура и строительство Белоруссии. 1991. № 4. С. 41–44; № 6. С. 42–45.

9 Wizytacja cerkwi św. Mikołaja z 1726 r. // Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej — APL). Zespół Chełmski Konsystorz Greckokatolicki. Sygn. 101. K. 205–207 v.: Gil A. Unickie cerkwie Brześcia w opisie wizytacyjnym z 1726 roku : [tenże — druk wizytacji] // Rocznik Instytutu Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2006. Nr 4. S. 33–37 ; Wizytacja z 1757 r. // Lietuvos Valstybes Istorijas Archyvas. Vilno. F. 634. Op. 1. Nr 50.

10 Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. М., 1996. Т. V. С. 103.

ў вёсцы Лебедзеве і вёску Грушэвец з возерам і лугамі, якія былі ў яе забраныя ў 1681 г. і аддадзены ў кіраванне каралеўскім камісарам¹¹. У гарадах з мяшанай структурай, такіх як Брэст, рэлігійныя і грамадска-палітычныя патрэбы выклікалі арганізацыю брацтваў. Наяўнасць легальнай арганізацыі дазваляла членам брацтва паспяхова бараніць свае свецкія інтарэсы, а таксама правы ўласнай Царквы. У канцы XVI і цягам XVII стст. брацтвы сталі галоўнымі асяродкамі антыўнійнай апазіцыі. Як арганізацыі свецкіх парафіян, яны мелі некалькі прэагатыў, найперш кіраваліся спецыяльнымі статутамі, якія рэгулявалі іх публічнае жыццё, мелі ўласныя дамы і брацкае самакіраванне на чале з выбранымі штогод старшымі (цэхмістрамі), якія арганізавалі спатканні брацтва, распараджаліся фондушамі і разглядалі спрэчкі паміж братчыкамі. Да мэтаў царкоўных брацтваў належала таксама дбанне пра матэрыяльныя патрэбы царквы, папа і царкоўных службаў, харытатыўная дзейнасць і ўрачыстае святкаванне царкоўных святаў. Брацтва таксама мела нагляд над дысцыплінай і маральным жыццём сваіх членаў, караючы непаслухмяных. У дзейнасці брацтваў важным элементам было павышэнне ўзроўню адукаванасці духавенства і свецкага людю. Гэтай мэце служыла арганізацыя і ўтрыманне брацтвамі школ. Брацкія школы маглі наведваць дзеці рознага паходжання і сіроты, якіх вучылі за кошт брацтва. Кожны, хто ўступаў да школы, мусіў пазнаёміцца з яе правіламі і ўнесці 4 грошы ў школьную касу. Галоўную ўвагу тут аддавалі вывучэнню моваў: вучылі царкоўнаславянскую, грэчаскую, рускую (старабеларускую), лаціну і польскую. Веданне гэтых моваў было абавязковай умовай разумення навук, якія выкладаліся ў школе. З іншых прадметаў вучылі граматыку, паэзію, рыторыку, дыялектыку і элементы філасофіі. Асноўныя заняткі ў брацкай школе былі звязаныя з царкоўнымі навукамі. У школе вучылі таму, як пабудаваць Царква, як чытаць і разумець Святое Пісанне, ведаць літургію і царкоўныя традыцыі; знаёмілі вучняў з жыццямі святых і канонамі царкоўнага спева¹².

11 Акты, издаваемые Виленскою комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне (далее — АВАК). Вильно, 1870. Т. III. С. XIII.

12 *Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*. Białystok, 2003 ; *Mironowicz A. Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* // *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*. Białystok, 2002. S. 18–39 ; *Mironowicz A. Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI–XVII w.* // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1994. Z. 2. S. 27–28 ; *Charitable Work of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth (16th–18th cc.)* // *Acta Poloniae Historica*. 2003. Vol. LXXXVII. P. 43–53 ; *Mironowicz A. Drukarnie bractw cerkiewnych* // *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*. Białystok, 2004. S. 52–68 ;

Важную ролю ў жыцці праваслаўнай супольнасці Брэста адыграла брэсцкая брацкая школа. Школа і брацтва дзейнічалі пры тамтэйшай царкве св. Мікалая. Заснавальнікамі школы былі брэсцкія мяшчане, якія 6 ліпеня 1590 г. атрымалі прывілей ад уладзімірска-берасцейскага біскупа Мелеція Храбтовіча (1588–1593). Як вынікае з дакумента, брэсцкія мяшчане былі «кцітарамі цэркві саборнай» і жадалі мець уласную школу з адным альбо двума настаўнікамі. Школа павінна была служыць не толькі мяшчанам, але ўсім, хто б хацеў у ёй вучыцца. Школа была таксама і для «посполитых людей, хто бы кольвек з на-роду хрестіянскаго в науку языка русскаго до тое школы их месткое дати хотель»¹³. З каралеўскага прывілею ад 28 студзеня 1591 г. вынікае, што мяшчане пабудавалі школу на гарадской зямлі насупраць царквы св. Мікалая і звярнуліся да караля з просьбай звольніць школьны дом і належны да яго пляц ад падаткаў. Жыгімонт III Ваза да просьбы брэсцкіх мяшчан паставіўся прыхільна і на пачатку 1592 г. звольніў школу ад усіх павіннасцяў. Школа павінна была вучыць дзяцей рознага стану¹⁴. Дзякуючы старанням тагачаснага брэсцкага кашталяна Адама Пацея (пазнейшага епіскапа Іпація) паўстала новае царкоўнае брацтва, якое прыняло апеку над функцыянаваннем гэтай школы. Адным з настаўнікаў брэсцкай школы ў 1592 г. быў выкладчык львоўскай брацкай школы, вядомы аўтар палемічных твораў Лаўрэнцій Зізаній¹⁵.

У канцы XVI ст. Брэсцкая школа была на ўзроўні львоўскай і віленскай. Запрашэнне добрых настаўнікаў было магчымае, дзякуючы багатым запісам на школу ад роду Пацеяў¹⁶. Пётр Аркадзіюш напісаў у 1596 г. пра брэсцкую брацкую школу, што «яна ёсць як семінарыя закладзеная на ўзор тых, якія заснаваў патрыярх Ерамія, калі праязджаў праз

Mironowicz A. Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku // ЕАПІΣ : Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku. Białystok, 2012. R. XIV (XXV), z. 25–26 (38–39). S. 307–368.

13 АСД ... С. 6.

14 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. СПб., 1863. Т. I. № 206 ; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею (далее — АЗР). СПб., 1853. Т. IV. № 28 ; Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. М., 1996. Т. VI. С. 282–283.

15 АЗР ... № 33 ; Харлампович К. Западно-Русские православные школы XVI и начала XVII вв. Казань, 1898. С. 311–335 ; Мединский Е. Н. Братские школы Украины и Белорусии в XVI–XVII вв. М., 1954 ; Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej ... S. 54–55.

16 АЗР ... № 63.

Польшчу», г. зн. львоўскай і віленскай¹⁷. Пасля смерці ўладыкі Мялеція Храбтовіча ў 1593 г. уладзімірскім біскупам стаў Іпацый Пацей (1593–1600). На пачатку сваёй епіскапскай кар’еры новы ўладыка не толькі блаславіў брацтва, але і даў яму зямлю, якая належала дзвюм царквам: св. Юрыя і святых Касмы і Даміяна ў вёсках Лебедзеве і Царковішчах, разам з пасаджанымі на ёй людзьмі. Епіскап таксама перадаў брацтву пад апеку царкву св. Мікалая разам з яе рухомай маёмасцю. У той жа час быў заснаваны бакавы алтар у кафедральнай святыні Барыса і Глеба¹⁸. Палітыка брэсцкага епіскапа на ўзмацненне царкоўнага брацтва трымалася нядоўга. Баючыся росту значэння свецкіх у рэлігійным жыцці епархіі, Іпацый Пацей вырашыў падпарадкаваць сваёй уладзе брацтва і дзеючую пры ім школу. Частка школьных настаўнікаў вымушана была ў гэтай сітуацыі пакінуць Брэст і з’ехаць да Вільні. Пра іх Іпацый Пацей пісаў князю Канстанціну Астрожскаму 25 сакавіка 1595 г.: «Sija szkoła rozorilaśia czerez samych że profesorow szkolnych, któryje za łakomstwem udawszysia do Wilni na sytyje pirogi otbiegli, a tut, k bolszoj hańbie i żalu ubogogo christijanstwa, na uruganije protiwnikow naszych wsie pokinuli, biez żadnoje słusznoje przyczyny»¹⁹. Брацтва і школу, якія баранілі каноны праваслаўнай царквы, Іпацый Пацей назваў «heretykami od Cerkwi Bożej wyklętymi». Біскуп Пацей пасля прыняцця уніі 3 кастрычніка 1596 г. забараніў духавенству падтрымліваць усе кантакты са школай²⁰ і пачаў дзейнічаць з мэтай забраць школу ад брацтва. Выкарыстаўшы падтрымку караля, уніяцкі біскуп рэалізаваў свой намер 26 чэрвеня 1597 г.²¹ Школа завяршыла самастойнае функцыянаванне і зрабілася ў руках Пацея інструментам прапаганды уніі. Брацтва тым часам згуртавалася вакол царквы Раства Багародзіцы, пры якой у 1641 г. была заснавана новая школа для вызнаўцаў праваслаўя. Пасля пераходу і гэтай школы да ўніятаў праваслаўныя навучаліся ў школах, якія

17 *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce ... S. 834.

18 *Лаўроўская І. Б.* Старажытная царква Сьвятога Мікалая ў Брэсце ... С. 414.

19 АЗР ... № 3.

20 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далее — АЮЗР). Киев, 1859. Ч. 1, т. I. № 220 ; АЗР ... С. 215 ; *Флеров І. О.* О православных церковных братствах. СПб., 1857. С. 104–105 ; *Панков А. А.* Братства. Очерки истории западно-русских православных братств. СПб., 1900. С. 72–78.

21 *Харлампович К.* Западно-Русские православные школы ... С. 335 ; *Mironowicz A.* Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI–XVII w. S. 24.

функцыянавалі ў XVIII ст. пры брэсцкіх манастырах св. Сымона і нараджэння Хрыста Збавіцеля.

У Брэсце шаснаццатага стагоддзя, апрача царквы св. Мікалая, існавалі таксама іншыя праваслаўныя святыні, некаторыя з якіх паходзілі яшчэ з папярэдніх стагоддзяў. Тут трэба назваць царкву св. Міхаіла²² і збудаваную ў XIII ст. на замкавым дзядзінцы царкву св. Пятра і Паўла. Да XVI ст. былі ўзведзены цэрквы: св. мучанікаў Касмы і Даміяна, Раства Хрыстовага, Успення Багародзіцы. За ракой Мухаўцам знаходзілася царква Праабражэння Гасподняга²³, манастыр і царква св. Сымона Слупніка і манастыр Раства Багародзіцы з дзвюма святынямі — Раства Багародзіцы і Уздвіжання Святога Крыжа. У XVI ст. на тэрыторыі горада паўстала царква св. Троіцы²⁴. Праваслаўны манастыр Раства Багародзіцы быў фундаваны ў 1480 г. Разам з земскім маёнткам манастыр у XVI ст. меў «царкоўных людзей», якія падлягалі яго суду і былі звольнены ад падаткаў і павіннасцяў на карысць горада і караля. Манастыр меў царкву Раства Багародзіцы ў сваім маёнтку Гершановічах²⁵ і св. Яна Багаслова ў Лабачове²⁶.

Фундатарамі і калатарамі другога з манастыроў — св. Сымона Слупніка — былі Солтаны. З гэтай прычыны ў 1546 г. манастыр быў названы манастыром «пана Аляксандра Солтанавіча». Як і ў выпадку ма-

22 Wizytacja cerkwi św. Michała z 1726 r. // APL ... K. 210–212. Druk wizytacji: *Gil A. Unickie cerkwie Brześcia ...* S. 42–44 ; Wizytacja z 1757 r. // Lietuvos Valstybes Istorijas Archyvas ... Nr 50.

23 Wizytacja cerkwi Przemienienia Pańskiego z 1726 r. // APL ... K. 209–210. Druk wizytacji: *Gil A. Unickie cerkwie Brześcia ...* S. 40–42 ; Wizytacja z 1757 r. // Lietuvos Valstybes Istorijas Archyvas ... Nr 50.

24 *Квитницкая Е. Д.* Монастыри Бреста XVII–XVIII вв. // Архитектурное наследство. М., 1979. № 27. С. 12–29 ; *Квітніцкая А. Д.* Монастыри Бреста XVII–XVIII стст. // Страчана спадчына. С. 116–126 ; *Слюнькова И. Н.* Монастыри восточной и западной традиций: наследие архитектуры Беларуси. М., 2002 ; Wizytacja cerkwi św. Trójcy z 1726 r. // APL ... K. 207 v. — 208 v. Druk wizytacji: *Gil A. Unickie cerkwie Brześcia ...* S. 37–40 ; Wizytacja z 1757 r. // Lietuvos Valstybes Istorijas Archyvas ... Nr 50.

25 W świetle danych z wizytacji z lat 1725–1727 w skład kapituły wchodził duchowni z sześciu cerkwi brzeskich: katedralnej św. Mikołaja, Św. Trójcy, Przemienienia Pańskiego, św. Michała, Narodzenia NMP i św. Jana Teologa. *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce ... S. 902–907 ; *Wereda D.* Działalność kapituły i konsystorza przy unickiej katedrze w Brześciu w XVIII w. // *Nasza Przyszłość.* 2004. T. CII. S. 379–381 ; Wizytacja cerkwi Narodzenia NMP z 1726 r. // APL ... K. 212–213 v. Druk wizytacji: *Gil A. Unickie cerkwie Brześcia ...* S. 45–48 ; Wizytacja z 1757 r. // Lietuvos Valstybes Istorijas Archyvas ... Nr 50.

26 Wizytację cerkwi św. Jana Teologa z 1726 r. // APL ... K. 213 v. — 215. Druk wizytacji: *Gil A. Unickie cerkwie Brześcia ...* S. 48–51 ; Wizytacja z 1757 r. // Lietuvos Valstybes Istorijas Archyvas ... Nr 50.

настыра Раства Багародзіцы, да яго належалі «царкоўныя людзі». Яны заставаліся пад юрысдыкцыяй Солтанавічаў і былі звольненыя ад капшчызны, на замен аднак мусілі плаціць чынш на карысць манастыра. Манастыру св. Сымона Слупніка фундатары запісалі вёску Муравец у Брэсцкім ваяводстве²⁷.

З сярэдзіны стагоддзя паходзіла царква св. мучанікаў Сергія і Вакха. Гэта была мураваная святыня, фундаваная Іванам Іваніцкім. Цікавы факт — яна была прададзена «супраціўнікам святога крыжа» — жыдам²⁸. Такі самы лёс напаткаў пляц і зямлю, што належалі царкве св. Касмы і Даміяна пасля пажару гэтай святыні на мяжы XVI і XVII стст., альбо ў пачатку XVII-га ст. У 1574 г. духоўнікам гэтага прыходу быў а. Маісей Ісаковіч²⁹. Жыды атрымалі права дзяржання зямлі, што належала царкве святых Касмы і Даміяна, ад уніяцкага мітрапаліта Іпація Пацея. Тое права было шматкратна пацверджана наступнымі ўніяцкімі мітрапалітамі, прынамсі Гаўрыілам Калядой (Календай). За дзяржанне царкоўнай зямлі і пабудаванне на ёй сваіх дамоў габрэі абавязаны былі плаціць на карысць кафедральнай царквы штогадовы чынш па 20 злотых у дзень св. Марціна³⁰.

27 АСД ... Т. XI. С. XVIII.

28 АВАК ... Т. III. С. 4–5.

29 Тамże. S. 9.

30 Тамże. S. 68.

К вопросу о первой датировке Берестья

Приближается к завершению первое тысячелетие истории города. Событие это ожидается в 2019 г. Дата в настоящее время является официально признанной и служит началом отсчёта возраста и истории города Берестья. Однако, первый миллениум требует конкретной точки фиксации для того, чтобы современный Брест мог стать городом с полноценным комплексом исторических характеристик. В настоящее время существует ещё несколько дат, встречаемых в печатных источниках. Это: 1013, 1015, 1016, 1017, 1018, 1020 гг. Удивительная, почти правильная, арифметическая прогрессия $(n+1)$, на первый взгляд, тривиальна. Семь дат, приводимых в источниках, повсеместно конфликтуют, создавая противоестественно острый прецедент путаницы и сомнений в авторитетности, научности, профессионализме авторов и изданий. Для Бреста такое положение с датой первого упоминания перешло в период безразличного плюрализма множества дат и настоятельно призывает к разрешению. Неразбериха характерна и традиционна также для других дат средневековой истории города, к примеру: появление монахов августинян в городе в 1380 г., дарование Витовтом в 1388 г. привелея берестейским евреям, даты упоминания первых христианских памятников и др.

Формат публикации не позволяет даже кратко рассмотреть каждую из них, анализируя источник происхождения, и дать им оценку. Отметим здесь, что авторы многих изданий не сочли необходимым указать

адрес заимствования, размножая неопределённости. Это относится ко многим изданиям, вышедшим с начала XIX в. и до сегодняшнего времени.

Единственный случай из истории II войны польского князя Болеслава и германского князя Генриха II с Русью (1007–1013), рассказывающий о захвате большей части Руси польским князем Болеславом, описан в Хронике мерзебургского епископа Титмара¹ и относится к 1013 г. Он описывает это так: **«Вслед за тем он с нашей помощью напал на Русь и разорил большую часть этой страны»**². Довольно общая фраза Хроники не приводит названия каких-либо городов и служит, вероятно, тем ориентиром, на который делались ссылки. Было ли это опустошение только широкой полосы приграничных земель, либо глубокое проникновение в русские земли германских миротворцев — достоверно неизвестно.

Основной же массив публикаций, в том числе и научных, для обозначения даты первого упоминания города продолжает использовать две даты: 1017 г. и 1019 г. Какая из них лучше всего вписывается в исторический контекст событий того времени, подтверждается источниками и не конфликтует с ними? Чтобы ответить на этот вопрос, был проведён довольно трудоёмкий анализ первоисточников и длительный поиск их факсимильных копий и протографов. В результате исследования в работе были использованы следующие первоисточники (приведены по возрасту): 1) Хроника Титмара (1002–1018), современника событий; 2) Хроника Галла Анонима (1107–1113); 3) Кведлинбургские Анналы (Annalen Quedlinburg) (983–1025); 4) Адам Бременский. Деяния Гамбургских архиепископов (1070-е); 5) Великопольская хроника (XIII в.); 6) Хроника польская Дзерсвой в конце XII в. написана; 7) Хроника Винцентия Кадлубка (кон. XII — 1-я четв. XIII вв.); 8) Новгородская I летопись старшего извода (окончена в 1352), она же — Летописец Новгородский либо Синодальный харатейный список. Первая часть летописи (до 62 с.) написана не позже первой половины XIII в.; 9) Лаврентьевская летопись (1377); 10) Ипатьевская летопись (I четв. XV в.). Другие

-
- 1 Титмар, епископ Мерзебургский (*25 июля 975 г. — † 1 декабря 1018 г.). Хроника Титмара в настоящее время известна в оригинале, т. н. «дрезденской рукописи», как сообщает А.В. Назаренко, «... сильно пострадавшем, но не погибшем, как иногда считают» (Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VI, 91] // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. М., 1993. С. 132).
 - 2 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VI, 91] // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. М., 1993. С. 135 [lat.], 139 [рус.]

списки части Повести временных лет (далее — ПВЛ) (Академический, Радзивилловский, Новгородская I младшего извода, Воскресенская и пр.) составлены в более позднее время и события, описываемые в них, повторяют с небольшими разночтениями тексты трёх вышеоговорённых летописей.

Следуя далее и сопоставляя тексты, касающиеся небольшого временного промежутка русской истории со смерти Владимира I Святославича, случившейся 15 июля 1015 г., и до занятия князем Ярославом Владимировичем (сыном Владимира от Рогнеды) Киевского великокняжеского стола в 1019 г., обнаруживаем удивительную палитру разномастных хроникальных сообщений о событиях на Руси.

Принимая во внимание сложные отношения Владимира с сыновьями (Святополк находился под арестом за участие в каком-то заговоре, Ярослав отказался платить центральной власти дань, за что отец готовил на него поход, Мстиславу был отведён далёкий Тмутараканский удел), не будет чем-то сверхъестественным заметить, что конфликт созрел уже при великом князе, а как только его не стало, активизировались все стороны — участники, претендующие на Киевский стол.

Именно на этот ключевой момент нужно обратить внимание, чтобы выяснить действия Святополка после смерти отчима, т. к. он оказывается ключевой фигурой, связанной с начальной историей Берестья. Это очень важно также для прояснения вопроса о «неокаянности» Туровского князя. В источниках представлено две точки зрения на этот факт. Одна, опирающаяся на русские летописные своды, оставляет Святополка в Киеве. Владимир «умре же на Берестовом, и потаиша и, бе бо Святополк Кыеве»³, «Святополк же седе Кыеве по отци своем»⁴. Оставляя Святополка в столице, летописцы (книжники) и руководившие ими персоны были вынуждены предложить рациональную, по их мнению, схему борьбы за великокняжеский стол. Результатом такой борьбы стала гибель трёх братьев (Бориса, Глеба, Святослава), захват «отчего» стола, призвание поляков, а с ними немецких и венгерских рыцарей на Русь.

Другая картина происходившего сообщается Хроникой Титмара, абсолютно индифферентного в германо-русском конфликте. Он так описывает события, происходящие с туровским князем: «Упомянутый король, узнав, что его сын по наущению Болеславу намерен тайно против него выступить, схватил того [епископа] вместе с

3 Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб.: Издание археографической комиссии, 1872. С. 127.

4 Там же. С. 129.

этим [своим сыном] и [его] женой и заключил каждого в отдельную темницу»⁵. Исследователи относят это событие к 1013 г., чем объясняется решение Болеслава напасть на Русь в том же году. «После этого названный король умер в преклонных летах, оставив всё наследство двум сыновьям, тогда как третий до тех пор находился в темнице; впоследствии, сам ускользнув, но оставив там жену, он бежал к тестю, которую Болеслав потом обменивал на жену⁶, мачеху и сестёр»⁷, т. е. Святополк удаляется из Киева, бежит к тестю в Польшу. Кроме описанных событий, связанных со Святополком, здесь существует ещё два важных факта, касающихся дочери Болеслава и наследников Владимира. Титмар сообщает, что Святополк из киевской темницы бежал сам, а его супруга осталась под арестом у правящего тогда князя.

Как при таком положении (побег из заключения после двух лет изоляции) можно было руководить убийствами братьев, да ещё в местах, лежащих далеко одно от другого (Альта на Днестре — Борис, Смядынь около Смоленска — Глеб, «у горе Угорьстей» — Святослав). Далее Титмар сообщает только о двух наследниках Владимира. Предположим, что это могли быть: Борис, отправленный в поход на печенегов, юный Глеб в расчёт не принимался, и, вероятно, Мстислав, князь Тмутараканский, борьба с которым у Ярослава прекратилась только с заключением мира у Городца в 1026 г.⁸ Как видим, взбунтовавшемуся новгородскому князю Ярославу от отцовского наследства не досталось ничего. Это, вероятно, и послужило основной причиной его военного выступления на южную «метрополию» и стремления к завладению властью.

5 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VII, 72]. С. 135 [лат.], 141 [рус.], VII, 72.

6 Здесь имеется в виду Предслава, сестра Ярослава, ставшая наложницей Болеслава в момент занятия Киева в 1018 г., в знак отмщения обиды за неоднократное сватовство, в котором ему было отказано. Незадолго до похода Болеслав женился на Оде.

7 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VII, 73]. С. 136 [лат.], 141 [рус.].

8 Летопись по Лаврентьевскому списку. С. 145.

Битва на Днепре под Любечем поздней осенью/зимой 1016 г. Факты за и против

Неоднозначность описанных фактов ставит под сомнение если не сам факт столкновения войск Ярослава и Святополка, в битве на Днепре у Любеча (Любича), то летописная дата этого события — 1016 г.⁹ — вызывает очевидные подозрения.

Обеспокоенность некритичным подходом к летописным источникам высказывал А.В. Куза: «... исследователь, обращающийся к ПВЛ как историческому источнику для периода последней четверти X и первой четверти XI вв., ... располагает, по большей части, не историческими фактами, а всего только их интерпретацией, сделанной, скорее всего, уже в первой четверти XII в., как-то показывает зависимость летописных текстов от «Сказания о Борисе и Глебе»... Последнее серьезно подрывает доверие к историкам, которые следуют за догадками Б.А. Рыбакова и видят в рассказе ПВЛ о войне Ярослава со Святополком «обилие невыдуманных деталей, отсутствие литературных штампов, хорошую осведомлённость об обстановке в стане противников и ходе битвы», свидетельствующих, «что его автор — непосредственный участник или современник событий»¹⁰.

Непростая летописная ситуация, связанная с этим событием, состоит в следующем. Если принять как достоверное мартовское начало года¹¹, что доказывает Н.Г. Бережков, то битва должна была состояться спустя 16 месяцев после смерти Владимира, считай, бегства Святополка — поздней осенью/зимой (ориентировочно ноябрь) 1016 г. Напрашивается вопрос: кто эти 16 месяцев правил в Киеве и с кем Ярослав бился? Явно не со Святополком. Допустим, что Святополк не убежал в Польшу, а остался править в Киеве и за 16 месяцев собрал и подчинил себе войско и дружину отца, затем пришёл к Любечу, занял позицию по одну сторону Днепра **осенью 1016 г.** Новгородский же князь Ярослав, предупреждённый своей сестрой Предславой, **летом 1015 г.** «и събра Ярослав Варяг тысячу, а прочих вой сорок тысяч»¹²,

9 Там же. С. 138.

10 Куза А. В. Повесть о князе Ярославе и о мужах новгородских // Древняя Русь и славяне. М., 1978. С. 235.

11 Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. М., 1963. С. 224–225.

12 Летопись по Лаврентьевскому списку. С. XII. Указанная численность войска приведена по Радзивилловскому списку и Рукописи Московской Духовной Академии, явно ошибочна. В протографе Лаврентьевской летописи стоит число 40.

и поиде на Святополка»¹³, что рационально отнести к тому же (1015) году. Спрашивается, где бродил Ярослав всё это время? Выйдя летом 1015 г., подошёл к Любечу осенью 1016 г. Для представления приведём точную скорость передвижения для того времени, зафиксированную в Хронике Титмара. От Буга (г. Волынь) до Киева путь в 400 км занимал 24 дня (с 22 июля по 14 августа).

Эту анахронистическую ошибку обнаружил А.А. Шахматов и поместил её в реконструкции под 6523 г. (1015 г.), т. е. на год ранее. Н.Г. Бережков по этому факту пишет: «Сопоставление статей Повести под 6523 (1015/6) и 6524 (1016/7) гг. обнаруживает, что содержание второй из них (о Любечской битве) относится к тому же году, что и первой, к году смерти Владимира, и обособлено в отдельную статью искусственно»¹⁴. Когда и кем была допущена такая переделка, неизвестно, да и вряд ли станет известно. Отметим, что летопись составлена «монахом Лаврентием в 6885 (1377) г. при великом князе Дмитрие Константиновиче и епископе Дионисии, по заказу и благословению которых предпринят Лаврентием самый труд, в Нижнем Новгороде»¹⁵. Так же категорично высказывается и А.Л. Никитин, исключая первое краткое правление Святополка в Киеве: «Святополк занимал киевское княжение только немногим более 10 месяцев в 1018 г., будучи возведён на престол Болеславом I ...»¹⁶.

Предложить объяснение этого несоответствия можно следующим образом, вспомнив, что Лаврентьевская летопись начата и окончена в 1377 г. В конце XIV в., в момент переписывания или составления Лаврентьевского свода по неизвестному ныне одному из текстов ПВЛ монаху Лаврентию, у которого год начинался в сентябре, не нужно было мучиться с привязкой дат к событиям. Новый год — 1016 — под пером Лаврентия наступал 1 сентября, это т. н. византийский год. Тогда всё упорядочивается, казус с лишним годом исчезает и весь промежуток до битвы сжимается до четырёх месяцев. Это значит, что время внесения вставок совпадает с временем переписывания.

13 Там же. С. 138.

14 Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 225. (6524).

15 Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы / АН СССР, Институт литературы. М. ; Л., 1940. Т. IV. С. 12.

16 Никитин А. Л. Основания русской истории. Мифологемы и факты. М., 2001. С. 54.

П. Хавский не согласился с мартовским началом года и предложил считать время создания Несторовой летописи (ПВЛ), завершающейся 1116 годом, с сентябрьским началом года¹⁷.

По летописной версии (ПВЛ), для того, чтобы состоялась Любечская битва, оказывается неременным наличие там князя братоубийцы-изгоя со своим войском и обязательное его поражение.

Титмар, точнее его рыцари-информаторы, о такой битве не знают, хотя, по всей вероятности, это должно было быть большое сражение, т. к. у обоих амбициозных претендентов было за что бороться, что предопределяло состав и количество союзных войск. Ярослав, кроме новгородцев, имевший в союзниках варяг и словен, направляется в Киев, где правит Борис. Святополк, находясь в зоне влияния Болеслава (не исключено в граде Берестейском), мог готовиться и собирать войско для борьбы за киевский стол, имея ещё в 1009 г. в союзниках печенегов.

По любой из версий, сбежавший (лето 1015) либо побеждённый (ноябрь/декабрь 1016) Святополк оказался вне досягаемости Ярослава, занявшего Киевский стол. Объединённые идеей спасения оставшейся в плену дочери Болеслава (супруги Святополка), договариваются о её спасении и о восстановлении изгнанного князя на законное княжение. Чтобы осуществить такой грандиозный поход, а так далеко польское войско еще не вторгалось, были необходимы принципиальные аргументы: деньги, войско, союзники, политическая ситуация.

Третья война императора Генриха II и князя Болеслава (1015–1017) и поход Ярослава на Берестье в конце лета 1017 г. Предпосылки и последствия

Третья сила, принимающая активное участие в этом конфликте — Польша — находилась в состоянии войны с Германией. Она получила название Третьей польско-германской войны 1015–1017 гг., которой Титмар посвятил VII книгу. К этому времени Генрих II — уже император, коронован в Италии 14 февраля 1014 г. Польский князь Болеслав в течение всего 1016 г. обращался к Генриху с предложением перемирия, однако последний этими обращениями пренебрегал. Однако в **самом начале 1017 г.** от Генриха отправляются гонцы с предложением

17 Хавский П. Примечания на русские хронологические вычисления // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских. М., 1847. № 6. С. 27.

переговоров, а в **конце января** в сторону Польши «двинулось большое посольство, составленное из двух архиепископов, могунцкого и магдебургского, епископа Арнульфа и двух маркграфов»¹⁸. Переговоры, тем не менее, не состоялись из-за польской стороны¹⁹. Этим поступком Генрих был оскорблен в очередной раз (предыдущий обман состоялся три года назад²⁰) и «строжайше запретил какие-либо соглашения с Болеславом, отдавая распоряжение о планировании нового генерального похода на ближайшее **лето**»²¹, т. е. **лето 1017 г.**

«**31 марта** хронист епископ Титмар организует отряд в Миснии, **6 апреля** сам император Генрих прибывает в саксонский Гослар, чтобы составить план похода»²².

В подготовку большой войны Генриха против Польши были привлечены огромные силы как внутри самой Империи, так и соседних государств: Венгрии и Чехии. В походе обещали принять участие ободриты и лютичи.

10 июля участники коалиции подписывают документ, а брат королевы Генрих отправляется к Болеславу с объявлением войны²³. Вернувшись из Польши с предложением о перемирии, он был отправлен с ответом обратно к Болеславу. Очередная попытка Польши заключить перемирие провалилась. Наступление на польские крепости произошло, скорее всего, в конце июля — августе.

«Со слезами сообщу также о том злодеянии, какое совершили вассалы Болеслава между Эльбой и Мильдой. Ведь они, поспешно выступив по приказу своего господина, **19 сентября** захватили в тех краях более 1 тысячи пленных и, многие места предав огню, с успехом вернулись домой»²⁴.

Тем временем Ярослав, проведший, вероятно, около полугода на Киевском княжении, начинает искать контакт с немецким императором для реализации своих целей. Он добивался устранения вероятного претендента на место великого князя, возвращения в подчинение Руси западных уделов (Владимир, Берестье, Туров (?), оказавшихся во власти Святополка, и закрепления границы по Бугу. Такое движение со

18 *Zakrzewski St.* Bolesław Chrobry Wielki. Lwow ; Warszawa ; Kraków, 1925. С. 286 ; Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VII, 57]. С. 135 [lat.] 139 [рус.].

19 *Kurze F.* Thietmari Merseburgensis episcopi. Chronicon. Hannover, 1889. С. 224. VII, 51.

20 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VI, 92]. М., 1993. С. 135 (139).

21 *Kurze F.* Thietmari Merseburgensis episcopi. Chronicon. С. 224. VII, 51.

22 Там же. С. 225. VII, 53.

23 Там же. С. 228. VII, 57.

24 Там же. С. 232. VII, 63.

стороны Ярослава подогревало гордыню Генриха. Тем более, что «он обещал одновременно с наступлением немцев ударить на Польшу с востока»²⁵. Такой вариант описания событий предлагает Станислав Закжевский. Это соглашение, очевидно, имевшее место до марта 1017 г., для города приобретает стратегическое значение. Это может быть предполагаемая дата договорённости между Ярославом и Генрихом об одновременном наступлении на польского князя. Поиск такого текста или хотя бы косвенный намёк на такое соглашение в универсальном документальном собрании *Regesta Imperii Academie der Wissenschaften und der Literatur* в г. Майнце, к превеликому сожалению, обнаружить не удалось. Это вполне может быть объяснимо секретностью самих переговоров и принятых договорённостей.

«1 октября император прибыл в Мерзебург ... Тогда же через бывшего сюда посла Болеслав обещал выдать давно находившегося у него в плену юного Людольфа, а за его освобождение просил отпустить своих рыцарей, задержавшихся у нас под стражей ... После того, как его князья решительно поддержали все эти [предложения], цезарь выразил согласие и только тогда узнал, что король Руси, как обещал через своего посла, напал на Болеслава, но овладев [неким] городом, ничего [более] не добился»²⁶.

Выделенная фраза в ряде изданий переводилась по-разному. Подробный и качественный анализ этой фразы, проведённый Назаренко А. В., позволяет не приводить тексты разночтений, отсылая к самому изданию²⁷. Наибольший интерес вызывает слово «города» — «urbem». Разница падежей в написании топонима объясняется авторской стилистикой соблюдения общего смысла перевода. При участии О. В. Медведевского был выработан вариант более соответствующий, как нам кажется, тексту оригинала: **«... что русский правитель потрепал Болеслава, ничего сверх захваченного города не добился»**.

Какой город, скорее град, подразумевал Титмар, — из текста Хроники неизвестно, но **«большинство историков согласны с тем, что комментируемое известие Титмара следует сопоставить с сообщением НПЛ (Новгородской I летописи старшего извода) под 1017 г.: «Ярославъ иде къ Берестію»**²⁸ (Карамзин Н. М. История ... Т. 2. Примечания. Стб.

25 Zakrzewski St. Bolesław Chrobry Wielki. С. 286.

26 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VII, 65]. С. 135 [лат.], 140 [рус.].

27 Там же. С. 157. Прим. 42.

28 Летописец Новгородский, начинающийся в 1017 году, и оканчивающийся 1352 г. М., 1781. С. 2.

8. Прим. 10 ; Соловьев С. М. История ... С. 202 ; Zakrzewski S. Bolesław ... S. 287 ; Grabski A. F. Studia ... S. 196–197 ; Thietmar / M. Z. Jedlicki. P. 562, not. 443 ; Королюк В. Д. Западные славяне. С. 241 ; Пашуто В. Т. Внешняя политика ... С. 36, 309. Прим. 48 ; Свердлов М. Б. Отношения ... С. 229 ; Назаренко А. В. События 1017 г. С. 178. Прим. 12 ; Головки А. Б. Русь и Польша. С. 25 ; Латиноязычные источники ... С. 74. Прим. 27 и пр.). **Тот факт, что Берестье располагалось на правом, русском берегу Буга, не может служить аргументом против его отождествления с анонимным городом Титмара, как иногда считают (Линниченко И. А. Взаимные отношения. С. 87. Прим. 1), поскольку бежавший в Польшу после поражения у Любеча Святополк мог укрыться именно в Берестье, которое, вероятно, было западным форпостом его Туровского удела (Rhode G. Ostgrenze. S. 66 ; Łowmiański H. Świętopełk. S. 240–243). Следуя за текстологическими наблюдениями А. А. Шахматова, Д. С. Лихачев считает, что НПЛ под 1017 г. и ПВЛ под 1022 г. ... говорят об одном и том же событии — походе Ярослава под Берестье в 1022 г. (Шахматов А. А. Разыскания ... С. 228–230 ; Его же. Повесть ... С. 363, 367 ; Бережков Н. Г. Хронология ... С. 225–226). Эта точка зрения была подвергнута критике (Kuczyński S. Stosunki. S. 244 ; Grabski A. F. Studia ... S. 196–197 ; Łowmiański H. Świętopełk. S. 236 ; Назаренко А. В. События 1017 г. С. 182–183). Дополнительным текстологическим подтверждением датировки НПЛ могла бы служить гипотеза Н. М. Карамзина, поддержанная Н. Н. Ильиным и Л. Ловмянским (Карамзин Н. М. История ... Т. 2. Примечания. Стб. 8. Прим. 10 ; Ильин Н. Н. Статья 6523 г. С. 121 ; Łowmiański H. Świętopełk. S. 492), о том, что в Лаврентьевском и Троицком списках в статьях 1017 г. вместо пропуска после слов «Ярославъ иде ...», следовало бы читать «в Берестье», а не «в Киевъ», как ошибочно добавлено в Радзивилловском и Академическом списках (в Ипатьевском и др. списках этой группы стоит «ввоиде в Киев»: ПСРЛ. Т. II. Стб. 130). В более ранней работе нами уже была высказана мысль, что в таком исправлении нет необходимости, т. к. киевская летопись, не сохранив сведений о выступлении Ярослава к Берестью, могла сохранить таковые о его возвращении из-под Берестья в Киев (Назаренко А. В. События 1017 г. С. 181).**

Итак, в 1017 г. Ярослав совершил поход под Берестье и взял его. Повторное взятие Берестья в 1022 г. [если только ПВЛ не дублирует здесь новгородское известие 1017 г., как полагает Ильин Н. Н. (Статья 6523 г. С. 121)] не даст ещё повода усомниться в реальности похода 1017 г.: одинаковое содержание обоих известий могло быть вызвано

аналогичностью ситуации после поражения Святополка у Любеча в 1016 г. и на Альте в 1019 г. (*Łowmiański H. Świętopełk. S. 493 ; Poppe A. Świętopełk*). Разница лишь в одном слове: в 1017 г. «иде», в 1022 г. «приде», что не тождественно.

Коротко о времени похода. Из цепочки событий, освещаемых хроникой Титмара, можно установить, что вторжение коалиционных войск происходило приблизительно **после 10 июля и продолжалось до 1 октября 1017 г.** А. Ф. Грабский²⁹ датирует акцию между **10 июля и 20 сентября**. А. В. Назаренко считает более логичной дату, принятую М. Б. Свердловым, исходящим из того, что о рейде Ярослава император узнал в Мерзебурге, между 1 октября и 1 ноября. «Историк заключает, что киевский князь был у Берестя в августе-сентябре»³⁰.

Ещё одно косвенное упоминание о городе (граде), который можно отождествлять с Берестьем. «**Тем временем Ярослав силой захватил какой-то город, принадлежащий тогда его брату, а жителей увёл в плен**»³¹. Необходимо отметить, что это сообщение помещено в статье хроники Титмара, описывающей события 1018 г. Если принимать это сообщение под 1018 г., ассоциируя его с последствиями битвы на Буге 14 июля у г. Воляня, то ему будет противоречить Лаврентьевская летопись, в которой говорится: «... и победи Болеславъ Ярослава; Ярославъ же убежа с 4-ми мужи Новугороду»³². А. В. Назаренко таким образом объясняет создавшееся хронологическое несоответствие. «Относя к 1017 г. и комментируемое событие, мы получаем возможность отождествить его со взятием Берестя Ярославом летом 1017 г., о котором уже шла речь в гл. VII, 65. Последовательность, в которой эти эпизоды изложены информатором Титмара и записаны в хронике, соответствовала бы в таком случае реальной последовательности событий, поскольку, вероятно, набег печенегов был причиной киевских пожаров и вынудил Ярослава вернуться из-под Берестя. Осведомитель Титмара, разумеется, его хроники не читал и не мог указать на тождественность событий, изложенных в VIII, 32 с его слов, а в VII, 65 по сведениям из

29 *Grabski A. F. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI w. // Slavia Orientalis. 1957. T. VI. S. 196–197.*

30 *Свердлов М. Б. Известия о Руси в хронике Титмара Мерзебургского // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. 1975. М., 1976. С. 102–112; Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 75. Прим. 27.*

31 *Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VIII, 32]. С. 137 [лат.], 142 [рус.].*

32 *Летопись по Лаврентьевскому списку. С. 140.*

какого-то другого источника; у самого же Титмара не было оснований для такого отождествления»³³.

Лаврентьевская рукопись статью 1017 г. представляет лаконично и безадресно. Нет ни намек на князя, град и прочие детали. «В лето СФКЕ (6525–1017). Ярославъ иде и погоре цркви»³⁴.

Град

В самой главной статье Хроники, относящейся к граду-крепости Берестью — VII, 65, **«король Руси, как обещал через своего посла, напал на Болеслава, но овладев [неким] городом, ничего [более] не добился»**, упоминается о каком-то граде, обозначенном словом **urbem**. Тем же термином обозначаются у Титмара укреплённые города: Киев «Urbs autem Kitawa», VIII, 31; «град осадил немедленно отряд Болеслава» — «Urbs autem predicta Bolizlavi mox presidio munita eundem cito dominum, IV, 32; «грады Вормации» — «Urbs Wormacensis», VI, 1. Титмар применяет это выражение в смысле антонима к термину *civitas*, обозначающее поселение, городище. В южно-русских летописях широко применялись подобные пары терминов, обозначающих город и град, а ближе к польской стилистике перевода русских летописей — *miasto* (поселение) и *zamek* (замок). Поэтому не исключена возможность того, что Хроника Титмара отметила этот укреплённый пункт как град (замок).

Пожар святой Софии

Второй половиной годовой статьи 6525 (1017) г. Новгородской I летописи старшего извода является фраза «и заложена бысть святая Софiя Кыеве»³⁵, что является очень важной привязкой. Киевская София и Берестье являются ровесниками и в 2017 г. имеют полное право отмечать свой первый тысячетный юбилей. Этот возраст подтверждается также Хроникой Титмара, который также упоминает под 1018 г. о встрече Болеслава и Святополка митрополитом Иоанном I в святой Софии и о её пожаре. **«В соборе святой Софии, который в предыдущем году по несчастному случаю сгорел»**³⁶. События, связанные с пожаром в Киеве,

33 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. С. 184. Прим. 86.

34 Лаврентьевская летопись : [Л. 48 об.] [Электронный ресурс]. URL: http://www.prilib.ru/elfapps/viewer310/default.aspx? orderdate=28.12.2012&DocUNC_ID=72309&Token=jm3N0TOfQ/1ejwiowlrreQ==&lang=ru-RU#97 (дата доступа: 25.08.2013).

35 Летописец Новгородский ... С. 2.

36 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VIII, 32]. С. 137 [лат.], 142 [рус.].

послужили Ярославу и его войску причиной оставить Берестье и вернуться, о чём рассказано выше. Ещё одним очень важным доказательством существования и, главное, уже функционирования Софийского собора во время занятия Киева в 1018 г. является процедура интронизации князя Святополка на Великое Русское княжение, как отмечают исследователи, состоявшаяся на следующий день после входа в Киев, 15 августа 1018 г. Именно об этом акте интронизации упоминает Титмар. **«Названный герцог вторгся затем с войском в его королевство, возвёл на престол его брата, а своего зятя, долго пребывающего в изгнании, и довольный вернулся»**³⁷.

Из союзника во врага

Описав события 1017 г., необходимо отметить следующее наблюдение. Неудачный поход под Берестье не смог отвлечь с театра немецко-польской войны достаточно большие силы и сыграл с Ярославом «злую шутку». Оставив осаду крепостей и войну на западных рубежах, он срочно выдвинулся спасать Киев от печенегов и превратился из князя-союзника Германии в князя-противника. Это отчётливо проявилось в 1018 г., когда немецко-венгерско-польское коалиционное войско войдёт в пределы Руси и разобьёт его у г. Волина 22 июля. Опытный политик Болеслав сломал всё же недоверие Генриха, заключил с ним 30 января Будишинский мир и получил от императора символический подарок — отряд немецких рыцарей в 300 человек. Вместе с этим и венгерский король Стефан I проявил к Ярославу расположение и от себя выдвинул для Киевского похода отряд в 500 рыцарей. Гипотезу о венгерско-русско-немецкой коалиции выдвинул Станислав Закжевский³⁸: «Эта гипотеза также основана на данных Титмара, сообщающего, что Иштван (Стефан) I захватил какую-то крепость на польско-венгерском пограничье»³⁹, т.е. Венгрия была союзницей Германии и, естественно, Руси.

Мир, подписанный в Будишине (Bautzen), ликвидировал второй (германский) фронт на западе и дал возможность Польше сосредоточить все силы для подготовки Киевского похода. Начинается этот поход кровопролитной битвой на Буге — здесь более уместно слово из-

37 Там же. [VII, 65]. С. 135 [lat.], 140 [рус.].

38 Zakrzewski St. Bolesław Chrobry Wielki. С. 286–287.

39 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VIII, 4]. С. 160.

биение — 22 июля 1018 г. Как ни странно, только это событие получило максимальный резонанс в средневековых хрониках.

Галл Аноним по-своему изобразил события войны. Кроме известий, не противоречащих другим источникам: «Итак, ... с какою славою и блеском он отомстил за свою обиду [нанесённую] королём Руси, который отказался дать ему в жёны свою сестру. Король Болеслав, сочтя это позором, с неукротимой храбростью напал на королевство Руси и, когда они поначалу собрались было сопротивляться вооружённой рукою, не осмелившись вступить в сражение, обратил их в бегство пред лицом своим, как ветер — прах»⁴⁰, «... он поставил вместо себя некоего русина из своего рода [и] с оставшейся казной двинулся в Польшу»⁴¹. Автор оставил несколько художественных зарисовок, признанных его вымыслом. Это, прежде всего: рыбачащий в лодке Ярослав, меч-Щербец от удара по Золотым воротам, десятимесячное пребывание польского контингента в Киеве и др., характеризуют хрониста как «беззастенчивого панегириста»⁴².

Битва на Буге, случившаяся 22 июля, описывается в Кведлинбургских Анналах, но под 1019 г.: «Но и упомянутый Болеслав (Bolitzlaus) покориł себе Русь с помощью саксов»⁴³.

Несколько качественных деталей, относящихся к этому периоду, находим у Адама Бременского. В схолии (статье) 39 записано сообщение о браке рано умершего сына Ярослава Ильи с Эстрид, дочерью Кнута Великого. «Кнут отдал свою сестру Эстрид замуж за сына короля Руси (Ruzzia)»⁴⁴. Очень важное сообщение, рассказывающее о действиях Ярослава по поиску новых союзников для возвращения Киевского стола. «Очевиден в таком случае и политический смысл этого матримониального союза: потерпев тяжёлое поражение на Буге в 1018 г. и оставив Киев Святополку и его польскому союзнику Болеславу I, Ярослав вынужден был срочно искать союзников, которые могли бы нейтрализовать Болеслава, т. к. германский король Генрих II, бывший таким союзником в 1017 г., в январе 1018 г. заключил мир с польским князем. Именно с этой целью Ярослав в одном и том же 1019 г., накануне вто-

40 Галл Аноним. Хроника и деяния польских князей. [I, 7]. // Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия : в 5 т. / под ред. Т. Н. Джексона, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. М., 2010. Том 4 : Западноевропейские источники / сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. С. 168.

41 Там же. С. 170.

42 Там же. С. 169. Прим. 12.

43 Кведлинбургские Анналы // Там же. С. 85.

44 Адам Бременский. Деяния гамбургских архиепископов. [Схолия 39] // Там же. С. 135.

ричного похода на Киев, заключает два брачных союза: со шведской принцессой Ингигерд и датской Эстрид. Подтверждением этой гипотезы, выдвинутой А. В. Назаренко⁴⁵, служит также свидетельство военной активности Кнута в польском направлении именно в 1019 г.»⁴⁶, Ярослав женился на Ингигерд, Илья — на Эстрид.

Великая Польская хроника, рассказывая о времени Болеслава, копирует сообщения из Галла Анонима. Это тот же Щербец, но уже данный ангелом. Хроника сообщает о своеобразном расширении польского государства после Киевского похода: «после того, как установил границы Польши в Киеве»⁴⁷, не приводя деталей этого события.

Винцентий Кадлубек, хронист XII в., ровесник Нестора (не исключено, что был знаком с предыдущими хрониками, в особенности с Галлом), описывая события 1018 г., сообщает некоторые новые детали. Встречаем здесь детали взятия Киева: «другую границу ударами меча своего установил»⁴⁸ и упоминание о Ярославе-рыбаке. Интересным является впервые появляющееся сообщение о преследовании Ярославом войска Болеслава на обратном пути из Киева, когда он распустил свои войска по домам. Этот факт недолгого пребывания войска в Киеве поддерживается хроникой Титмара. Однако, битва на Буге 1018 г. у Кадлубка является вторым сражением. Первое сражение состоялось, когда войска Ярослава напали с тыла на его обозы⁴⁹. Польские отряды нападают на плотные ряды русинов, прорывая их, «трупамися всё устила, так, что Буг река кровью неприятеля стала наполнена. Повторно затем Болеслав [бросается] на Русь. Русины же быстро решили войти в Польшу. А когда над Рекой, напротив себя стали, обозы заложили»⁵⁰. Тут начинается эпизод уже известного разгрома войска Ярослава. Кадлубек сообщает о каком-то не существовавшем пленении Ярослава и его воевод. «Царь с первыми вождями схвачен, а пленники военные наподобие скота в табуны соединены, т. к. их собственный князь собаками называл»⁵¹.

45 Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. М., 2001. С. 476–499.

46 Адам Бременский. Деяния гамбургских архиепископов. [Схолия 39]. С. 135.

47 «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. : [пер.] / под ред. В. Л. Янина. М., 1987. С. 117.

48 Wincentego Kadłubka, biskupa krakowskiego historia Polska scrócona / P.F.C. Łowicz, 1803. S. 31.

49 Там же. S. 32.

50 Там же. S. 33.

51 Там же. S. 35.

Хроника Дзерсвы повествует об этой битве сверхлаконично: «Болеслав Русинов так много убил, что вода в Реке Буге загустела от потоков крови»⁵².

После битвы на Буге войско Болеслава и Святополка быстро проходит около 400 км по южному тракту: Краков—...—Волынь над Бугом—Полонное—Пересопница—Дорогобуж—Корец—Ушеск—Мичск—Звиждень—Белгород—Киев⁵³, союзники занимают город 14 августа 1018 г.⁵⁴ Естественно, что большинство перечисленных городов в то время ещё не упоминалось. Их последовательность обозначает только маршрут следования, существование которого доказывал Якимович.

1019 г.

Пробыв около десяти месяцев на Киевском княжении, Святополк был второй раз лишен княжения. Место его занимает Ярослав Владимирович на долгие 35 лет (1019–1054).

Каким образом вставить в начало правления Ярослава, т. е. в 1019 г., упоминание Берестья, чтобы годовая статья СФКЗ (6527–1019) не вызывала подозрения — задача сверхсложная. Была ли это преднамеренная переделка либо описка по небрежности — неизвестно, но видим, что она состоялась, и по какой-то необъяснимой причине из текста самой статьи исчезает слово, в котором можно распознать Берестье. Слово, которое последующие летописцы писали (переписывали) как Берестье, в протографе Лаврентьевской летописи представляет собой абстрактное «бестою». Что это за понятие и какой смысл вкладывал монах Лаврентий в него, ныне неизвестно. Битва на Альте (Льте), в результате которой войско Святополка разбито, он в страхе бежит, теряет силы, не имея возможности передвигаться, его несут «в носилех» (по Радзивилловской), «на носилех» (по Лаврентьевской) и приносят его к необъяснимому «бестою». Как оказалось, статья этого года (1019) чрезвычайно политизирована вставками и «агиографическими стилизациями», с намерением показать трагедию князя, посягнувшего на своих братьев, да так, что он должен пострадать именно в том месте и в тот день, когда был убит Борис, т. е. 24 июля, и непременно должен быть разбит. С. М. Михеев в монографии «Святополк седе в Киеве по отци» так ха-

52 Kronika Polska przez Dzierśwę w końcu wieku XII napisana. Warszawa, 1823. S. 59.

53 Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. // Rocznik Wołyński. Równe, 1934. T. 3. С. 80–94.

54 Назаренко А. В. Титмар Мерзебургский. Хроника. [VIII, 32]. С. 137 [лат.], 142 [рус.].

рактизует это событие. «Ряд обстоятельств заставляет видеть в выделенном ... рассказе о битве на Альте и о гибели Святополка **вставку в первоначальный летописный текст**.

Во-первых, рассказ о битве на Альте начинается после заголовка годовой статьи. Такие заголовки, как уже отмечалось, часто маркируют вставки в тексте Начальной летописи.

Во-вторых, в рассказе о битве на Альте встречается форма «рекъ».

В-третьих, в рассказе о битве на Альте упоминается убийство Бориса, описание которого, как было показано выше, является поздней вставкой в составе летописи.

В-четвёртых, в конце статьи 6526 г. не говорится, что Ярослав сел в Киеве, хотя летописец обыкновенно не забывает упомянуть о начале правления князя в Киеве после рассказа о его победе над предшественником. Сообщение о начале княжения Ярослава мы видим лишь после рассказа о битве на Альте и о смерти Святополка. Только при изъятии предполагаемой вставки получаем цельный и ясный текст. Судя по всему, фраза «Ярослав же пришедъ седе в Киеве», неуместно звучащая после полного назидательной риторики рассказа о смерти Святополка, должна следовать сразу за словами «и победы Ярославъ С(вя)тополка и бежа С(вя)топлкъ в печенегы».

Наконец, в-пятых, рассказы о битве на Альте и о смерти Святополка содержат крайне мало фактической информации, представляя собой набор нравоучительных цитат, что несвойственно древнему ядру летописи»⁵⁵.

Характерными вставками были деформированы и памятники новгородского летописания, о чём подробно рассказал Н. Н. Яниш ещё в 1874 г.⁵⁶.

Проблема даты первого упоминания города в обозримом будущем непременно должна быть откорректирована. 1017 год, как нам кажется, наиболее полно соответствует исторической подложке событий того времени. Дата 1019 г. не имеет документального подтверждения.

55 Михеев С. М. Святополк седе в Киеве по отци // Михеев С. М. Усобица 1015–1019 гг. в древнерусских и скандинавских источниках. М., 2009. С. 125–126.

56 Яниш Н. Н. Новгородская летопись и ее московские переделки. М., 1874. 96 с.

Drukarnia braci Mamoniczów w Wilnie

Wilno w drugiej połowie XVI w. i na początku XVII w. było silnym ośrodkiem kultury mieszczańskiej. Kształtowaniu się tej kultury w dużym stopniu sprzyjało powstanie wielu drukarni w mieście. W tym okresie na obszarze miasta funkcjonowało 13 oficyn wydawniczych: drukarnia braci Mamoniczów (1574–1624), drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła «Sierotki» (1575–1586), drukarnia Jana i Józefa Karcanów (1580–1620), drukarnia Daniela z Łęczycy (1582–1589?, 1590–1600), drukarnia Wasyla Haraburdy (1582), drukarnia jezuicka — Akademii Wileńskiej (1586–1805), drukarnia zborowa kalwińska (1592), drukarnia Jakuba Markowicza (1592–1607), drukarnia prawosławnego bractwa Św. Ducha (1595–1610 w Wilnie, 1611 — 1646? w Jewiu, 1615 — pocz. XVIII w. — w Wilnie), drukarnia Salomona i Ulryka Sultzerów (1596–1603), drukarnia Melchiora Pietkiewicza (1598), drukarnia Piotra Blastusa Kmity (1611–1612, następnie przeniesiona do Lubcza do poł. XVII w.), drukarnia unicka bazylianów (1628–1839)¹.

1 Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie : zarys historyczny (1525–1925). Wilno, 1925 ; Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 5 : Wielkie Księstwo Litewskie / oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. Wrocław, 1959 ; Topolska M. B. Czytelnik i książka w Wielkim księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław, 1984 ; Jaroszewicz-Pierestawcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. Olsztyn, 2004 ; Iljasiewicz T. Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie (1575–1622). Wilno, 1938 ; Hикалаеў М. Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. Мінск, 1993 ; Niedźwiedz J. Kultura literacka Wilna (1323–1655). Kraków, 2012.

Początek «czarnej sztuce»– drukarstwu — w Wilnie dał Franciszek Skoryna, który ok. 1520 r. przyniósł na obszary Wielkiego księstwa Litewskiego drukarstwo cyrylickie. Pragnął on swoim działaniem zaszczyć ideały Renesansu w społeczności mieszczańskiej Wilna² Skoryna przekładał teksty religijne na język cerkiewnosłowiański, stosując wprowadzenia ówczesnego języka białoruskiego. Właśnie druki cyrylickie były pierwszymi, które wyłącznie drukowano na początku rozwoju sztuki drukarskiej w Wilnie. Pierwsza drukarnia katolicka w Wilnie powstała 1575 r. z inicjatywy Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła «Sierotki», który przeniósł i odnowił oficynę wydawniczą z Brześcia³. Drukarnia ta przede wszystkim służyła jezuitom, choć przekazanie jej oficjalnie nastąpiło później. Maria Topolska podkreśla, że była to jedna z ważniejszych placówek «walki o dusze» i utrzymanie hegemonii Kościoła katolickiego na obszarze Wielkiego księstwa Litewskiego⁴. Wielowyznanowość i wielonarodowość w Wilnie znacznie się rozwinęła w dobie reformacji i humanizmu. Potrzeby luteranów i kalwinów w mieście zaspakajały drukarnie: Daniela z Łęczycy, Jana Karcana, zborowa kalwińska, Jakuba Markowicza, Piotra Blastusa Kmitę, Salomona Sultzetra. Potrzeby Kościoła prawosławnego przede wszystkim realizowała drukarnia braci Mamoniczów, a następnie drukarnia bractwa Św. Ducha⁵, potrzeby unitów realizowała dru-

2 Gesamtkatalog. T. 5 : Die Druckerei von Francisk Skorina in Wilna. Baden-Baden, 1999 ; *Немировский Е. Л.* Франциск Скорина : жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990.

3 Drukarnia brzeska była pierwszą trwalszą oficyną wydawniczą w Wielkim Księstwie Litewskim. Drukarnie zorganizował ojciec Mikołaja «Sierotki»– Mikołaj Radziwiłł Czarny, który stanął po stronie reformacji i przeciwstawiał się unii religijnej. Książki religijne i świeckie drukowano głównie w języku polskim, uznając ten język za najlepszy do integracji narodu białoruskiego, litewskiego z elitami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Drukarnie protestanckie stanowiły w omawianym okresie 50% oficyn wydawniczych Wielkiego księstwa Litewskiego i drukowały na potrzeby wszystkich narodowości zamieszkujących ten obszar. Jednakże kładły akcent na druki w języku polskim. Por.: *Topolska M. B.* Czytelnik i książka w Wielkim księstwie Litewskim ... S. 86–90.

4 Tamże. S. 114.

5 Na soborze prawosławnym w czerwcu 1594 r. zainicjowano powstanie brackich drukarni w Wilnie i we Lwowie. Bractwo wileńskie w 1586 r. otrzymało zgodę od metropolity kijowskiego Onisifora (1579–1588) na druk ksiąg liturgicznych. W 1588 r. bractwo otrzymało prawo druku literatury cerkiewnej od wizytującego Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej patriarchy konstantynopolańskiego Jeremiasza II. W roku następnym prawa bractwa do drukarni potwierdził król Zygmunt III. Drukarnia została zamknięta w 1610 r. dekretem królewskim po opublikowaniu antyunijnej polemiki Melecjusza Smotryckiego. Drukarnia w Wilnie zawiesiła działalność na okres pięciu lat. W 1611 r. drukarnię przeniesiono do monasteru w Jewiu. Por.: *Mironowicz A.* Drukarnie bractw cerkiewnych // *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej / pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika.* Białystok, 2004. S. 52–68.

karnia bazylianów oraz braci Mamoniczów. Wilno stało się areną polemiki religijnej, w którą zaangażowane były także drukarnie wileńskie. Uczestnicy polemik wyznaniowych katolicko-unicko-prawosławnych czy katolicko-kalwińskich, tj. Piotr Skarga, Melecjusz Smotrycki, Józef Bobrykowicz, Andrzej Jurkiewicz, Leon Kreuza Rzewuski, Andrzej Wolan, Marcin Śmiglecki, mogli liczyć na druk utworów polemicznych i apologetycznych w drukarniach wileńskich. Do poł. XVII w. w mieście ukazało się 75% publikacji wydanych w Wielkim księstwie Litewskim. Oczywiście drukowano głównie książki religijne, ale także książki popularne, m.in. filozoficzne, matematyczne, medyczne, historyczne, lirykę, poezję, romans⁶.

Drukarnia braci Kuźmy Mamonicza (zm. 16.VII.1607) i Łukasza Mamonicza (zm. 19 X 1606) oraz syna Kuźmy — Leona Mamonicza (zm. ok. 1624) była pierwszą trwałą oficyną wydawniczą, działającą pół wieku w Wilnie. Przez cały okres funkcjonowania drukarni siedzibą jej działania była jedna z kamienic Łukasza Mamonicza usytuowana przy rynku wileńskim przy ulicy Wielkiej⁷. Głównym twórcą i organizatorem był Kuźma (Kosma), który sprawował urząd burmistrza wileńskiego po Zenobiuszu Zareckim, z którego rodziną łączyły Mamoniczów związki rodzinne i interesy. Prawdopodobnie bracia Jan i Zenobiusz Zareccy byli współorganizatorami drukarni, a może i udziałowcami. Drukarnię finansowo wspierał Łukasz, starosta dziśnieński, który ożenił się z córką Iana Zareckiego i został skarbnym Wielkiego księstwa Litewskiego. W ten sposób rodzina kupiecka Mamoniczów została uszlachcona. Łukasz Mamonicz, z racji swej zamożności, otworzył na przedmieściu Wilna w swoim folwarku w Powilnie na potrzeby drukarni papiernię. Dwie wileńskie papiernie założone w 1524 r. i pracujące z przerwami do 1610 r. i 1741 r. także były własnością Łukasza Mamonicza w latach 1585–1606⁸.

Początki drukarni związane są z przybyciem do Wilna w 1569 r. znanego drukarza Piotra Mściśławca, uchodźcy z Moskwy, pracującego u potężnego protektora hetmana Wielkiego księstwa Litewskiego — Grzegorza Chodkiewicza, w typografii w Zabłudowie⁹. Prawdopodobnie współpraca z Mamoniczami Mściśławca trwała krótko i zaowocowała wydaniem *Ewangelii* (30.III.1575), *Psałterza* (16.I.1576), *Czasownika* (ok. 1574–1576)¹⁰. Mściśła-

6 Topolska M. B. Czytelnik i książka w Wielkim księstwie Litewskim ... S. 118–133.

7 Kraszewski J. I. Wilno od początków jego do roku 1750. Wilno, 1842. T. 4. S. 63 ; Topolska M. B. Czytelnik i książka w Wielkim księstwie Litewskim ... S. 109.

8 Topolska M. B. Czytelnik i książka w Wielkim księstwie Litewskim ... S. 150 ; Laucawiczjus E. Bumaga w Litwie w XV–XVIII wiekach. Vilnius, 1979. P. 69–70.

9 Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Druki cyryliczne z oficyn Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. S. 39–46.

10 Tamże. S. 65.

wiec, który przywiózł do Wilna doświadczenie drukarskie, trzcionki i inne narzędzia drukarskie, pragnął równego uczestnictwa w typografii Mamoniczów. Konflikt o podział zysków zakończył się pomiędzy drukarzami w sądzie, który nakazał oddanie Mściśławcowi ksiąg (22 egzemplarzy *Ewangelii*) i «wszystkich instrumentów» Kuźmie Mamoniczowi. Mściśławiec uznał stronnicość burmistrzów wileńskich zasiadających w magistracie i odwołał się do króla Stefana Batorego, który nakazał ponowne jej rozpatrzenie. Na ponowną rozprawę powód i pozwany nie stawili się, co dało podstawę do zamknięcia sprawy w sądzie. Piotr Mściśławiec opuścił Wilno ok. 1580 r. i udał się prawdopodobnie do Ostroga, gdzie używano w tamtejszej drukarni jego czcionek i innych ornamentów¹¹.

Po odejściu Mściśławca drukarnia Mamoniczów chwilowo była unieruchomiona. Ważnym impulsem do wznowienia jej działalności było otrzymanie przywileju na wyłączność druku ksiąg ruskich od króla w 1567 r., którego w rzeczywistości drukarnia nie otrzymała. Drukowanie bez przywileju było ze strony Mamoniczów bardzo ryzykowne. Ostatecznie Kuźma Mamonicz uzyskał przywilej dla siebie i brata od króla Stefana Batorego 13 marca 1586 r. Druki cyryliczne wychodzące z typografii Mamoniczów trafiały na duże zapotrzebowanie wyznawców prawosławia w Wilnie, ale też w całym Wielkim księstwie Litewskim oraz trafiały do Moskwy i na Bałkany. Księgi liturgiczne, psalterze były wydawane w dużych nakładach. Wyszło kilka wariantów *Ewangelii* (1575), których zachowało się 68 egzemplarzy, a także dwa warianty *Psałterza* (1576), którego zachowało się 37 egzemplarzy. Do wydawniczej rzadkości należy *Czasownik*, szeroko omawiany w literaturze przedmiotu¹². Po otrzymaniu przywileju bracia Mamoniczowie uzyskali praktycznie monopol w zakresie tłoczenia czcionką cyryliczną i wydawania greckich, ruskich i słowiańskich książek w Rzeczypospolitej i poza jej granicami bez opłat celnych. W latach 1583–1601 z drukarni wyszło 39 druków cyrylicznych (ok. 2 800 ark.), m.in. *Służebnik* (24.VI.1583), *Sbornik pouczeń* (1585), *Gramatyka*, *Psałtyr*, *Dialektyka*, *Biblia*, *Apostoł*, *Czasownik*¹³. Powyższe księgi były już wytłoczone nie tak ładną czcionką, jak za czasów Mściśławca. *Służebnik* był drukowany dla prawosławnych na Bałkanach, z kolei *Katechizm* (1585) na potrzeby jezuitów wileńskich, którzy uczyli się języka ruskiego, aby

11 Czcionki i klocki drzeworytnicze Mściśławca odnaleziono w Dermaniu, Poczaïowie, Kijowie i w Rumunii w Długim Polu. Por.: *Зернова А. С.* Первопечатник Пётр Тимофеев Мстиславец // Книга. Исследования и материалы. М., 1964. Т. 9. С. 103–110.

12 *Jaroszewicz-Pieresławcew Z.* Druki cyryliczne z oficyn Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. S. 65.

13 Tamże. S. 74–75.

objąć akcją misyjną społeczeństwo prawosławne na Litwie i Rusi. *Sbornik pouczeń* patriarchy konstantynopolitańskiego Genadosa II, Jana Damaśceńskiego i Jana Chryzostoma ukazał się z dedykacją braci Mamoniczów z 11 marca w języku starobiałoruskim dla kanclerza Eustachego Wołłowicza¹⁴. Jedyny znany egzemplarz znajduje się w Bibliotece Narodowej Rosji w Sankt Petersburgu¹⁵. Prestiż drukarni został wzmocniony po wydrukowaniu ksiąg urzędowych, tj. *Trybunału obywatelom Wielkiego Kniażestwa na sojmie warszawskom danyj. Rok 1581* (1586) i wydanie pierwsze drukowane *Statutu Litewskiego* w języku urzędowym — ruskim¹⁶. *Statut Litewski* został wydany cyrylicą w drukarni trzykrotnie w 1588 r., w latach 1592–1593 i 1594–1595. Wydanie *Statutu Litewskiego* zmusiło drukarnię do rozwoju, m.in. poprzez zakup dwóch pras ze Lwowa. Pierwsze wydanie *Statutu Litewskiego* opatrzone jest dedykacją kanclerza Lwa Sapiehy dla króla Zygmunta III.

Bracia Mamoniczowie należeli do bractwa prawosławnego Św. Trójcy (później Św. Ducha), na potrzeby którego wielokrotnie drukowali. Leon Mamonicz ukończył również wileńską szkołę bracką. Przyjęcie unii przez braci nie zamknęło drukarni przed drukami dla prawosławnych, chociaż ilość wydawanych druków przechyliła się wyraźnie na potrzeby unitów i katolików. Od 1601 r. Mamoniczowie używali tytułu drukarzy jego królewskiej mości. Leon, który odziedziczył drukarnię w 1607 r., będąc po szkole brackiej, posiadał ogładę humanistyczną, która ujawniła się w pisanych przez niego wierszach i licznych dedykacjach do wydawanych książek. Według badań w czasie działalności Leona drukarnia wypuściła 12 druków cyrylickich głównie na rynek moskiewski, a 80% wszystkich druków stanowiły druki w języku polskim przeznaczone przede wszystkim dla unitów i walki z ortodoksyjnym prawosławiem¹⁷. Proporcje były dokładnie odwrotne do wydawanych druków przez Kuźmę, który wypuścił tylko sześć druków w języku polskim. Leon także wydał *Statut Litewski* (1614), tym razem w języku polskim. Ostatnim drukiem cyrylickim wychodzącym z drukarni Leona było trzecie wydanie *Grammatiki* (1621) zachowane w dwóch egzemplarzach: w Bibliotece Narodowej Rosji w Sankt Petersburgu i Trinity College w Cambridge (kompletne).

14 Gennsadios II (1454–1456) — pierwszy patriarcha grecki po upadku Cesarstwa Bizantyjskiego, świeckie imię Jerzy Kurteses Scholarios. Por.: Jurewicz O. Historia literatury bizantyńskiej. Wrocław, 1984. S. 291–292; Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. S. 67–69.

15 BNR. Syg. 1.5.41. [K. 4 v].

16 Linde S. B. Statucie ruskim językiem i drukiem wydany, wiadomość. Warszawa, 1816.

17 Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. S. 79.

Pół wieku drukarstwa w rodzinie Mamoniczów przeszło w ręce wileńskich bazylianów, którzy odkupili drukarnię i uruchomili ją ponownie w 1628 r.

Drukarnia Mamoniczów była swoistą marką, dobrą jakością znaną i rozpoznawalną w historii swojej 50-letniej działalności daleko poza granicami Wielkiego księstwa Litewskiego. Drukarnia posiadała urozmaicony warsztat drukarski. Wydawane książki zdobione były winietkami i inicjałami o bogatych motywach roślinnych typu weneckiego. Wydawnictwa przeznaczone dla unitów, zdobne w takie ramki oraz drzeworyty z najadami, delfinami itd., odróżniały się od tradycyjnie ilustrowanych druków, przeznaczonych dla wyznawców prawosławia. W dziedzinie ilustracji książkowej także Mamoniczowie zasłynęli, wydając kartę tytułową *Statutu Litewskiego* oraz drzeworyt przedstawiający króla Zygmunta III¹⁸. Zdecydowana większość znanych druków Mamoniczów posiada kilkadziesiąt wstawek, ozdób i godeł, a także herby szlachty i magnaterii. Książki posiadają karty tytułowe i większe ilustracje. Drukarnia wypuszczała przede wszystkim księgi religijne, teksty liturgiczne, katechizmy, kazania, dzieła polemiczne ect. Za czasów braci Mamoniczów to ona specjalizowała się w wydawaniu ksiąg prawosławnych, którą to rolę przejęła następnie drukarnia bracka Św. Ducha w Wilnie.

18 Topolska M. B. Czytelnik i książka w Wielkim księstwie Litewskim ... S. 142–143.

Паўлючук У.

Друкарня братоў Мамонічаў у Вільні

Артыкул змяшчае агульныя звесткі гісторыі выдавецкага дому братоў Мамонічаў, які, паводле аўтаркі, дзейнічаў з 1569 г. Апошняя кірылічная кніга выйшла з друку ў 1621 г.

О Льве Паевском в документах Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно.

«...археолог, священник в Каменец-Литовске...». Так начинается статья в энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона за 1897 год о Льве Семёновиче Паевском. Ещё при жизни этот человек удостоился упоминания в этом известном издании. В чём его заслуги?

Лев Семёнович Паевский родился 6 сентября 1850 года (по старому стилю) в Осиногородке Дисненского уезда Виленской губернии (ныне Поставский район Витебской области), сын священника, из потомственных дворян, окончил полный курс богословских наук в Литовской духовной семинарии. В 20 лет остался без отца, который умер 7 декабря 1870 года. В 1873 году, после окончания семинарии, был назначен учителем пения Молодечненской учительской семинарии. По собственному желанию он перешёл на духовную службу. В 1875 году был рукоположен в Варшавском кафедральном соборе в сан дьякона к соборной церкви в г. Радом. С 1877 года он – настоятель Витулинской церкви Седлецкой губернии, в 1885 году – священник церквей в г. Константинов, а затем в г. Янов той же губернии. С 1885 по 1893 гг. – настоятель Щитниковской церкви, с 1894 по 1905 гг. – настоятель Каменец-Литовской церкви Брестского уезда Гродненской губернии¹. В 1906 году Паевский был назначен священником Слонимской Кресто-Воздвиженской церкви²,

1 Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (далее – НИАБ в г. Гродно). Ф. 561. Оп. 2. Д. 16. Л. 37 об. – 41 об.

2 Памятная книжка Гродненской губернии на 1906 год. Гродно, 1906. С. 188.

в 1907 году – Слонимской соборной церкви³. Это последняя запись о службе Льва Паевского.

Священник Лев Паевский на протяжении всей своей жизни занимался археологией, краеведением, изучением архивных материалов. В апреле-мае 1893 года с разрешения гродненского губернатора Паевский изучал древний архив Брестской городской думы, в мае-июне на основании указа Литовской духовной консистории — древний архив и старую библиотеку Жировичского монастыря и духовного училища⁴. В газете «Гродненские губернские ведомости» № 80 за 1897 год была напечатана статья Льва Паевского «Государево внимание и царская милость», в которой он пишет: «Собрав свои печатные труды и разновременно отысканные мною документы, относящиеся к прошлой истории Западно-русского края, я направился в Беловеж. 3 сентября как присланная икона, так и письменные памятники были переданы управляющему Министерством императорского двора, с просьбой, если признают возможным, представить их Его Императорскому Величеству». 5 сентября в 7 часов вечера Паевский был принят Николаем II. Ауденция продолжалась три четверти часа. Вот ещё отрывки из его статьи: «Его Величество как бы сам приподнял тяжёлую завесу далёкого прошлого, наиподробнее образом интересуясь историей нашего края и в частности Каменца-Литовского; рассматривал привезённые мною грамоты (на русском и на польском языках) польских королей с 1541 по 1699 год (всего 22 оригинала); спрашивал в каком разстоянии Каменец от Беловежа и в каком состоянии ныне храмы и башня, выразив свое удовольствие по поводу моих трудов и обещание обратить внимание на храм и башню в Каменец-Литовске. В конце милостивой беседы, Государь благодарил меня за привезённые мною документы» и «Дерзаю преподнести ... 12 изданий моих кропотливых 25-летних трудов по архивному исследованию и исторической разработке далёкого прошлого, освещающего в тумане шести столетий тот край, который осчастливлен ныне Вашим посещением».

По предложению Императорской археологической комиссии в 1898 году под его наблюдением и руководством в августе–сентябре проводились археологические раскопки в окрестностях Каменец-Литовска. Прекратились они из-за его поездки в Петербург и Москву, а затем — из-за тяжёлой и продолжительной болезни⁵.

3 Памятная книжка Гродненской губернии на 1907 год. Гродно, 1907. С. 292.

4 НИАБ в г. Гродно. Ф. 561. Оп. 2. Д. 16. Л. 39 об.

5 Там же. Ф. 561. Оп. 2. Д. 16. Л. 40 об.

Для создания археологической карты Гродненской губернии была разработана анкета. Гродненский губернский статистический комитет разослал эти анкеты во все волостные правления губернии. В анкете, заполненной каменец-литовским волостным старшиной, на вопрос: «Кто в данной местности интересуется древностями», дан ответ: «Древностями интересуется и имеет запас сведений священник Каменец-Литовской церкви отец Лев Паевский», и на вопрос: «Печаталось ли что-нибудь о данной местности в историко-археологическом отношении», дан ответ: «Печаталось в сем 1894 году в «Гродненских губернских ведомостях» священником Каменец-Литовской церкви о. Львом Паевским»⁶.

Паевский был активным участником археологических съездов. В январе 1890 года по приглашению Императорского московского археологического общества участвовал в течение двух недель в заседаниях Московского археологического съезда, на котором изложил реферат «О церквях Брестской капитулы в начале 2-й половины XVIII в.». В августе 1893 года участвовал в заседаниях IX археологического съезда в г. Вильно. Учёным комитетом приняты и одобрены были два его реферата: «Жировецкий и Брест-Литовский архивы» и «Город Брест-Литовск и его древние храмы». Оба реферата напечатаны в «Трудах Императорского московского археологического общества». В июле-августе 1896 года участвовал в заседаниях X археологического съезда в Риге, на котором доложил свой реферат «Каменец-Литовск и его древние храмы». На заседании Императорской академии наук 20 августа 1896 года Лев Паевский удостоен за свои труды и исследования по истории Западно-русского края премии Николая II. В июле 1899 года избран действительным членом XI археологического съезда в г. Киеве, в мае 1902 года – XII археологического съезда в г. Харькове⁷.

За все свои труды, как на духовной, так и на исторической ниве, Лев Паевский неоднократно награждался как светскими наградами, так и поощрялся духовенством. Вёл активную общественную жизнь. В селе Щитники, будучи настоятелем церкви, основал церковно-приходское училище, в котором более восьми лет состоял законоучителем. В 1892 году избран депутатом Жировичского окружного училищного съезда. После переезда в Каменец-Литовск являлся законоучителем мужского и женского училищ, Щербовского и Угланского народных

6 Там же. Ф. 14. Оп. 1. Д. 362. Л. 278–278 об.

7 Там же. Ф. 561. Оп. 2. Д. 17. Л. 30 об. – 42.

училищ. Постановлением Гродненского губернского комитета попечительства о народной трезвости от 25 октября 1899 года утверждён членом этого комитета с выдачей установленного знака. Духовным ведомством ему было поручено наблюдение за народными чтениями в Каменец-Литовске⁸. С 1902 по 1908 гг. являлся действительным членом Гродненского губернского статистического комитета.

Лев Семёнович Паевский был женат на дочери протоиерея Марии Михайловне Ивановской, имел девять детей. Старшая дочь Елена была замужем за полковым священником 17-го Волынского драгунского полка в г. Ломже, старший из сыновей Дмитрий – чиновник Гродненской контрольной палаты. Сыновья: Михаил (в монашестве иеромонах Мелхиседек) – кандидат Казанской духовной академии, преподаватель основного, догматического и нравственного богословия в Могилёвской духовной семинарии, Владимир — воспитанник Могилёвской духовной семинарии, Илья находился при родителях. Дочери: Татьяна замужем за правителем канцелярии Пермского губернатора, Юлия замужем за священником Любашской церкви Брестского уезда, Мария окончила среднеобразовательный курс наук в г. Киев с дипломом домашней учительницы, Агафия училась на последнем курсе Санкт-Петербургского Смольного института⁹. Эти сведения даны за 1904 год. В судьбе его младшей дочери Агафии принял участие Николай II. Об этом Паевский пишет в своей статье «Государево внимание и царская милость»: «...изволил осведомиться о семье моей, и узнавши, что у меня есть ещё 10-летняя дочь, Агафия, всемилостивейшее объявил мне, что озаботится определением ее в один из институтов...».

В некоторых публикациях приводятся разные годы смерти Л.С. Паевского, это 1912 год и 1919 год¹⁰. Подтвердить или опровергнуть какой-либо год его смерти архивными материалами не представляется возможным. Метрические книги церквей г. Слоним не сохранились.

В научно-справочной библиотеке Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно хранятся несколько печатных публикаций Льва Паевского, изданных Гродненской губернской типографией: «Лжемученик Иосафат Кунцевич (униатский полоцкий архиепископ)» (1895 г.), «Историческая судьба и значение западно-русских братств» (1897 г.), «Государево внимание и царская милость» (1897 г.).

8 Там же. Ф. 561. Оп. 2. Д. 17. Л. 30 об. – 42 об.

9 Там же. Л. 42 об. — 43 об.

10 Алексеев Л.В. Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. М., 2009. С. 161–162.

Появление Бреста в европейской картографии (60-е гг. XVI в.)

До начала XVI в. обнаружить город Брест на старинных картах не удалось. Первое появление Бреста фиксируется на карте 1507 года¹. Гравированная на меди «Карта Современной Польши, Венгрии, Чехии, Германии, России, Литвы» (380x510 мм; масштаб 1:3 750 000) увидела свет в Риме стараниями итальянского монаха ордена целестинцев, математика, философа, астронома и географа Марка Беневентского².

За основу автор взял карту Центральной Европы 1491 г. (оригинал утерян) немецкого гуманиста кардинала Николая Кребса, более известного как Николай Кузанский (1401–1464), из «Географии» Клавдия Птолемея. Марк Беневентский расширил римское издание 1507 г. этого знаменитого труда античного географа за счёт новых карт, одна из которых и является предметом нашего рассмотрения.

1 Факсимильную копию см. в книге: Lithuania on the Map. Vilnius, 2002. P. 18–19.

2 Marcus de Benevento (ок. 1465–1524) получил образование в университете в Неаполе и, будучи ещё молодым человеком, принял монашеский постриг. С 1494 г. изучал философию и астрономию в Болонье; наставником его был Доминик Мария Новара. По всей видимости, тогда же он познакомился с Николаем Коперником, который работал вместе с Новарой. В 1500 г. Марк Беневентский переселяется в Венецию, а в 1505 г. он уже находится в Риме. Если рассматривать вклад Марка Беневентского в картографию, то он известен в первую очередь как автор дополнительного нарратива и ряда карт к «Географии» Клавдия Птолемея (Рим, 1507 г.), а также текстовой части к карте мира Йохана Рюйша (Рим, 1508 г.).

«BRESZCE» отмечен на карте пуансоном, как и прочие города, за исключением Константинополя и Кракова, близ которых, помимо традиционного значка, присутствуют миниатюры крепостей. Причем, изображение «CRACOVIA» выглядит более внушительно, чем «COSTĂTINOPOLI»! И крепостные сооружения на миниатюре мощнее, и флагов над старой польской столицей целых три штуки.

Эти особенности карты, а также наличие множества полонизмов и тот факт, что сам Марк Беневентский никогда не бывал в «*Moderna Poloniae*» и «*Lithvanie*», вызывает вопрос — кто же помогал автору в работе над составлением этой табулы? Ответ — польский шляхтич Бернард Ваповский (70-е гг. XV в. – 1535)³. Будущие картографы познакомились в Болонье и в дальнейшем поддерживали тесные контакты. Находясь в Риме в 1505–1506 гг., Ваповский и приложил руку к карте Марка Беневентского, не забыв поместить туда своё родовое гнездо «*Vapowicze*» в окрестностях Пржемысла на левом берегу р. Сан.

Итак, Брест появился в европейской картографии благодаря итало-польскому сотрудничеству, чтобы вскоре надолго исчезнуть с графических полей Европы. Дальнейшее бытование топонима «*Brestze*» прослеживается лишь на двух табулах 1513 и 1520 гг.

Гравюра на дереве «*Современная Табула Европейской Сарматии, или (Карта) Венгрии, Польши, России, Пруссии и Валахии*»⁴ была отпечатана в 1513 г. в Страсбурге известным мастером Мартином Вальдзеемюллером; издатели – Якоб Эсзлер и Георгий Убелин. «*Tabvla Moderna...*» предназначалась для очередного издания «Географии» Клавдия Птолемея. Карта 1520 г. является римейком вышеназванной гравюры с несколько иной иллюминацией⁵. Эта графическая работа выполнена в технике ксилографии с той же «материнской доски»; издатель Дж. Скотт.

3 Бернард Ваповский родился в Пржемысльской земле Русского воеводства в имении Радохонцы; его семья владела также и поместьем Ваповцы. С 1493 г. Ваповский учился вместе с Коперником в Краковском университете у профессора Адальберта Брудзевского. С 1498 по 1505 гг. он изучал юриспруденцию в знаменитом Болонском университете и защитил диссертацию по церковному праву. В Риме, при дворе понтифика-гуманиста Юлия II Ваповский подвизался в качестве «*cubicularii et protonotarii apostolici*». Приблизительно в 1515 г. он вернулся в Польшу, где служил королевским секретарем, каноником, кантором и прелатом на Краковской кафедре. В 1535 г. Бернард Ваповский был похоронен в Краковском соборе. — См.: Кордт В. В. Материалы по истории русской картографии. Киев, 1910. Вып. II. С. 10–11.

4 См.: факсимильное издание карты в кн.: Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст.

5 Lithuania on the Map. P. 20–21.

Итак, мы добрались до 1563 г., который стал знаковым для истории книжности Восточной Европы. 4 сентября в типографии Николая Радзивилла Чёрного выходит в свет «Брестская Библия». На другом конце славянского мира друкарь Иван Фёдоров набирает первые страницы «Апостола»⁶.

1563 год — это также *terminus post quem* для появления исключительной по своей значимости карты голландских мастеров Яна и Лукаса Детекумов «*Новое описание Северных Регионов*». Эта отчётная карта стала для нас тем графическим милиарием, от которого можно вести счёт табулам, на которых Брест уже прочно занимает своё место.

Полный титул карты: «*Новое описание Северных Регионов, включая Московию, Рутенов, Тартар, а также Орд тартарских, окружающих эти земли, позаимствованное из путевых заметок Антония Дженкинсона, а также Благородного Барона Сигизмунда Герберштейна*» («*Regionum Septentrionalium, Moscoviam, Rutenos, Tartaros, Eorumque Hordas Conprehendentium, Ex Antonii Jenkensonii Et Sigismundi Liberi Baronis Ab Herberstein Itinerariis, Nova Descriptio*»). В правом нижнем углу голландские мастера оставили свой автограф: «*Ihannes a duetecum. Lucas a duetecum. Fecit*»⁷. Гравюра, изданная в Антверпене, хранится в Государственном историческом музее (ГИМ-55709, ГО-6350).

По всей видимости, это единственный сохранившийся в мире экземпляр, не исключено, что другого просто не существовало. Карта происходит из коллекции известного российского собирателя древностей Павла Яковлевича Дашкова (1849–1910). Исследователи творчества братьев Детекумов указывают, что «*Новое описание Северных Регионов*» является первой известной работой этих мастеров⁸.

6 «Апостол» был напечатан 1 марта 1564 г.

7 Одним из первых, кто писал об этой карте, был В. В. Кордт. – См.: Материалы по истории русской картографии. Вторая серия. Вып. I. Киев, 1906. Табл. IV–VI. С. 9–10. В 1559 г. братья Детекумы приехали из Девентера в Антверпен, где и началась их карьера гравёров. Лукас (профессиональная деятельность с 1558 по 1593 гг.) и Ян (деятельность с 1558 по 1601 гг.) Детекумы внесли серьёзный вклад в золотую эпоху нидерландской картографии. Они изготовили множество отдельных карт, планов и видов городов. Значительный объём работы выполнялся ими для Кристофа Плантейна, знаменитого антверпенского издателя, который публиковал работы Ортелиуса и Йода. Около 1587 г. братья покинули Антверпен: Ян поселился в Гарлеме, а Лукас в Амстердаме. Умерли они в конце XVI в. Сыновья Яна Детекума – Ян Младший и Батиста продолжили дело отца. – См.: Webb J. W. The Van Duetecum Map of Russia and Tartary // *Merchants and scholars / University of Minnesota Press. Minneapolis, 1965. P. 6–70.*

8 Keuning J. XVI-th Century Cartography in the the Netherlands // *Imago Mundi. Reprint ed. Amsterdam N. Israel, 1967. P. 55 ; Michow H. Weitere Beiträge zur älteren Kartographie*

Карта не имеет точной датировки. Нижней хронологической границей может считаться 1563 г., верхней — 1572 г. Помимо такого датирующего признака как бумага, относящаяся к 60-м годам XVI в., при определении верхней хронологической границы ориентиром может служить 1-й лист гравюры братьев Детекумов, на котором они поместили информацию, взятую с карты Европы Герарда Меркатора 1554 г. При повторном издании карты Меркатора в 1572 г. ряд существенных деталей был изменён. Это позволяет говорить о том, что карта Детекумов увидела свет до 1572 г.⁹. В пользу этого утверждения свидетельствует также упоминание о табуле Детекумов в каталоге, который был издан в 1573 г. в Аугсбурге книготорговцем Георгом Виллером и содержал список книг, карт и атласов, проданных им на книжной ярмарке во Франкфурте в 1572 г.¹⁰.

Карта (51.7x107 см; масштаб 1 : 8 300 000) состоит из трёх отдельных листов, окантованных общей декоративной рамкой. Графическое изображение покрывает территорию от Скандинавии до Средней Азии и Западной Сибири. Легенды — на латинском языке; исключение составляет один комментарий на старонемецком, помещённый близ миниатюры Великого князя Василия III.

Карта Детекумов аккумулировала все современные знания о регионе. Помимо сочинений Герберштейна и Дженкинсона, среди авторов основных источников этой работы Иван Ляцкий и Герард Меркатор. Неизвестным составителем карты, которую выгравировали Ян и Лукас Детекумы, были использованы также труды выдающегося итальянского картографа Джакомо Гастальдо¹¹. Очевидны также заимствования из роскошной карты Европы 1555 г. Каспара Фопеллия¹². На карте Детекумов нашла воплощение информация из «Морской карты описания Северных Земель и тамошних чудес...» Олауса Магнуса 1539 г. — идентичная «иконография» диких зверей (в частности, кабанов и медведей), гербов Швеции, Норвегии, Готии и т. д.

Russlands // Mitt. Geogr. Ges. Hamburg. XXII. 1907. P. 1–20.

9 Keuning J. Jenkinson's Map of Russia // *Imago Mundi*. Reprint ed. Amsterdam N. Israel, 1965. P. 172–175.

10 Bagrow L. A Page from the History of the Distribution of Maps // *Imago Mundi*. L., 1948. Vol. 5. P. 5–63.

11 Webb J. W. The Van Duetecum Map of Russia and Tartary // *Merchants and scholars / University of Minnesota Press*. Minneapolis, 1965. P. 65–86.

12 См.: карту Европы Каспара Фопеллия 1555 г. в работе Bagrow L. A history of the cartography of Russia up to 1600. Ontario, 1975. Fig. 59.

Отметим, что на всех этих шедеврах европейской картографии Брест отсутствует! На карте же Детекумов в регионе «LITVANIA» имеется миниатюра города «*Briesti*» (между прочим, такого же дизайна и масштаба, как Константинополь). Таким образом, анонимный заказчик и неведомый нам автор-составитель этой уникальной карты, изданной в протестантском Антверпене, не могли пройти мимо города, где вышла в свет знаменитая протестантская «Брестская Библия». Не будем забывать, что работа Детекумов — это не региональная карта, а табула, где отражена территория половины Евразии!

Один из значимых элементов любой карты — картуш. На подавляющем большинстве карт Европы он обычно находится в левом нижнем углу, именно там, где должен бы располагаться Брест. На карте Детекумов роскошный картуш с изображением Московского Кремля погрёб под собой Краков, но явил Европе Брест!

Картуш, как правило, содержит значительный пласт информации о регионе, который помещался на графическом поле. На карте Детекумов он содержит сюжеты иллюстраций к сочинению Сигизмунда Герберштейна: план Москвы, изображение Василия III, конных стрельцов. На переднем плане, кутаясь в шубу, возможно, едет сам посланник Священной Римской империи. Москва предстаёт перед зрителем в обрамлении герба рода Герберштейн¹³ и сцен передвижения населения Московского государства в зимнее время. На переднем плане экзотические животные — бизон и тур.

Рядом с изображением Василия III — владыки московитов, внучатого племянника последнего императора Византии — в картуше приводится текст на старонемецком языке: *«Аз есмь Царь и Владыка по (законному) праву отцовской крови; титулов державных я ни у кого не вымаливал и не купил; нет такого закона, по которому я был бы в чьём-либо подданстве. А верую Я в Бога нашего Иисуса Христа».*

За этими скупыми строками стоят бурные страницы русской истории первой четверти XVI века. Как известно, Василий III, сын Ивана III и Софьи Палеолог, не был венчан на княжение в Успенском соборе Московского Кремля. Неудачные попытки коронации предпринимались им трижды: в 1510, 1518 и 1523 гг. Тогда как через процедуру венчания в Успенском соборе в 1498 г. прошёл его конкурент на московский престол — Дмитрий (племянник Василия III, сын Ивана Ивановича, от-

13 Сигизмунд Герберштейн был представителем древней карантанской знати. С конца XIII века о роде Герберштейнов уже имеются документальные свидетельства, а от 1290 г. сохранился договор о купле-продаже замка, именуемого «Герберштейн».

прыска Ивана III от первого брака), который позже скончался в заточении, не вписавшись в амбициозную концепцию «Москва — Третий Рим». Вопрос о легитимности власти Василия III, безусловно, занимал политическую и культурную элиту Центральной и Северной Европы третьей четверти XVI столетия и именно поэтому нашёл отражение на карте Детекумов.

Приведём ряд графических произведений выдающихся европейских мастеров ведущих картографических центров, на которых уже отмечен Брест. Все они вышли после 1563 г.

Среди них *«Наивернейшая карта второй части Царства Польши, исполненная Джакомо Гастальдо пьемонтцем»* (гравер — Паоло Форлани), Венеция, 1568 г.¹⁴ (напомним, что на его карте Московии 1550 г. Бреста нет и в помине); *«Новое Описание Части Европейской Сарматии, которая входит во владения Державнейшего Короля Польши Сигизмунда Августа»*, мастер Андрей Пограбий Pilsnensis, Венеция, 1570 г.¹⁵; *«Карта Польши и соседних регионов»* Вацлава Гродетского Rolono из атласа Абрахама Ортелиа *«Театр Круга Земного»*, Антверпен, 1574 г.¹⁶; *«Географическая карта обширнейшего царства Польского»* из атласа Герарда де Йоде *«Зеркало Круга Земного»*, Антверпен, 1578 г. (заметим, что большинство карт в этом замечательном атласе было выгравировано уже знакомыми нам братьями Яном и Лукасом Детекумами); карта *«Литвы»* из *«Атласа, или космографических медитаций...»* Герарда Меркатора, Дуйсбург, 1595 г.¹⁷; *«Карта России»* Гесселя (Герарда) Герритца, изданная Виллемом Блау в 1614 г. в Амстердаме¹⁸.

Обращает на себя внимание тот факт, что большинство карт, на которых присутствует Брест, было изготовлено в странах «протестантского пояса», в частности, в Нидерландах, меньшая часть — в толерантной Венеции.

Обзор европейской картографии свидетельствует о том, что после 1563 г. помещение Бреста на графические поля Европы стало нормой. И очень соблазнительно предположить, что в этом заслуга «Брестской Библии».

14 Lithuania on the Map. P. 36–37.

15 Кордт В. В. Материалы по истории Русской Картографии. Вып. I. Киев, 1899. Таблица XXIII.

16 Lithuania on the Map. P. 26–29.

17 Там же. P. 44–45.

18 Там же. P. 64–65.

Первое издание Библии на латышском языке (1685–1694) как феномен культурно-исторических исследований

Перевод и издание Библии являются значительным междисциплинарным феноменом научного исследования в истории культуры любого народа Европы.

Первое издание перевода Библии на латышский язык в 1694 г.¹, осуществлённого немецким пастором Эрнстом Глюком (*Glück*, 1654–1705), в этом аспекте не следует считать исключением.

Издание, которое финансировало шведское правительство, было намечено как одно из средств построения единой государственности, увеличения политического влияния и культурного пространства, к которому стремилось шведское правительство. Исследовано, что в первые десятилетия после выхода в свет (до 1702 г.) около 850 экземпляров Библии приобрели латышские крестьяне; в школах, приходах, а также отдельным частным лицам безвозмездно было распределено около 250 экземпляров книг.

Ссылаясь на мысль известного латышского книговеда и историка книги Алексея Апиниса (1926–2004), следует отметить, что, попадая в среду, где преобладают свои интересы, свои социальные и интеллектуальные проблемы, инициаторы, авторы, и книгоиздатели могут получить непредвиденные результаты, отличающиеся от их намерений². Это в полной мере относится и к латышскому первоизданию Библии,

1 Tā svēta grāmata. Rīga : J. G. Vilkins, 1689 [faktiski 1694].

2 Apinis A. Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19 gadsimta vidum. Rīga, 1991. 7 lpp.

которое со временем стало фактически универсальным феноменом научного исследования.

Объектом углубленного внимания и изучения стало не только теологическое содержание Библии, прямо вытекающее из текста перевода, но и различные сопутствующие ему явления.

Интересу историков культуры к первому изданию Библии способствовала и разносторонность личности переводчика Библии Эрнста Глюка, деятельность его по основанию школ, изданию протестантской церковной литературы в Лифляндии и в России, куда он был сослан в 1702 г. как пленник во время Северной войны. Следует добавить, что уже в 1675 г., покидая Германию, Глюк имел намерение заниматься не только переводом на латышский, но и на русский язык литературы для протестантской церкви.

Среди десятков публикаций многочисленных авторов существеннейшие из них связаны с:

- «до-историей» перевода и более ранними латышскими переводами отдельных частей Библии³,
- процессом перевода Библии, квалификацией и литературным мастерством Э. Глюка, ролью и влиянием авторов других переводов (в первую очередь М. Лютера),
- печатанием Библии в типографии И. Г. Вилкена («Королевской») в Риге,
- деятельностью Э. Глюка в Москве, русскими переводами, сделанными Э. Глюком,
- исследованием биографии Э. Глюка; пластом вопросов, связанных с его приемной дочерью Мартой Скавронской, позже Екатериной I (1684–1727),
- миропониманием и теологическими взглядами Э. Глюка,
- определением роли перевода Библии в развитии латышского письменного (литературного) языка.

Хотя исследования об истории перевода и печатания латышской Библии, а также биографии переводчика Эрнста Глюка начали появляться уже с XVIII в.⁴, не принижая достижений предшественников, следует признать, что только примерно в последней трети XX в., в Лат-

3 Как характерный пример можно привести: в 1974 г. в Упсале найденный «Образец перевода» Я. Рейтерса (Рига, 1675) и публикации М. Лацис (*Lācis*), Б. Егерса (*Jēgers*), Э.Дунсдорфса (*Dunsdorfs*), К.Карулиса (*Karulis*) о Рейтерсе.

4 См., например, *Tetsch K. L. Kurländische Kirchengeschichte. Th. 3. Königsberg ; Leipzig, 1770. S. 98–126 ; Sonntag K. G. Versuch einer Geschichte der lettischen und estnischen Bi-*

вии и за рубежом было положено начало научному методологически обоснованному подходу к изучению латышской Библии. Выдвинутое нами утверждение в первую очередь следует отнести к исследованию истории латышского литературного языка и разных книговедческих аспектов, но оно влечёт за собой и другие пласты истории культуры. Научному интересу к Библии в Латвии в последующие годы способствовало создание таких фундаментальных работ как Словарь латышского литературного языка⁵, а также новый перевод Библии⁶.

Существенным вкладом в историографию Библии является напечатанная в 1979 г. в Америке монография Эдгарса Дунсдорфса «История первой латышской Библии»⁷, благодаря которой в научный оборот вошло множество сведений из тогда ещё не доступных советским исследователям зарубежных архивов.

Начиная с последнего десятилетия XX в., с возрастанием международных научных контактов интерес к деятельности Э. Глюка стал объектом сотрудничества немецких, русских, шведских, эстонских и латышских учёных. В 2005 г. в Германии в Галле была проведена международная конференция, посвящённая 300-летию смерти Э. Глюка. Новаторство докладов конференции и опубликованных исследований⁸ отличается углубленным отражением культурно-исторического пространства, которое способствует более точной оценке и интерпретации исторических фактов. Суммой мотивов, идей, интерпретаций религиозной жизни и политических процессов в сборнике воспроизводится многослойная картина пространства и времени как барьер упрощённым и односторонним выводам.

Проблематика, связанная с опубликованием латышской Библии, сохраняет свое устойчивое место в «научном сегменте» культурной памяти, до сих пор плодотворной и богатой новыми познаниями и открытиями.

belübersetzungen. Riga, 1817. 34 s. ; *Straubergs J. Kā noritēja Bībeles tulkošanas darbs // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1943. Nr. 9. 197–200 lpp.

5 *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1–8. Rīga, 1972–1996.

6 *Bībele ar deiterokanoniskajām grāmatām*. [Rīga], 2012. [2937] lpp.

7 *Dunsdorfs Edgars*. *Pirmās latviešu Bībeles vēsture*. Minneapolis ; Munn , 1979. 233 lpp.

8 «Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs». *Zu Leben und Werk von Ernst Glück (1654–1705) : Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale) / Schiller Ch., Grudule M. [Hrsg.]*. Halle : Harrassowitz, 2009. 281 s.

Рэфармацыя ў ВКЛ у беларускіх гістарычных даследаваннях

Рэфармацыйны рух на тэрыторыі Беларусі ў XVI ст. пачаў вывучацца з сярэдзіны XIX ст. расійскімі дарэвалюцыйнымі гісторыкамі М. Любовічам, М. Карэевым і інш. Рэфармацыя разглядалася не як выключна рэлігійны фактар, а як культурна-палітычны рух.

У савецкі перыяд першым з даследчыкаў звярнуўся да гэтай праблематыкі У. Пічэта ў працы «Белоруссия и Литва XV–XVI вв.». У Савецкай Беларусі ў 1920-я гг. у рамках «нацыянал-дэмакратызму» толькі вызначыліся пэўныя даследчыцкія пазіцыі, пакуль слаба абгрунтаваныя, навукова-асветніцкага, дэкларатыўнага характару. У асноўным яны не выходзілі за тэматычна-праблемны дыяпазон, які быў акрэслены В. Ластоўскім яшчэ ў 1910 г. у яго «Кароткай гісторыі Беларусі». Прычыны пашырэння рэфармацыйнага руху на беларускіх землях ён звязваў з рэлігійнымі супярэчнасцямі: «побач з каталіцтвам была іншая, старая вера, асіленая новай, але не змірылася са старой»¹. Сярод заможных апекуноў пратэстантызму, асабліва кальвінізму, называў найперш Радзівілаў. Пальма першынства аддавалася М. Радзівілу Чорнаму, які паводле В. Ластоўскага заснаваў 163 кальвінісцкія зборы — у Вільні, Бярэсці, Гальшанах, Нясвіжы, Наваградку і іншых гарадах. В. Ластоўскі параўноўваў С. Буднага, які «гарачым словам будзіў на-

1 Ластоўскі В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1992. С. 43.

цыянальную думку» (як і В. Цяпінскі), з польскім мысліцелем эпохі Рэфармацыі А. Ф. Маджэўскім, што выступаў за польскі характар рэлігійнага жыцця. Разам са станоўчым значэннем рэфармацыйнага руху («гэта была цэлая рэвалюцыя ў жыцці Беларусі, ён зрушыў з месца ўсе думкі, усе звычаі і традыцыі народа»²) В. Ластоўскім вылучаўся, паводле яго меркавання, адмоўны бок (які «прынёс ... шмат шкоды»³) — устанаўленне згоды беларускага і літоўскага народаў, што не спрыяла іх большай незалежнасці ад Польшчы, а наадварот — прывяло да Люблінскай уніі 1569 г. Рэфармацыйны рух быў занадта сухі, рацыяналістычны, не адпавядаў ментальнасці беларускага народа.

В. Ластоўскі закрануў і вытокі беларускага кнігадрукавання. Першай *беларускай* (хаця гэта было адно з першых *славянскіх* кірылічных выданняў) кнігай называў «Трыёдзь каляровую», надрукаваную ў Кракаве ў 1483 г., а другой — «Октаіх», што выдаў там жа ў 1491 г. Швайпальт Фіэль. З'яўленне кнігадрукавання раней, чым у суседніх народаў (напрыклад, палякаў), В. Ластоўскі звязваў з высокім узроўнем культуры беларускага народа⁴. Біблія Ф. Скарыны 1517 г., перакладзеная з лацінскай мовы, названа другой друкаванай Бібліяй пасля чэшскай Бібліі 1488 г. Яе з'яўленне менавіта ў Празе тлумачыў малымі магутнасцямі кракаўскай друкарні⁵. Акрамя віленскіх друкарняў, сярод друкарняў XVI ст. на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага пералічаны друкарні ў Нясвіжы, Любчы, Слуцку, Заслаўі, Магілёве, Полацку, Мінску, Пінску, Заблудаве, Супраслі, Еўі. Друкарня ў Бярэсці не ўзгадана. Мяркуем, што польскамоўная, лацінамоўная друкаваная прадукцыя не бралася ў разлік у «нацыянал-дэмакратычнай» канцэпцыі гісторыі Беларусі.

У. Ігнатоўскі ў сваім «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі» ў пытаннях асэнсавання рэфармацыйнага руху не выйшаў за межы акрэсленага В. Ластоўскім. «Трыёдзь каляровая» 1483 г. таксама называецца першай *беларускай* друкаванай кнігай. Пералічваецца тыя ж самыя друкарні XVI ст., сярод якіх друкарні ў Бярэсці няма. Сярод ідэолагаў Рэфармацыі названы С. Будны і В. Цяпінскі. Паводле У. Ігнатоўскага, рэфармацыйны рух «абудзіў ... культурна-нацыянальныя пытанні»⁶. Прычынамі адносна слабога развіцця рэфармацыйнага руху на беларускіх землях у параўнанні з заходнееўрапейскімі краінамі («у нас

2 Там жа. С. 52.

3 Там жа. С. 44.

4 Там жа. С. 48.

5 Там жа. С. 50.

6 *Ігнатоўскі У. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. Мінск, 1991. С. 102.*

не было беларускіх Лютэраў і Кальвінаў»⁷) справядліва называецца яе вузкая сацыяльная база, з якой былі выключаны нізы. Рэфармацыйны рух (пераважна кальвінізм) стаў своеасаблівай рэлігійнай фрондай для феадальнай арыстакратыі, шляхты, мяшчан.

У БССР у рамках юбілейных урачыстасцей 1925–1926 гг., прымеркаваных да 400-годдзя беларускага кнігадрукавання (аналагічныя мерапрыемствы праходзілі і ў Заходняй Беларусі), уздымаліся і пытанні Рэфармацыі на беларускіх землях. У. Пічэта адзначаў узаемасувязь айчыннага гуманізму і Рэфармацыі, якая разумелася не толькі ў якасці грамадска-рэлігійнага, але і нацыянальна-культурнага руху. Аднак калі гэта з'яўляецца цалкам апраўданым адносна Ф. Скарыны, В. Цяпінскага, то ў С. Буднага, М. Гусоўскага і шэрагу іншых айчынных мысліцеляў нацыянальна-культурная арыентацыя хоць і прысутнічала, але не была дамінуючай у сістэме светапоглядных каштоўнасцей⁸. Звярталася ўвага пераважна на кірылічнае кнігадрукаванне. Польскамоўныя старадрукі (сярод якіх Брэсцкая Біблія) звязваліся пераважна з польскай культурай. На іх не звярталі ўвагі прадстаўнікі беларускай нацыянальна-дэмакратычнай плыні (нават у фундаментальным кнігазнаўчым даследаванні В. Ластоўскага «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі», што выйшла ў Коўне ў 1926 г.).

У. Пічэта прызнаваў, што «праз пратэстантызм у Заходнюю Русь пранікала заходняя, польская адукаванасць, якая адлюстроўвала ідэі італьянскага Адраджэння»⁹. «Першая заходняя руская друкарня адкрываецца ў 1525 г. у Вільні, куды была перанесена з чэшскай Прагі руская друкарня, адкрытая заходнерускім выхадцам Ф. Скарынай»¹⁰. Акрамя Вільні, сярод цэнтраў кнігадрукавання ў ВКЛ пералічаны Нясвіж, Заблудаў.

У навукова-папулярным нарысе Я. Найдзюка, І. Касяка фактычна паўтараюцца тэзісы пра Рэфармацыю (пра дасягненні ў галіне кнігадрукавання — ізноў «Трыёдзь каляровая» (Кракаў, 1483 г.) называецца першай беларускай друкаванай кнігай; пра слабую сацыяльную базу; пра супрацьдзеянне езуітаў; той жа пералік друкарняў), выкладзеныя В. Ластоўскім, У. Ігнатоўскім. Нацэленасць М. Радзівіла Чорнага на кальвінізм тлумачыцца тым, што «хацеў зрабіць пратэстанцтва бе-

7 Там жа.

8 *Падокшын С. А.* Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі : ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага. Мінск, 1990. С. 10–11.

9 *Пичета В. И.* История белорусского народа. Минск, 2003. С. 52.

10 Там же.

ларускай нацыянальнай верай, што не была б падпарадкавана ні Варшаве, ні Маскве»¹¹.

Заходнебеларускі рэлігійны і грамадскі дзеяч А. Станкевіч разглядаў рэфармацыйны рух на беларускіх землях, які кваліфікаваў вялацякучым працэсам, менавіта ў кантэксце міфалагізаванага «залатога веку» беларускай культуры XVI–XVII стст. Паводле яго ацэнкі, «пратэстанты пакінулі свой след» — у якасці доказу называў выданне С. Будным «Катэхізіса» ў Нясвіжы ў 1562 г., мецэнацкую дзейнасць М. Радзівіла Чорнага. Так як «кальвіністы найбольш працавалі сярод польскіх і спольшчаных магнатаў», то зразумелым быў іх пераважны зварот да польскай мовы¹². А. Станкевіч называў пачынальнікам друкавання кірылічных кніг на стараславянскай мове ў Кракаве ў 1491 г. якраз Швайпольта Фіёля, а доктара Ф. Скарыну, што выдаў у 1517 г. у Празе першую ўсходнеславянскую друкаваную Біблію, своеасаблівым «хросным бацькам» усіх беларускіх друкарняў XVI ст.¹³.

Пасля разгрому ў 1930-я гг. «нацыянал-дэмакратызму» ў БССР у гістарычнай навуцы замацавалася манаполія марксісцка-ленінскай (сталінскай) метадалогіі. Пытанні рэфармацыйнага руху, грамадскай думкі (гуманістычны светапогляд Ф. Скарыны) закранаў У. Перцаў у маі 1948 г. у сваім дакладзе ў АН БССР¹⁴. Пасля ўзнятай дыскусіі значна ажывіліся даследаванні ў галіне скарызнаўства.

Аднак у беларускай савецкай навуцы сур'ёзныя даследаванні праблематыкі Адраджэння і Рэфармацыі ў Беларусі пачаліся толькі ў другой палове 1950-х — 1980-я гг. Займаліся гэтым як гісторыкі, так і асабліва філосафы, культуролагі, філолагі — Л. Абэцэдарскі, С. Александровіч, М. Алексютовіч, М. Батвіннік, Г. Галенчанка, З. Капыскі, У. Конан, С. Майхровіч, У. Мялешка, С. Падокшын, Я. Парэцкі, Я. Юхо і іншыя вучоныя.

Асаблівы ўклад у вывучэнне рэфармацыйнага руху ўнёс С. А. Падокшын. Яго фундаментальныя манаграфіі пра грамадскую думку Беларусі

11 Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сёння : папулярны нарыс з гісторыі Беларусі. Мінск, 1993. С. 67–68.

12 Станкевіч А. Беларуская мова ў школах Беларусі, XVI і XVII ст. Вільня, 1928. С. 10.

13 Станкевіч А. Доктар Францішак Скарына — першы друкар беларускі (1525–1925). Вільня, 1925. С. 59.

14 Ботвинник М. Б. Изучение жизни и деятельности Франциска Скорины в БССР // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979. С. 130.

эпохі Адраджэння і Рэфармацыі¹⁵ ў многім прадвызначылі складанне агульнай навуковай карціны рэфармацыйнага руху, якая не страціла сваёй вартасці і на сучасным этапе развіцця беларускай гуманітарнай навукі. Ім былі выкладзены наступныя *канцэптуальныя пазіцыі адносна Рэфармацыі ў Беларусі*.

1. Рэфармацыя звязваецца з фарміраваннем беларускай народнасці, беларускай культуры, узнікненнем і развіццём кнігадрукавання, асветы, пашырэннем культурных, навуковых сувязей з іншымі народамі.

2. Рэфармацыя садзейнічала фарміраванню этнічнай самасвядомасці беларускага народа.

3. Раскрыты ўплыў Рэфармацыі на грамадскую думку — шырокае распаўсюджванне антыфеадальных, рацыяналістычных, матэрыялістычных і атэістычных ідэй (уклучэнне аўтарам апошняга трэба ўспрымаць у якасці яго своеасаблівай «даніны модзе» тагачаснай савецкай атэістычнай палітыцы); узнікненне арыгінальных сацыялагічных, філасофскіх канцэпцый; вызначэнне ролі антытрынітарызму (найбольш радыкальнага рэфармацыйнага напрамку) у фарміраванні філасофскай і сацыялагічнай думкі Беларусі і Літвы.

4. У рэфармацыйны рух былі ўцягнуты ўсе саслоўі (ва ўмераныя напрамкі — магнаты, шляхта, у радыкальныя плыні — гарадскія нізы).

5. Рэфармацыйны рух сфарміраваўся найперш на айчыннай глебе, хаця ўлічваўся ўплыў ідэй Захаду і Усходу, г. зн. *Рэфармацыя ўяўляла сабой нацыянальную гістарычную з'яву* (менавіта гэтая выснова набыла ключавое значэнне для разумення рэфармацыйнага руху ў Беларусі на працягу ўсіх наступных дзесяцігоддзяў савецкай і постсавецкай гісторыі).

6. Рэфармацыя была цесна звязана з гуманістычнай культурай у Еўропе.

7. На радыкалізацыю Рэфармацыі ў Беларусі яшчэ да антытрынітарыяў аказвалі ўплыў рускія вольнадумцы.

8. Адчувальным быў уплыў польскай Рэфармацыі (ідэй А. Ф. Маджэўскага і іншых мысліцеляў).

9. Аказваў уплыў нямецка-мараўскі анабаптызм.

10. Пашыраліся рацыяналістычныя ідэі італьянскага антытрынітарызму.

15 *Подокшин С. А.* Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI — начало XVII в.). Минск, 1970. 224 с. ; *Подокшин С. А.* Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі : ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага. Мінск, 1990. 285 с.

11. Вылучаны дэтэрмінуючыя фактары, што прадвызначылі Рэфармацыю ў Беларусі: сацыяльна-эканамічнае становішча, сацыяльныя, этнаканфесійныя і іншыя супярэчнасці¹⁶.

У 1970–1980-я гг. С. Падокшын, У. Конан і іншыя беларускія даследчыкі даказалі наяўнасць у Беларусі ў XVI–XVII стст. рэнесанснага гуманізму, культуры. З культурна-тыпалагічнага пункту гледжання Адраджэнне ў Беларусі доказна аднеслі да ўсходнееўрапейскага, якое арганічна ўпісваецца ў паўночнае Адраджэнне¹⁷. Спрэчкі да сённяшняга часу захоўваюцца толькі адносна таго, наколькі глыбока новая культура пранікла ў грамадскае жыццё. С. Падокшын разглядаў Адраджэнне ў Беларусі ў адзінстве агульнаеўрапейскага і рэгіянальна-нацыянальнага, якое разам з агульнымі рысамі мела і спецыфіку. Сярод асаблівасцей вылучаў цесную сувязь Адраджэння з Рэфармацыяй, асабліва з радыкальнымі плынямі. Гуманізм ідэйна падрыхтаваў Рэфармацыю. Амаль усе айчыныя гуманісты эпохі Рэнесансу былі блізкія да Рэфармацыі (Ф. Скарына, Л. Зізаній і інш.) ці непасрэдна ўдзельнічалі ў ёй (С. Будны, В. Цяпінскі, А. Валян і інш.). Ідэолагі радыкальнага рэфармацыйнага руху (антытрынітарыі) вырашалі многія сацыяльныя, этычныя, палітычныя, рэлігійна-філасофскія, культурныя праблемы: духоўнай свабоды, ролі розуму ў пазнанні, адносінаў да антычнай спадчыны, свецкіх ведаў, філасофіі, верацярпімасці.

С. Падокшыным былі вылучаны 3 напрамкі ў рэнесансна-гуманістычнай філасофскай думцы: радыкальны рэфармацыйна-гуманістычны (Якуб з Калінаўкі, Марцін Чаховіц, Ф. Касы, С. Зізаній і інш.); умераны рэфармацыйна-гуманістычны (Ф. Скарына, С. Будны, А. Валян, Л. Зізаній, С. Полацкі і інш.); атэістычна-гуманістычны (С. Лован, К. Бекеш, К. Лышчынскі і інш.)¹⁸. Акрамя таго, ім была прапанавана перыядызацыя развіцця рэнесансна-гуманістычнай думкі: пачатак XVI ст. — 1550-я гг. (ад Ф. Скарыны да Рэфармацыі) — ранняе Адраджэнне; сярэдзіна–канец XVI ст. – рэфармацыйна-гуманістычны перыяд; канец XVI–XVII стст. – Контррэфармацыя і барока¹⁹.

Я. Парэцкі ў якасці вялікай заслугі С. Буднага выдзяляў яго дэталёвы, крытычны аналіз Евангелля²⁰. Сярод матываў перакладу С. Буд-

16 Падокшын С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі. С. 43–57.

17 Подокшин С. А. Возрождение // Франциск Скорина и его время : энцикл. справ. Минск, 1990. С. 282–283.

18 Падокшын С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі. С. 61–66.

19 Там жа. С. 58–61.

20 Парэцкі Я. І. Сымон Будны. Мінск, 1975. С. 11.

ным у Нясвіжы ў 1572 г. Бібліі адзначана недаступнасць для шырокага кола чытачоў і грувасткасць польскамоўнай Брэсцкай Бібліі 1563 г., шматлікія памылкі ў яе перакладзе²¹.

Важныя дасягненні беларускай савецкай гістарычнай навукі, культуралогіі, філасофіі 1970–1980-х гг. у адносінах да ацэнкі Адраджэння і Рэфармацыі дазволілі ўзбагаціць змест тагачаснай гістарычнай адукацыі. Пераканаўчым прыкладам гэтага з’яўляецца вучэбны дапаможнік для ВНУ па гісторыі БССР пад рэдакцыяй В. У. Чапко і А. П. Ігнаценкі. Безумоўна, што партыйна-класавы падыход, атэістычная пазіцыя абмяжоўвалі разгляд рэфармацыйнага руху толькі ў кантэксце барацьбы народных мас супраць феадальна-прыгонніцкага і нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту. «Абараняючы свае класавыя інтарэсы, услед за буйнымі феадаламі (Глябовічамі, Заслаўскімі, Пацеямі, Руцкімі, Сангушкамі, Сапегамі, Слуцкімі, Тышкевічамі і інш.) у лагер католікаў перакінулася і большасць шляхты», — даводзілася аўтарамі вучэбнага дапаможніка. Пры гэтым ніводным словам не згадваецца, што ў лона рымска-каталіцкай царквы магнаты і шляхта пераходзілі як з праваслаўя, так і кальвінізму. Буйныя мецэнаты Радзівілы наогул не адзначаны сярод магнацкіх родаў. Аднак пры гэтым неабходна падкрэсліць наватарскія канцэптуальныя ацэнкі культуры Адраджэння. Прызнана выключнай роля кнігадрукавання ў стварэнні беларускай арыгінальнай літаратуры, развіцці асветы, грамадска-палітычнай думкі і беларускай культуры наогул²². Пасля выкладання матэрыялу пра кнігадрукарскую дзейнасць Ф. Скарыны прыведзены і звесткі пра друкарні, што ўзніклі ў эпоху Рэфармацыі пры кальвінісцкіх абшчынах — у Нясвіжы, Бярэсці, Лоску і інш. «Адна частка кніг, што выдаваліся ў гэтых друкарнях, афармлялася ў традыцыях Ф. Скарыны, другая — друкавалася лацінскім шрыфтам на польскай і лацінскай мовах»²³. Сярод прадаўжальнікаў кнігадрукарскай традыцыі Ф. Скарыны названы дзеячы Рэфармацыі С. Будны і В. Цяпінскі. У якасці прыкладу фундатара кнігадрукавання фігуруе магнат Р. Хадкевіч. Аўтары вучэбнага дапаможніка далі станоўчую ацэнку пратэстанцкім школам, якія распаўсюджвалі асвету для шырокіх слаёў насельніцтва. Рэфармацыйны рух супрацьстаяў палітыцы езуітаў ў галіне адукацыі²⁴.

21 Там жа. С. 93.

22 История БССР : учеб. пособие для вузов / под ред. В. В. Чепко, А. П. Игнатенко. Минск, 1981. Ч. 1. С. 108.

23 Там же. С. 109.

24 Там же. С. 111.

Знайшоў сваё адлюстраванне ў вучэбным дапаможніку і ўклад дзеячаў Рэфармацыі ў грамадска-палітычную думку Беларусі, якая знаходзілася пад уплывам агульнаеўрапейскага рэфармацыйнага руху (праўда, гэтая выснова была змешчана пасля ацэнкі ўплыву рускіх вольнадумцаў на беларускую грамадска-палітычную думку)²⁵.

Кнігазнаўчымі, мастацтвазнаўчымі даследаваннямі менавіта Брэсцкай Бібліі першым пачаў займацца М. Нікалаеў. У 1989 г. у зборніку «Помнікі мастацкай культуры» быў змешчаны яго артыкул, прысвечаны гэтаму помніку кніжнай культуры²⁶. У згаданай і наступных працах М. Нікалаева былі канцэптуальна абгрунтаваны высновы пра Брэсцкую Біблію як сведчанне якасна новага этапу ў развіцці кнігадрукавання, пра яе папулярнасць ва ўсходнеславянскім свеце (выкарыстоўвалася пры падрыхтоўцы да выдання Астрожскай Бібліі 1581 г.). Справядліва адзначана, што Брэсцкая Біблія не вывучалася гісторыкамі, толькі невялікія згадкі пра яе прысутнічалі ў некаторых мастацтвазнаўчых і кнігазнаўчых працах.

Напрацоўкі беларускіх савецкіх вучоных 1970–1980-х гг. далі штуршок для разгортвання розных тэматычна-праблемных напрамкаў даследаванняў царкоўных і этнаканфесійных адносін у ВКЛ на сучасным этапе развіцця гістарычнай навукі, які пачаўся ў 1991 г. з набыццём незалежнасці Рэспублікі Беларусь. І. В. Саверчанка ў асобнай манаграфіі «Сымон Будны — гуманіст і рэфарматар» (Мінск, 1993)²⁷ з выкарыстаннем новых архіўных крыніц прасачыў жыццёвы і творчы шлях асветніка, яго тэалагічныя погляды, этычную дактрыну і сацыяльнае вучэнне, паказаў пачэснае месца гэтага віднага прапаведніка і тэарэтыка рэфармацыйнага руху ў ВКЛ ва ўсёй еўрапейскай культуры XVI ст. Г. Я. Галенчанка і Л. С. Іванова ў частцы 1 «Нарысы гісторыі Беларусі» падкрэслілі, што Рэфармацыя ў Беларусі з'яўлялася састаўной часткай еўрапейскага рэфармацыйнага руху, але мела асаблівасці, насіла ў асноўным шляхецка-магнацкі характар, спрыяла актывізацыі духоўнага жыцця, распаўсюджванню гуманістычных тэндэнцый, развіццю рэнесанснай культуры, адыграла пэўную ролю ў складванні талерантнасці ў ВКЛ. Сярод найбольш значных перакладаў Бібліі называецца Брэсцкая Біблія 1563 г.²⁸.

25 Там же. С. 114.

26 Нікалаеў М. В. Шэдэўр Брэсцкай друкарні // Помнікі мастацкай культуры Беларусі : новыя даслед. Мінск, 1989. С. 144–149.

27 Саверчанка І. В. Сымон Будны – гуманіст і рэфарматар. Мінск, 1993. 223 с.

28 Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. / М. П. Касцюк [і інш.]. Мінск, 1994. Ч. 1. С. 171–175.

Аб'ектыўныя навуковыя ацэнкі Рэфармацыі знайшлі сваё адлюстраванне ў гістарычнай адукацыі Рэспублікі Беларусь. Напрыклад, у вучэбным дапаможніку «Гісторыя Беларусі» пад рэд. Я. К. Новіка і Г. С. Марцуля Рэфармацыя разглядаецца ў кантэксце барацьбы беларускага народа супраць польска-каталіцкай экспансіі²⁹.

Л. С. Іванова ў т. 2 навуковага калектыўнага выдання «Гісторыя Беларусі» раскрыла перадумовы Рэфармацыі, сацыяльны склад рэфармацыйнага руху, арганізацыю пратэстанцкай царквы, сіноды, зборы, прааналізавала антытрынітарызм, паказала ўздзеянне Рэфармацыі на адукацыю і кнігадрукаванне. «Выдатнае месца ў гісторыі кнігадрукавання ВКЛ і Польшчы належыць выданню Берасцейскай (ці Радзівілаўскай) кальвінісцкай Бібліі 1563 г., якая выйшла «ўласным коштам» Радзівіла Чорнага»³⁰. Перавага польскай мовы ў рэфармацыйным кнігадрукаванні Беларусі і арыентацыя кніжнай прадукцыі на мясцовую паланізаваную шляхту тлумачыцца падтрымкай Рэфармацыі з боку той часткі грамадства (магнатаў, шляхты), якая запазычвала і засвойвала традыцыі польскай культуры. «Рэфармацыя падняла на новы ўзровень свецкія або ў значнай ступені секулярызаваныя міжнародныя культурныя сувязі. Разам з тым яна паскорыла культурную паланізацыю значных слаёў шляхты, таму што не апіралася на беларускія і ўсходнеславянскія моўныя і пісьмовыя традыцыі»³¹. Паводле Г. Сагановіча, пашырэнне рэфармацыйных настрояў у другой чвэрці – сярэдзіне XVI ст. вызначалася палітычнымі інтарэсамі алігархаў, перспектыўнасцю Рэфармацыі для ўмацавання дзяржаўнай ідэнтычнасці ВКЛ, прывабнасцю дэмакратычных прынцыпаў арганізацыі кальвінісцкай царквы ў вачах шляхты³².

На сучасным этапе важныя дасягненні атрымалі айчыннымі кнігазнаўцы М. Нікалаеў, Н. Бярозкіна, А. Цітавец і інш. Заслугоўвае асаблівай увагі «Гісторыя беларускай кнігі» пад агульнай рэдакцыяй М. Нікалаева. Пратэстанцкая польскамоўная Брэсцкая Біблія 1563 г. прызнана важнай падзеяй для будучыні культуры³³. У дадзеным

29 Гісторыя Беларусі : у 2 ч. Мінск, 1998. Ч. 1 : Ад старажытных часоў – па люты 1917 г. / пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. С. 185–187.

30 Гісторыя Беларусі : у 6 т. Мінск, 2008. Т. 2 : Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан, Г. Галенчанка ; рэд. т. Ю. Бохан, Г. Галенчанка. С. 517.

31 Там жа. С. 519.

32 Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001. С. 223–224.

33 Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. Мінск, 2009. Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў ; навук. рэд.: В. В. Антонаў, А. І. Мальдзіс. С. 81.

грунтоўным навуковым выданні прааналізавана гісторыя брэсцкіх друкарняў у 1553–1554, 1558–1570 гг., дзейнасць і лёс друкароў Б. Ваяводкі, С. Мурмеліуса, К. Базыліка, зроблены мастацтвазнаўчы аналіз Брэсцкай Бібліі. Сярод перакладчыкаў са старажытнаўрэйскай, грэчаскай і лацінскай моў названы запрошаныя з Малапольшчы кальвінісцкія тэолагі і літаратары Я. Ласкі (ініцыятар выдання Бібліі), Р. Орсацы-вуш (Оршак), Ф. Сканкор, П. Статорыус (Стоіньскі), А. Тшэцецкі, Г. Шоман, Я. Любельчык, Ф. Лізманін, Б. Охін. Перакладчыкі выкарыстоўвалі тэксты Бібліі на жывых мовах — нямецкай, французскай. Паводле М. Нікалаева, у падрыхтоўцы выдання Брэсцкай Бібліі ўдзельнічаў вядомы тагачасны арыянскі пісьменнік, тэолаг Павел з Бжэзін³⁴. М. Нікалаевым праведзены таксама аналіз экзэмпляраў Брэсцкай Бібліі 1563 г., што знаходзяцца ў сховішчах Санкт-Пецярбурга³⁵. Звесткі пра друкарні сярэднявечага Бярэсця выкладзены Н. Бярозкінай у кантэксце гісторыі кнігадрукавання Беларусі XVI — пачатку XX стст.³⁶

Такім чынам, у айчыннай гістарыяграфіі Рэфармацыі ў ВКЛ выразна вылучаюцца 3 найбольш плённыя перыяды. Першы перыяд (1920–1930-я гг.) – павярхоўны, дэкларатыўны, навукова-папулярызатарскі і асветніцкі погляд на яе праблематыку ў кантэксце рамантызаванай «нацыянал-дэмакратычнай» канцэпцыі гісторыі Беларусі. Другі перыяд (1970–1980-я гг.) характарызаваўся полідысцыплінарным даследаваннем шырокага тэматычна-праблемнага спектру пытанняў Рэфармацыі, выпрацоўкай асноўных канцэптэуальных пазіцый (пры гэтым адчувалася ўздзеянне пануючай марксісцка-ленінскай ідэалогіі і атэістычных падыходаў). Трэці перыяд (1990-я гг. — пачатак XXI ст.) адзначаны пазглыбленым вывучэннем традыцыйных пытанняў гісторыі Рэфармацыі на шырокай навукова-метадалагічнай аснове і з выкарыстаннем новых крыніц, а таксама распрацоўкай асобных аспектаў царкоўных і этнаканфесійных адносін у ВКЛ. Нягледзячы на з’яўленне цэлага шэрагу каштоўных кнігазнаўчых прац, пакуль не сталі прадметам асобных манаграфічных даследаванняў брэсцкія друкарні XVI ст. і непасрэдна Брэсцкая Біблія 1563 г.

34 Там жа. С. 179.

35 Там жа. С. 180.

36 Бярозкіна Н. Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX ст.). Мінск, 1998. С. 29–32.

1. **Афанасьева Таццяна Юр'ёна** — дырэктар ДУ «Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна»
2. **Баюра Аляксандр Мікалаевіч** — кандыдат гістарычных навук, прафесар, дацэнт кафедры сацыяльна-палітычных і гістарычных навук Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта
3. **Бярозкіна Наталля Юр'ёна** — кандыдат гістарычных навук, дырэктар ДУ «Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі»
4. **Вабішчэвіч Алесь Мікалаевіч** — доктар гістарычных навук, загадчык кафедры гісторыі славянскіх народаў Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна
5. **Валецкі Вацлаў** — доктар габілітаваны, прафесар, загадчык кафедры старапольскай літаратуры і Цэнтра даследаванняў Польскай бібліяграфіі Эстрэйхераў Ягелонскага ўніверсітэта (Кракаў)
6. **Велікодная Ганна Уладзіміраўна** — вядучы бібліятэкар Навуковай бібліятэкі Адэскага нацыянальнага ўніверсітэта імя І. І. Мечнікава
7. **Гладышчук Анатоль Антонавіч** — кандыдат фізіка-матэматычных навук, загадчык кафедры фізікі Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта
8. **Галэмбёўскі Міхал** — магістрант Ягелонскага ўніверсітэта (Кракаў)
9. **Грыгоніс Эвальдас** — бібліятэкар аддзела рэдкіх кніг бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта
10. **Клекерэ-Крэке Інара** — кандыдат філалагічных навук, загадчыца аддзела рэдкіх кніг і дакументаў Нацыянальнай бібліятэкі Латвіі
11. **Лазорак Багдан Арэставіч** — выкладчык Драгобыцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Івана Франка
12. **Ляшэнка Вольга Леанідаўна** — вядучы бібліятэкар Навуковай бібліятэкі Адэскага нацыянальнага ўніверсітэта імя І. І. Мечнікава
13. **Ляшчынскі Рафал Марцін** — доктар габілітаваны, прафесар кафедры хрысціянскай філасофіі Тэалагічнай акадэміі ў Варшаве (Лодзь)
14. **Ляшчынскі Рафал Анджэй** — доктар габілітаваны, прафесар Лодзьскага і Варшаўскага ўніверсітэтаў (Лодзь)
15. **Мароз Валерый Вячаслававіч** — краязнавец (Брэст)
16. **Мірановіч Антоній** — доктар габілітаваны, прафесар, загадчык кафедры гісторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы Беластоцкага ўніверсітэта
17. **Настульчык Томаш** — доктар габілітаваны, старшы дакументаліст Цэнтра даследаванняў Польскай бібліяграфіі Эстрэйхераў Ягелонскага ўніверсітэта (Кракаў)

18. **Нікалаеў Мікалай Віктаравіч** — доктар філалагічных навук, загадчык аддзела рэдкай кнігі Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург)
19. **Нікітчык Анатоль Данілавіч** — краязнавец, інжынер рэдакцыйна-выдавецкага аддзела Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта
20. **Пазіхоўская Святлана Уладзіміраўна** — дырэктар Музея кнігі і друку (Астрог, Украіна)
21. **Паўлючук Уршуля** — доктар габілітаваны, ад'юнкт кафедры гісторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы Беластоцкага ўніверсітэта
22. **Фаменка Ігар Канстанцінавіч** — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Дзяржаўнага гістарычнага музея (Масква)
23. **Цібароўская-Рымаровіч Ірына Алегаўна** — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік аддзела старадрукаў і рэдкіх выданняў Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя У. І. Вернадскага
24. **Цікунова Ірына Пятроўна** — кандыдат філасофскіх навук, загадчык навукова-даследчага аддзела рэдкіх кніг Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі (Масква)
25. **Цімашэнка Леанід Уладзіміравіч** — доктар гістарычных навук, дэкан гістарычнага факультэта Драгобыцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Івана Франка
26. **Шчарбакова Кацярына Ігараўна** — кандыдат гістарычных навук, дацэнт, намеснік загадчыка кафедры грамадска-гуманітарных дысцыплін школы эканомікі Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. В. Ламаносава
27. **Шэўчык Кляўдына** — дактарант Ягелонскага ўніверсітэта (Кракаў)

ЗМЕСТ

Ад рэдакцыі	5
Друкавана ў Берасці...	
<i>Мароз В.</i>	
Радзівілаўская (Берасцейская) Біблія ў еўрапейскай прасторы культурнага і духоўнага ўзаемадзеяння	14
<i>Берэзкіна Н. Ю.</i>	
История одной книги: Брестская Библия 1563 г.	30
<i>Walecki W.</i>	
Z Brześcia do New-Jersey i z powrotem (przez Kraków). Biblia Brzeska wiecznie żywa, czyli jak pracowałem nad jej nową edycją	35
<i>Валецкі В.</i>	
З Брэста да Нью-Джэрсі і назад праз Кракаў. Брэсцкая Біблія вечна жывая, альбо як я працаваў над яе новым выданнем.....	42
<i>Тимошенко Л.</i>	
Берестейська (Радзивилівська) Біблія в контексті впливів протестантської релігійної культури на православну культуру.....	48
<i>Leszczyński R. M.</i>	
Nieufność wobec Biblii brzeskiej pierwszego pokolenia ewangelików reformowanych. Studium historyczno-teologiczne.....	58
<i>Ляшчынскі Р. М.</i>	
Недавер да Брэсцкай Бібліі першага пакалення рэфармаваных евангелістаў. Гістарычна-тэалагічная штудыя	73
<i>Leszczyński R. A.</i>	
Biblia brzeska w oczach kolejnych pokoleń ewangelików reformowanych	74
<i>Ляшчынскі Р. А.</i>	
Погляд на Брэсцкую Біблію чарговых пакаленняў рэфармаваных евангелістаў.....	85
<i>Nastulczyk T.</i>	
List dedykacyjny Mikołaja Radziwiłła jako program ideowy Biblii Brzeskiej. Wokół humanistycznych kontekstów i uwarunkowań studiów biblijnych	87
<i>Настульчык Т.</i>	
Дэдыкацыйны ліст Мікалая Радзівіла як ідэалагічная праграма Брэсцкай Бібліі. Вакол гуманістычных кантэкстаў і абумоўленасцяў вывучэння Бібліі	97
<i>Szewczyk K.</i>	
Forma typograficzna Biblii Brzeskiej na tle druków szesnastowiecznych.....	106

Шэўчык К.	
Тыпаграфічная форма Брэсцкай Бібліі на фоне друкарскай прадукцыі XVI-га стагоддзя.....	120
Gołębiowski M.	
«Nazacniejsza Piesń Salomonowa», czyli «Pieśń nad Pieśniami» w przekładzie Biblii Brzeskiej	125
Галэмбёўскі М.	
«Найчэснейшая Песня Саламона», альбо «Песня Песняў» у перакладзе Брэсцкай Бібліі.....	134
Лазорак Б.	
Экземпляры Брэстскай Бібліі в книгосховищах Львова	137
Григонис Э.	
Издания «западной» Библии XVI века в фондах библиотеки Вильнюсского университета и Беларусь	147
Ціборовська-Римарович І.	
Невідомий примірник Берестейської Біблії з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського	155
Великодная А. В., Ляшенко О. Л.	
Брестские старопечатные издания в коллекциях Научной библиотеки Одесского национального университета им. И. И. Мечникова	159
Позіховська С. В.	
Колекція Біблій XVI–XVII стст. у збірці Музею книги та друкарства м. Острога	167
Тикунова И. П.	
Старопечатные издания брестской типографии в фонде Российской государственной библиотеки.....	177
Баюра А. М.	
Да пытання аб кошце Брэсцкай (Радзівілаўскай) Бібліі	183
Брэст–Берасце–Берасцейшчына	
Мірановіч А.	
Брэсцкія цэрквы ў XVI стагоддзі	188
Гладышук А. А., Никитчик А. Д.	
К вопросу о первой датировке Берестя	196
Pawluczuk U.	
Drukarnia braci Mamoniczów w Wilnie	213
Паўлючук У.	
Друкарня братоў Мамонічаў у Вільні.....	219
Афанасьева Т. Ю.	
О Льве Паевском в документах Национального исторического архива Беларуси в г. Гродно	220

<i>Фоменко И. К., Щербакова Е. И.</i>	
Появление Бреста в европейской картографии (60-е гг. XVI в.).....	224
<i>Клекере-Крекеле И.</i>	
Первое издание Библии на латышском языке (1685–1694) как феномен культурно-исторических исследований	230
<i>Вабішчэвіч А. М.</i>	
Рэфармацыя ў ВКЛ у беларускіх гістарычных даследаваннях	233

Навуковае выданне

Берасцейскія кнігазборы.

Брэсцкая Біблія —

унікальны помнік культуры XVI стагоддзя:

да 450-годдзя выдання

Міжнародны круглы стол, Брэст, 29–31 мая 2013 г.

Матэрыялы і даклады

Рэдактары *Л. І. Рачкоўская, Л. М. Саханчук, М. В. Новікава*

Дызайн і макет *Г. І. Мацур*

Карэктар *У. В. Суханар*

Падпісана да друку 11.11.2014. Фармат 70х100 $\frac{1}{16}$. Папера афсетная.

Гарнітура Minion Pro. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 20. Ул.-выд. арк. 15,2.

Тыраж 500 экз. Заказ .

Надрукавана з гатовага арыгінал-макета